

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

JO‘RAYEV A.S., SAFAROV G‘A., MEYLIYEV O.R.

SOLIQLAR VA SOLIQQA TORTISH
(II QISM)

DARSLIK

Toshkent - 2019

Taqrizchilar:

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti professori, i.f.d., prof *M. Almardonov*
Toshkent Moliya instituti Sirtqi bo'lim boshlig'I, i.f.d., prof *N.Qo'zieva*

Soliqlar va soliqqa tortish (II qism): Darslik / Jo'rayev A.S., Safarov G'.A.,
Meyliyev O.R. – T.: Toshkent Moliya instituti, 2019. – 264 b.

Mazkur darslikda soliqlarning nazariy asoslari va ularni bozor iqtisodiyotidagi ahamiyati yoritilib, asosiy e'tibor soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi, soliqqa oid nazariyalar, soliqlarning iqtisodiy mohiyati va tamoyillari, soliq elementlari, soliq tizimi va uning shaklanishi, soliq munosabatlari sub'ektlarining huquqlari va majburiyatlari, soliq siyosati va uning asosiy yo'nalishlari, soliqqa oid huquqbuzarlik tushunchasi va turlari, soliqlar va makroiqtisodiy holatning uzviy bog'liqligi, soliq ishini tashkil etish hamda xalqaro soliqqa tortish kabi masalalarga qaratilgan.

Darslik oliy o'quv yurtlarining 5230800 - Soliqlar va soliqqa tortish bakalavriat ta'lim yo'nalishi, iqtisodiyot ta'lim sohasi talabalari hamda soliqlar va soliqqa tortish bilan shug'ullanuvchi barcha mutaxassislarga mo'ljallangan.

Toshkent Moliya instituti, 2019

KIRISH

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitetni mustahkamlash, jamiyatda qonun ustuvorligini, inson huquq va erkinliklarini, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik muhitini ta'minlash uchun muhim poydevor bo'ldi, xalqimizning munosib hayot kechirishi, fuqarolarimizning bunyodkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi.

Bugungi kunda soliq yukini izchillik bilan kamaytirish, soliq solish tizimini soddalashtirish va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish hamda mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini yaxshilashning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalashning hozirgi sharoitida turli sohalarda tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi ko'p jihatdan kadrlarning bilim va ko'nikmalariga bog'liqligi bois ta'lim tizimini isloh qilishda kadrlar tayyorlashning sifatiga alohida e'tibor qaratilib, bu borada qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqdaki, buning samarasi o'laroq ta'lim tizimining joriy davr talablari darajasida ko'plab o'quv adabiyotlari yaratilmoqda.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining 4.4 bandida ta'lim va fan sohasini rivojlantirish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan maqsadli chora-tadbirlarni ko'rish belgilangan.

Mazkur darslik ham ta'lim tizimining talablaridan kelib chiqqan holda yaratilgan bo'lib, soliqlarning nazariy jihatlarini o'zida mujassam etgan davlat tilidagi adabiyotlarning etarli darajada emasligi uning dolzarbligini yanada oshiradi.

Respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakat soliq tizimini ham isloh qilishni talab etmoqda.

Ma'lumki, mamlakat soliq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning samarasi ko'p jihatdan ularning naqadar nazariy jihatdan asoslanganligi bilan belgilanadi. Shu bois soliqlarning nazariy jihatlarini o'rganish doimo dolzarbdir.

Mazkur darslikda soliqlar nazariy jihatdan atroflicha o'rganildi va tahlil etildi. Uning birinchi bobi "Soliq nazariyasi" fanining predmeti, mazmuni va metodiga bag'ishlangan bo'lib, unda "Soliq nazariyasi" fani ijtimoiy-iqtisodiy fan sifatida o'rganilgan, fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligi hamda fanni o'rganish usullari keng yoritilgan.

Ikkinchi bobi soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini tadqiq etishga bag'ishlangan bo'lib, unda soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari, mamlakatimiz hududida soliqqa tortish jarayonining rivojlanish xususiyatlari yoritilishi bilan birgalikda, turli davrlarda yuritilgan soliq siyosatining o'ziga xos tomonlari ochib berilgan.

Darslikning uchinchi bobi soliqlarning iqtisodiy mohiyati va tamoyillarini nazariy jihatdan yoritishga qaratilgan bo'lib, unda asosiy e'tibor soliqlarning iqtisodiy mohiyati, ob'ektiv zarurligi va belgilari, soliqlarning funktsiyalari va tamoyillari kabi masalalarga qaratilgan.

To'rtinchi bob soliqlar elementlarini yoritishga bag'ishlangan bo'lib, unda soliq elementlarining mohiyati va tarkibi yoritilgan va asosiy e'tibor soliq stavkalari va imtiyozlarining mohiyati, turlari, ularni belgilash mezonlari va iqtisodiyotni tartibga solish va rag'batlantirishdagi ahamiyatiga qaratilgan.

Darslikning beshinchi bobi O'zbekiston Respublikasi soliq tizimi va uning shakllanish jarayoniga qaratilgan bo'lib, mazkur bobda soliq tizimining iqtisodiy mohiyati va uning klassifikatsiyasi har tomonlama yoritilgan. Jumladan, to'g'ri va egri soliqlar, yuridik hamda jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yig'imglar, umumdavlat hamda mahalliy soliqlar va yig'imglarning nazariy jihatlari atroflicha yoritilishi bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlariga ham ahamiyat berilgan.

Oltinchi bob soliq munosabatlari sub'ektlarining huquqlari va soliq majburiyatlarining bajarilishiga bag'ishlangan bo'lib, unda soliq to'lovchilarning huquqlari va soliq to'lovchilarning majburiyatlari, soliq to'lovchilar tomonidan majburiyatini bajarish tartibi va soliq solish ob'ektlarini hamda soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarni aniqlash xususiyatlari, soliq hisobotini tuzish va taqdim etish tartiblari yoritilgan.

Ettinchi bob soliq siyosatiga bag'ishlangan bo'lib, unda soliq siyosatining mohiyati, mamlakatimizda amal qilayotgan soliq siyosatining huquqiy asoslari, ularning amal qilish xususiyatlari va asosiy yo'nalishlari, shuningdek, soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda davlat hokimiyati organlarining vakolatlari, soliq xizmati organlarining o'rni va ularning o'z funktsiyalarini amalga oshirishida moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi atroflicha yoritib o'tilgan.

Sakkizinchi bobda soliqqa oid huquqbuzarlik tushunchasi, turlari va javobgarlik to'g'risidagi umumiy qoidalari yoritilib, unda soliqqa oid huquqbuzarlik tushunchasi, soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortishning umumiy shartlari, moliyaviy sanksiyalar va ularni qo'llash tartibi hamda soliqqa oid huquqbuzarliklarning turlari hamda ularni sodir etganlik uchun javobgarlik choralari keltirilgan.

To'qqizinchi bob soliqlar va makroiqtisodiy holatning uzviy bog'liqligini yoritishga qaratilgan bo'lib, unda soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi turli nuqtai-nazardan baholangan, jumladan, soliq yukining mohiyati va uni aniqlash tartibi, soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga ta'siri, soliqlar va investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilgan.

O'ninchi bob soliq ishini tashkil etish asoslariga bag'ishlangan bo'lib, unda soliq xizmati organlari faoliyatining huquqiy asoslari, O'zbekiston Respublikasi soliq xizmati organlarining tarkibiy tuzilishi, Davlat soliq qo'mitasining vazifalari va funksiyalari, soliq xizmati organlarining boshqa organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi va AQSh soliq tizimida soliq idoralari faoliyati keng yoritilgan.

So'ngi o'n birinchi bob xalqaro soliqqa tortishni yoritishga qaratilgan bo'lib, unda xalqaro soliqqa tortishning asosiy tamoyillari, huquqiy asoslari, jahon soliq kodeksini qabul qilish zarurati hamda ikki yoqlama soliqqa tortishni tartibga solish kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, har bir bob so'ngida tekshirish uchun savollar keltirilgan bo'lib, o'quvchini ushbu bobni qanday o'zlashtirganlik sifatini aniqlashga yordam beradi.

I BOB. “SOLIQ NAZARIYASI” MODULIGA KIRISH

REJA:

- 1.1. “Soliq nazariyasi” fani ijtimoiy-iqtisodiy fan sifatida.
- 1.2. Fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog‘liqligi.
- 1.3. “Soliq nazariyasi” fanini o‘rganish usullari.

1.1.“SOLIQ NAZARIYASI” FANI IJTIMOYIY-IQTISODIY FAN SIFATIDA

Soliq munosabatlari davlatning bajaradigan vazifa va faoliyati amaliy jarayonining ibtidosini tashkil etadi. Chunki, har qanday ustqurtma muayyan iqtisodiy bazisdan oziqlanadi. O‘z navbatida, bazisning fundamental asosini yaratuvchi omillar, ayni paytda uning qismatini ham belgilaydi. Mazkur ta’kiddan kelib chiqib, ana shu bazisning oqilona asosini shakllantiruvchi soliq hamda uning tizimini jamiyat tarixi taraqqiyotida tutgan rolini ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, o‘ziga xos dastak ekanligini ilg‘ash qiyin emas.

Chunki, har qanday jamiyat o‘zining xususiyati va tabiatiga ko‘ra, bu jarayonga hamohangdir. G‘oyat ma’suliyatli, o‘z navbatida o‘ta yuqori darajadagi ehtiyojni o‘zida ifodalagan soliqlarning o‘ziga xos rivojlanishi natijasida ularning jamiyat taraqqiyotida yangi qirralari, imkoniyatlari ortib bordi.

“Soliq nazariyasi” fani soliqlarning nazariy jihatlarini, xususiyatlarini o‘rganishdagi asosiy fan hisoblanadi. Fanning predmetiga to‘xtalishdan oldin “Soliq” kategoriyasiga qisqacha to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, “Soliq” kategoriyasi - bu muhim iqtisodiy jarayon bo‘lib, uning paydo bo‘lishi va amal qilishi kishilik jamiyatining mavjudligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Soliqlar har bir davlat faoliyatini moddiy jihatlarini ta‘minlaydi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi.

Amaliyotda va umuman iqtisodiy fanda soliqlarning mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud. Shu sababli, ushbu kategoriya har bir davlat tomonidan o‘ziga xos tarzda foydalaniladi.

Davlat asta sekin rivojlanib borishi bilan, uning funktsiyalari ham muvofiq ravishda kengayib boradi. Bu esa, soliqlarga nisbatan qo‘yiladigan talabning kuchayishiga olib keladi. Shu sababli, soliq tizimi tobora murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib boradi. Kishilik jamiyati rivojlanishi tarixi shuni ko‘rsatadiki, davlat ma‘muriy boshqaruv bilan shug‘ullangan hollarda, uning ehtiyojlari ma‘lum darajada saqlanib qoladi, davlatning iqtisodiyotni boshqarish majburiyati paydo bo‘lsa, uning

xarajatlari va aholidan olinadigan tushumlari ko'payadi. Bunday holatda, soliqlarning shakllari pang baranglashib boradi.

Har qanday fan o'zining predmetiga ega, ya'ni izlanish ob'ektiga ega bo'ladi. Masalan, texnologiya fanining predmeti bo'lib kimyoviy moddalarning tarkibini o'rganish hisoblansa, mashinasozlik fani uchun mashinalar mexanizmi xarakteristikasi bo'lsa, Soliq nazariyasi fanining predmeti soliq munosabatlarini (harakatini) o'rganishdir.

Demak, soliq nazariyasi fanining predmeti - bu soliq to'lovchilarning majburiy to'lovlar bo'yicha davlat byudjeti bilan iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarining nazariy jihatlarini o'rganishdan iborat. Ushbu keltirilgan ta'rifdan ko'rishimiz mumkinki, fan o'z predmetini o'rganishda turli usullarning o'zaro aloqasining nazariy jihatlarini o'rganar ekan. Jumladan, soliq to'lovchilar va uni o'zlashtiruvchi, davlat byudjeti, majburiy to'lovlar, moliyaviy munosabatlar kabi elementlarning o'zaro iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonlarining nazariy jihatlarini, qirralari keng ko'lamda o'rganiladi.

Fanning mohiyati shu o'rtadagi moliyaviy munosabatni ya'ni soliq to'lovchi bilan davlat o'rtasidagi munosabatni chuqur o'rganish, soliq munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatini e'tiborga olish, muvozanatni saqlash kabi munosabatlarni tashkil qilish tushuniladi. Bu muvozanatni saqlashda, tomonlar adolatlik tamoyiliga amal qilish zarur. Tushunarliroq qilib aytilsa, byudjetga soliqlarni olishda soliq to'lovchilar bo'yniga ortiqcha og'irlik osmaslik, ularni o'z ishlab chiqarishdan manfaatdorligini so'ndirib qo'ymaslik, ularning dasturlari va rejalarini tez-tez o'zgartirishga olib bormaslik va hokazolarga e'tibor berish ko'zda tutiladi. Bu erda tomonlarning do'stona munosabatda bo'lishi, bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy munosabatlar bo'lishini o'rgatadi.

Fanning predmetini chuqur o'rganish shuni ko'rsatadiki, munosabatlarda bir tomonlama zo'ravonlik munosabati bo'lguday bo'lsa, ikkinchi tomon unga javoban o'z daromadlari, boshqa soliq ob'ektlarini har xil yo'llar bilan yashiradi. Bunday hollarda, har qanday huquqiy hujjatlarning ham kuchi etmay qolishi mumkin. Daromadlarni soliq sub'ektlarini yashirish holati ham munosabatlarni buzadi.

Demak, soliq nazariyasi fanini chuqur o'rganish orqali amaliyotda soliq tushumlari rejalarini muvaffaqiyatli bajarish vazifasiga ham erishish mumkin.

1.2.FANNING BOSHQA IQTISODIY FANLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Odatda soliq nima o'zida nimalarni ifoda etishi borasidagi bilimlarni olish murakkab masala hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda bu fanni filga qiyoslash

mumkinki, uni tasvirlab bergan taqdirda ham u haqida yetarli tasavvur hosil bo'lmaydi, magaramki bu filni o'z ko'zingiz bilan ko'rmaguningizgacha.

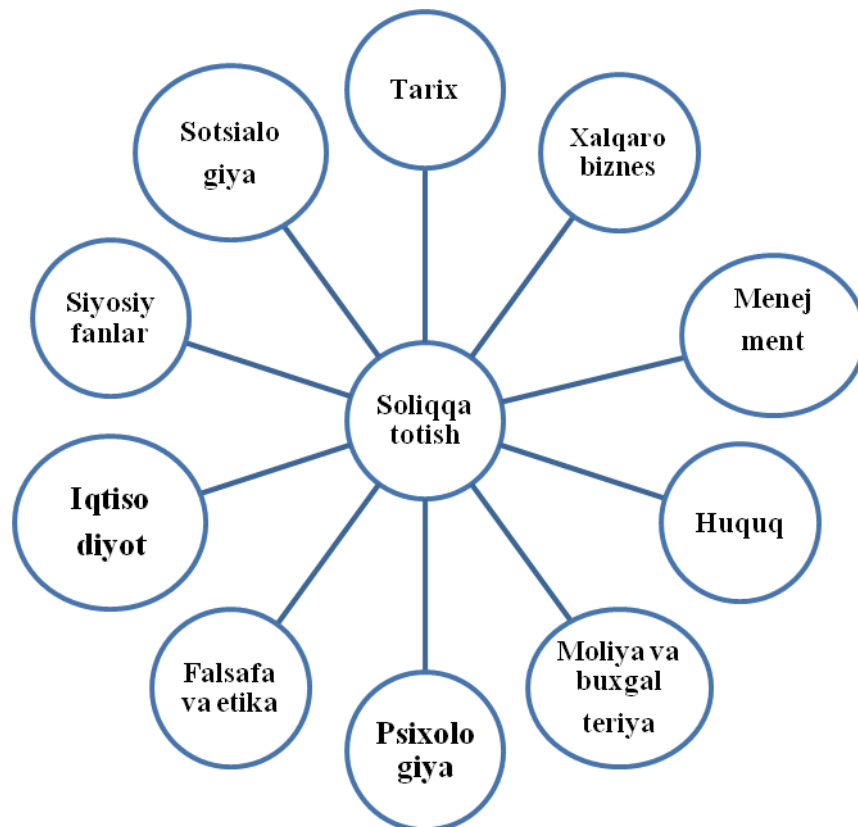
Soliqlar masalalariga doir bilimlarni o'rganish boshqa fanlardan ham xabardor bo'lishni talab etadi. Jumladan, "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi», "Iqtisodiyot nazariyasi", "Moliya", "Soliq menejmenti", "Soliqlar va soliqqa tortish" kabi fanlar shular jumlasidandir.

Fanning iqtisodiy ta'limotlar tarixi bilan bog'liqlik jihati shundan iboratki, agarda iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani o'z predmetida asosan jamiyat taraqqiyoti davrlarida ulardagi muammolarni echib berishga qaratilgan turli shaxslarning iqtisodiy fikrlarini, g'oyalarini, turli nazariyalarni o'rgansa, Soliq nazariyasi fani ham o'z predmetini o'rganishda soliqlarga tegishli bo'lgan turli xil g'oyalar va nazariyalarni o'rganadi.

Soliq nazariyasi fani iqtisodiy nazariya fani bilan chambarchas bog'liqdir va uning maxsus bo'limi, ya'ni chuqurlashtirilgan, kengaytirilgan bo'limidir. Chunki soliq nazariyasining qonuniyatlari umumiqtisodiy nazariya qonuniyatlaridan chetga chiqmasdan, ularga asoslanadi.

Shuningdek, mazkur fan moliya nazariyasi fani bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun moliya ham, soliq ham pul munosabatlarini ifodalaydi. Ularning ikkalasi uchun yagona asos pul munosabatlarining mavjudligidir. Lekin Soliq nazariyasi o'ziga xos bo'lgan pul munosabatlarini, ya'ni soliq to'lovchilar bilan davlat o'rtasidagi majburiy pul munosabatlarini o'rganadi.

Fanning soliqlar tarixi fani bilan bog'liqlik jihati shundan iboratki, soliq nazariyasi fanida ham soliqlarning rivojlanish bosqichlari, davrlari, har bir davrda va davlatda amal qilgan soliqlar, ularning tarkibi va tuzilishi, dinamikasi kabilar o'rganiladi.

Soliq menejmenti fani bilan soliq nazariyasi fanining bog‘liqligi shundan iboratki, soliq menejmentida soliq ishini tashkil etish davlat nuqtai-nazaridan yoki davlat miqyosida va korxonada miqyosida olinadigan bo‘lsa, soliq menejmenti ishlarini tashkil etish nazariyalari soliq nazariyasining ajralmas qismini tashkil etadi.

Fan shuningdek, soliqlar va soliqqa tortish fani bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Soliq nazariyasi fani o‘z predmetini o‘rganar ekan, birinchi navbatda bugungi kundagi mamlakatimiz soliq tizimi bilan hamnafas bo‘lishi lozim. Bunda amaldagi soliq mexanizmining nazariy masalalari ochib beriladi.

Soliq nazariyasi fani davlat byudjeti fani bilan ham o‘zaro bog‘liqdir. Chunki soliqlar oxir oqibatida byudjet daromadlarini shakllantiradi. Soliqlar (daromadlar) bo‘lmasa, byudjet munosabatlarning o‘zi bo‘lmaydi. Bu fan chet mamlakatlar soliq, buxgalteriya hisobi, soliq huquqi fanlari bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Soliqlarning paydo bo‘lishi davlatning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun hamda hozirgi O‘zbekistonda ijtimoiy himoyalangan bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat uni tashkilotchisi ekanligidan soliqlar va soliqqa tortish fani davlatning o‘ta zarur bo‘lgan xilma - xil vazifalari bilan chambarchas bog‘liq va ularga asoslanadi. Davlat mamlakatda yaratilgan ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish uni taqsimlashning qonun - qoidalarini ishlab chiqadi. Bu taqsimlashdagi munosabat bozor iqtisodiyoti sharoitida pul orqali amalga oshirilganligidan davlat uni taqsimlashni ham pul munosabatlari orqali, ya‘ni soliq, pul va kredit orqali amalga oshiradi. Davlatning bunday faoliyatini o‘rganish - soliqlar va soliqqa tortish fanining diqqat - markazida turadi.

Bozor iqtisodiyoti talab va taklif, raqobat, qiymat va boshqa qonunlar orqali amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyoti - erkin iqtisodiyot, pulli munosabatlar iqtisodiyotidir. Soliqlar ham pul munosabatlarini ifoda etganligi uchun bozor iqtisodiyoti tarkibiga kiradi, uning ajralmas qismidir. Bozor iqtisodiyoti qonunlari - soliqlar va soliqqa tortish fanining asosini tashkil etadi. U qonunlarni chuqur anglamasdan turib soliqlar va soliqqa tortish mexanizmini tushunib bo'lmaydi.

Bozor iqtisodiyoti qonunlarini o'rganib chiqib, davlat yalpi ichki mahsulot qiymatini soliqlar orqali taqsimlash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Shunday ekan, davlat to'g'risidagi ta'limot - davlat iqtisodiyotni boshqarishda bosh rol o'ynashi soliqlar va soliqqa tortish fanining asosi bo'lib xizmat qiladi. Davlat bozor iqtisodiyotini boshqarishda etakchilik, boshqaruvchilik rolini o'ynaydi. Davlat soliqlarni iqtisodiy mohiyati va vazifalarini o'rganib chiqib, uni amaliyotga tadbiiq qilishni o'z zimmasiga oladi.

Soliq xizmati xodimlari o'zlariga qonuniy hujjatlarda yuklangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishlari uchun faqat amaliy jihatdan soliqlarni bilibgina qolmasdan, soliqlarning mohiyati, belgilari, ularning ob'ektiv zarurligiga, davlatning soliq siyosati, soliqlar tizimi, soliqqa tortish tizimi, soliq idoralari tizimi va boshqalar kabi nazariy masalalarni chuqur bilishlari zarur. Buning uchun esa soliqlar va soliqqa tortish fanini chuqur o'rganish kerak. Shuni nazarda tutish zarurki, Leonardo da Vinchi aytganidek: «Nazariya qo'mondon, amaliyot askarlardir» Nazariya amaliyotni to'g'ri yo'lga boshlovchi kompasdir. Har qanday vazifalarni kadrlar hal qiladi. Shuning uchun, ular chuqur nazariy bilimga va kasb mahoratiga ega bo'lishlari zarur.

1.3.“SOLIQ NAZARIYASI” FANINI O’RGANISH USULLARI

Har bir fanning shakllanishi fanning predmetini shakllanishi bilan birgalikda, uning ilmiy bilish usullarining qaror topishi bilan ham bog'liq. Har qanday fanni o'rganishdagi usullar umumiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'z predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega. Shuning uchun, fanni o'rganishdagi usullar umumiy va alohida usullarga bo'linadi.

Tabiat, jamiyat va tafakkurning rivojlanish qonunlarini o'rganishning birdan-bir to'g'ri ilmiy usuli dialektik usuldir. Shuning uchun, ham ushbu ilmiy bilish usuli barcha fanlarning, shu jumladan Soliq nazariyasi fanining ham nazariy va metodologik asosini tashkil etadi. Dialektik usul shuni ko'rsatadiki, rivojlanish quyidan yuqoriga qarab sodir bo'ladi. Bilish esa oddiydan murakkabga tomon rivoj topib boradi. Shuning uchun, ushbu usul tadqiqotning induksiya va deduksiya usullarini o'z ichiga oladi.

Xususiyy, yakka fakt olinib, uning asosida umumiy qoida hosil qilinadigan bo'lsa - bu induktsiyadir. Avval, boshdanoq barcha xususiyy hollarni o'z ichiga olgan umumiy qoida hosil qilinsa bu - deduktsiyadir.

Shu bilan, birga barcha iqtisodiy fanlar kabi «Soliq nazariyasi» fanining ham o'ziga xos ilmiy bilish usullari mavjud. Ulardan biri ilmiy abstraktsiya usulidir. Ilmiy abstraktsiya usulining mohiyati shundan iboratki, bunda tahlil paytida ob'ektning faqat bir tomoniga, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tibor qaratiladi va halal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali unsurlarning ta'siri e'tiborga olinmaydi.

Soliq nazariyasi fani shuningdek, o'z predmetini o'rganishda nazariy tahlil va sintez usulidan ham foydalanadi. Tahlil - bu o'rganilayotgan butun ob'ektni qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish, bo'lsa, sintez esa, o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab, umumiy xulosa chiqarishdir. Soliqlarga doir murakkab nazariy masalalar mana shu yo'l bilan o'rganiladi.

Fan o'z predmetini o'rganishda makroiqtisodiy va mikroiktisodiy holda tahlilni qo'shib olib borish muhim o'rin tutadi. Soliqlarning nazariy masalalarini mikroiktisodiy jihatdan o'rganishda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar nuqtai-nazaridan, ular bilan davlat byudjeti o'rtasidagi munosabatlar tadqiq etilsa, makroiqtisodiy jihatdan tahlil etishda esa, davlat miqyosida, ya'ni soliqlarning nazariy masalalari makroiqtisodiy darajada o'rganiladi.

Shuningdek, fan o'z predmetini o'rganishda taqqoslash, statistik, grafik usullaridan ham foydalanadi. Jumladan soliqlarni davrlar bo'yicha taqqoslash, ulardan tushumlarni jadvallar orqali ifodalash, o'zgarishlarni aniqlash, ularga nazariy jihatdan baho berish, soliqlarning boshqa iqtisodiy kategoriyalarga ta'sirini grafik usulida tasvirlash va shu kabilardir. Masalan, soliqlar o'zgarishini yalpi talab va yalpi taklifga ta'sirini mana shu usul bilan ifodalash mumkin.

Ko'pchilik soliqqa tortishni nima ekanligini tushunishmaydi, shunday bo'lsa ham, soliq bizning kundalik hayotimizga ta'sir qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Rasmdagi shaxs umrining ko'p qismi davomida Buyuk Britaniya Ichki Daromadlar Xizmatiga soliq to'layotganini va bu jarayon juda murakkabligini, uni hanuzgacha tushinmaganini izohlaydi. Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida soliq tizimi juda murakkab, faqat juda oz kishilar (ayrim professional soliq maslahatchilari, advokatlar) soliq tizimini tushunishadi, shunga qaramay, fuqarolar va tadbirkorlar ularga nisbatan mavjud barcha soliq majburiyatlariga to'liq bo'ysunishadi. Albert Eishteyn «Dunyodagi tushunish qiyin bo'lgan so'z bu — daromad solig'idir» deb ta'kidlab o'tgan. Adolatli ravishda shuni ta'kidlash joyizki, qiyinchiliklarning katta qismi soliq qoidalari tug'ri qullanilishiga bog'liq, agar ular qullanilsa faqatgina taxnik hisob kitoblarda amalga oshiriladi xolos, bundan keyingina soliq qancha miqdorda

to'lanishini aniqlash kerak bo'ladi. Bundan keyingi qiyinchilik barcha mamlakatlardagi mavjud soliq tizimining bir biridan farqi bilan ifodalanadi.

Men 63 yildan beri soliq to'layapman va haligacha u haqida hech narsa bilmayman.

Soliqqa tortishga xos bo'lgan yana bir noaniqlik bu soliq'larga nisbatan yondashuv turli xil fanlar nuqtai nazaridan berilganligi bilan izohlanadi va buni quyida ko'rib chiqamiz. Ushbu fan turli iqtisodiy fanlar bilan bevosita bogliq va ular bilan uzviylikda o'zaro bog'langan. Shuning uchun ko'pchilik bu fanga boshqa fanlarni o'rganish orqali ham kirib keladi. Buxgalteriya hisobi, huquqiy fanlar, iqtisodiy fanlar orqali soliqqa tortishni o'rganishga intiladi, vaholanki soliqqa tortish alohida fan sifatida boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi. Tarixchi Neyl Ferguson o'zining «Pulning paydo bo'lishi, dunyoning moliyaviy tarixi» kitobida quyidagilarni alohida qayd etib o'tgan: «buyuk tarixiy voqea hodisalar ortida moliyaviy sirlar yotadi» va shuni tavsiya etadi moliya tarixi orqali tarixga qayta nazar tashlash mumkin. Shuning uchun ham soliqqa tortish moliya tarixining ajralmas qismidir. Ushbu fanning kelajagini belgilashda soliq shart sharoitlarini o'rganish orqali bu mashaqqatli yo'ldan o'tadi.¹

Bu yana shuni aniqlab beradiki, xususiy sektorda soliqqa tortish bo'yicha kim ishlasa turli professional tashkilotlarga, hisob institutlari, yuridik hamjamiyatlarga taaluqli bo'lishi mumkin va o'zlarini soliq konsultantlari, soliq amaliyotchilari, soliq advokatlari, soliq hisobchilari sifatida atashlari mumkin va turli kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishlari mumkin. Yana shuni unutmaslik kerakki, soliq mutaxassislari soliq idoralari uchun ishlaydilar va davlat xizmatchilari sifatida faoliyat yuritadilar yoinki jamiyat xizmatchilari maqomida buladilar.

Talabalarga soliq hisoblashda uchraydigan muammolarni yechish uchun juda ko'p foydali adabiyotlar mavjud, lekin ularning faqat oz qismigina soliqqa tortishning rivojlanish asoslarini belgilovchi tamoyillar va nazariyalarni to'liq yoritib beradi. Bu masalani yoritib beruvchi har qanday darslik qalin va og'ir bo'lishi talab etiladi.

¹ Jane Fracknall-Hughes. The Theory, Principles and Management of Taxation: An introduction, Routledge Taylor and Francis Group. 2015

Asosiy maqsad talabalarni fan doirasida dastlabki ko'nikmalardan tortib to qiyin masalalarni hal qilishgacha jarayonda qatnashtirib, soliqqa tortish nazariyasi va tamoyillariga olib kirish, va buning natijasida bu sohadagi bilimlarini oshirish bilan ifodalanadi. Oddiy hisob kitoblarni amalga oshirishda soliqqa tortish nimaga kerak va u nimaga ishlatiladi degan tushunchaga ega bo'lish shart emas. Lekin quyida beriladigan ma'lumotlar orqali talabalarda soliqqa tortishning nisbatan qiyin bo'lgan fan sohasi ekanligini isbotlaydi.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliq nazariyasi fanining predmeti va o'rganishning qanday usullari mavjud?
2. Soliq nazariyasi fani nima uchun iqtisodiy fanlar tarkibidan o'rin olgan?
3. Fanni o'rganishdagi umumiy usullar haqida tushuncha bering?
4. Fanni o'rganishdagi alohida usullar haqida tushuncha bering?
5. Soliq nazariyasi fani o'z predmetini o'rganishda qaysi fanlar bilan aloqada bo'ladi?
6. Soliq nazariyasi fanini o'qitish nima uchun kerak?
7. Soliq nazariyasi fani nimani o'rgatadi uning qanday vazifalari bor?
8. Soliq nazariyasi fanining mazmunida nimalarni o'rgatish maqsadi yotadi va uning mutaxassislar tayyorlashdagi roli qanday?

II BOB. SOLIQLARNING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

REJA:

- 2.1. Soliqlarning paydo bo'lishi, ilk ko'rinishlari va rivojlanish bosqichlari
- 2.2. Soliqlar va soliqqa tortish munosabatlariga doir g'oyalar va nazariyalar
- 2.3. Markaziy Osiyo hududida soliqlarning paydo bo'lishi, o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanishi
- 2.4. Amir Temur va temuriylar davrida soliqlar va soliqqa tortishning xususiyatlari
- 2.5. Xonliklar va chor rossiyasi davrida soliqlar va soliqqa tortishning xususiyatlari
- 2.6. Sobiq ittifoq davrida soliqlarga bo'lgan yondashuv

2.1. SOLIQLARNING PAYDO BO'LISHI, ILK KO'RINISHLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Soliqlarning paydo bo'lishi, ularning ilk ko'rinishlari haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish har bir ilm ahlini qiziqtirishi tabiiydir. Soliqlarning qachon paydo bo'lganligi haqida aniq ma'lumot tarixiy kitoblarda uchramasada, soliqlar tarixini yorituvchi manbalarning guvohlik berishicha, davlat paydo bo'lishi bilan soliqlar jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning zururiy bo'g'iniga aylangan. Davlat tuzilishi shakllari rivojlanishi bilan bir vaqtda soliq tizimi ham doimo o'zgarib turgan.

Soliqlarning ilk ko'rinishi sifatida qurbonlik qilingan noz-ne'matlar e'tirof etiladi. Buning xususiyati shundan iboratki, qurbonlik qilish majburiy bo'lmay, balki ixtiyoriy tarzda amalga oshirilgandir. Qilingan qurbonliklar esa kambag'allarga, nochorlarga, etimlarga, muhtojlarga ulashib berilgan. Keyinchalik joriy etilgan soliqlar esa bevosita qabila hamda urug'lar o'rtasida davom etib turgan urush-janjallarga bog'liqdir. Bunday soliqlar natura shaklida bo'lib, bir qabilani bosib olish yoki o'zini muhofaza qilish uchun safarbar etilgan.

Soliqlar tarixda inson tsivilizatsiyasi bilan birga rivojlanib, uning ajralmas qismi hisoblanadi. Soliqlarning iqtisodiy munosabatlarda asosiy o'ringa chiqishiga, avvalambor, davlatning shakllanishi, jamoalarning sinflarga bo'linishi, qadimgi ijtimoiy tuzumning vujudga kelishi hamda ularning ma'lum moliyaviy manbaga ehtiyoj sezishlari sabab bo'lgan.

Ingliz iqtisodchisi *S.Parkinson* so'zi bilan aytganda: «Soliqlar ko'hnadir - xuddi dunyodek, uning yuzaga kelishida qachondir bir mahalliy qo'mondan o'z hududida

joylashgan daryo yoki tog‘dan savdogar hamda sayohatchi o‘tsa ulardan haq olishi sabab bo‘lgan»².

Soliqlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi jarayonida ularning shakllari ham o‘zgarib kelmoqda. Agarda bugungi kunga kelib soliqlar asosan pul shaklida undirilayotgan bo‘lsa, ular qadimda bir qancha ko‘rinishlarda, jumladan, mehnat shaklida, natura shaklida undirilgan. Shu o‘rinda qayd etish lozimki, jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti yuksalishiga mos ravishda soliqlarning pulli shaklda undirilishi ham tobora rivojlanib bordi.

V.M.Pushkaryova soliqlar rivojlanish tarixini 3 bosqichga ajratib ko‘rsatadi³. Ularning har biri u yoki bu xususiyatlari hamda afzalliklari bilan ajralib turadi.

Birinchi bosqichda soliqlarning rivojlanishi qadimgi va o‘rta asrlar qishloq xo‘jaligi tizimiga xos bo‘lib, u tartibsiz hamda asossizligi bilan ajralib turadi. Shu davrdan e‘tiboran soliqlar va ularni undirish mexanizmi joriy etildi.

Soliqlarning joriy etilishi davlatning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning amal qilishiga davlat apparatining shakllanishi, armiya, sud va ularning moliyaviy manbalar bilan ta‘minlash zaruriyati, tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yilishi kabi omillar sabab bo‘lgan.

Ilk soliqlar tizimsiz to‘lovlar ko‘rinishida bo‘lib, ular natura shakliga ega bo‘lgan. Aholi soliqlarni ekinlar hosilidan, savdo-sotiqdan hamda ovlagan hayvonlaridan to‘laganlar. Urush vaqtida esa qo‘shimcha oziq-ovqat, kiyim-kechak, qurol-aslahalar etkazish, nochor bo‘lsa askar sifatida qo‘shimcha jalb etilgan. Rim imperiyasi hamda Afinada tinch-totuv paytlarda soliq olinmagan. Soliqlarni joriy etish va undirish faqat urush davrlariga to‘g‘ri kelgan.

Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va mustahkamlanishi soliqlarning hozirgidek pul ko‘rinishiga kelishiga olib keldi. Oldin soliqlar asosan chegara va qo‘shin ehtiyojlariga, shahar atrofini mustahkamlashga, yo‘l va ibodatxona qurilishlariga yig‘ilgan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan soliqlar davlat xazinasini daromadining birinchi galdagi manbai bo‘lib qoldi.

Hozirgi davr soliq tizimiga mohiyatan o‘xshash ilk soliq tizimi qadimgi Rimda shakllangan. Bu soliqlar faqat urush xarajatlarini moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan. Rim aholisi o‘zining mol-mulki, turmush darajasi hamda oilaviy ahvolidan kelib chiqqan holda soliq to‘lashgan. Soliq summalari maxsus shaxslar tomonidan hisob kitob qilingan.

Rimda davlat tashkilotlarining rivojlanishi bevosita imperator Oktavian Avgustin (eramizdan avvalgi 63-14 yillar) tomonidan soliq islohotini amalga oshirishga, oqibatda esa ilk bor pul ko‘rinishidagi soliqlarni joriy etilishiga olib keldi.

² Паркинсон С. Закон и доходи. - М.: ПКК "Интерконтакт", 1992. - с.14-15.

³ Пушкарева В. История финансовой мысли и политики налогов. Учебное пособие. - М.: Инфра-М, 1996. - с.17..

Soliqlarni joriy etish va ularni nazorati bilan shug'ullanuvchi moliyaviy muassasa shakllandi. yer solig'i davlat soliqlarining asosiy ulushini tashkil etgan. Shu qatori ko'chmas mulkdan, baliqlardan, chorva va boshqa mollardan soliqlar undirilgan. To'g'ri soliqlardan tashqari egri (bilvosita) soliqlar ham amal qilgan. Masalan, oborot solig'i 1 foiz, qullar savdosidan oborot solig'i 4 foiz va boshqalar. Bu davrga kelib soliqlar nafaqat fiskal, balki u yoki bu iqtisodiy tarmoqlar bo'yicha tartibga soluvchilik vazifasini ham bajara boshlagan.

Ammo XVII asrgacha Evropada soliqlar tartibsiz undirilganligi uchun yagona tizimga ega bo'lmagan. Ularning taqdiri urush natijalariga bog'liq bo'lib, goh kamayib, goh ko'payib ketar, natijada aholining tinkasini quritar edi. Faqatgina XVII asr oxiri XVIII asr boshlariga kelib soliqlar rivojlanishining ikkinchi bosqichi boshlandi.

Ikkinchi bosqichning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda soliqlar davlat byudjetini shakllantirishning asosiy manbasi sifatida ko'rilgan. Soliq ob'ektlarini aniqlash va soliqqa tortish qonun-qoidalarini tartibga soluvchi ilk soliq tizimi yuzaga kelgan. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar ilk bor ajratilib, bu soliqlarning muhim va ahamiyatli jihatlari ochib berilgan. Soliqlar ichida asosiy o'rinni aksizlar egallagan. Bular qonuniy ravishda shahar darvozalarida mamlakatga kiritiluvchi yoki undan chiqariluvchi tovarlardan undirilib, hamma daromadlar va tushumlar soliqqa tortilgan.

Evropa mamlakatlarida demokratiyaning rivojlanishi natijasida soliqlarni hisoblash va undirish borasida aholining haq-huquqlarini himoya qilish masalalari o'rtaga tashlandi. Natijada 1689 yil Angliyada «Bill huquqlari» kitobida qat'iy xalq vakillari organlariga davlat daromadlari hamda xarajatlari to'g'risida ma'lumot berishi belgilandi.

Frantsiyada esa faqatgina 1791 yil «Ulug' Frantsuz revolyutsiyasi»dan keyin davlat byudjeti va soliqlari haqida ma'lumot berila boshlandi.

Soliqqa tortish tizimi rivojlanishi bilan bir qatorda soliqqa tortish nazariyasi ham asta-sekin shakllana bordi. Soliqqa tortish nazariyasining ilk asoschisi shotlandiyalik iqtisodchi Adam Smitdir (1723-1790). U o'zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) ilk bor soliq tamoyillarini asoslab berdi, soliqlarning davlat moliyasi tizimidagi ahamiyatini soliq to'lovchilarga tushuntirib, ularni davlatga to'lash *qullik emas*, balki *yerkinlik alomati* ekanligini asoslab berdi.

Uchinchi bosqichning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda soliqlarning kamayishi hamda soliqlarni o'rnatish va undirishga oid qonun-hujjatlarning kuchayishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Jamiyatda moliya ilmining rivojlanishi bilan soliqqa tortish muammolari va uslubiyatlariga bag'ishlangan yangi-yangi ilmiy-nazariy qarashlar vujudga keldi. Ammo hech qanday iqtisodiy maktab soliqlarning

fiskal funksiyasidan muhimroq qarashni ilgari sura olmadi. XIX asrning ikkinchi yarmida ko'p mamlakatlar yangi ilmiy nazariyalarni hayotga tatbiq etishga uringanlar, lekin faqatgina birinchi jahon urushidan so'ng yangi ilmiy qarashlarning samarasi o'laroq soliq tamoyillari hozirgi mukammal ko'rinishga ega bo'lgan. Ayni shu vaqtda zamonaviy soliq tizimining poydevori qurila boshlandi, to'g'ri soliqlarning ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi hamda byudjet daromadlari ulushining katta qismini to'ldiruvchi jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliqlarni progressiv stavkalari joriy etildi.

Shu bilan birga tan olish lozimki, shu vaqtgacha biror bir davlatda mukammal soliq tizimi amal qilmaydi. Hozirgacha iqtisodiyot ilmi soliqqa oid ko'pdan-ko'p savollarga javob topa olmayapti. Ammo rivojlangan mamlakatlarda doimo amalga oshiriladigan islohotlar shundan dalolat beradiki, barcha hatti-harakatlar soliqlarning adolatli, teng taqsimlangan hamda aholini ijtimoiy muhofaza qilish kabi unsurlarning rivojlanishiga katta ahamiyat berilgan.

Soliq bu keng qamrovli va uzoq tarixga ega bo'lgan fan. Fanning keng qamrovga ega ekanligi yozuvchilar uchun ko'p muammolarga sabab bo'ladi. Birinchidan, ko'plab muhim kitoblar va maqolalar mavjud bo'lganligi sababli, bu fan hali ham o'rganilayotgan fanlardan biri bo'lib qolmoqda. Bundan shuni anglash mumkinki soliq tarixi haqida aniq bir tushuncha berish ikki baravar qiyinchilik tug'diradi. Ikkinchidan soliqlarga qaysi nuqtai nazardan qarash vazifasi mavjud ya'ni mamlakat tarixiga soliqlar yoki soliq to'lovlari yoki fanning paydo bo'lishi jihatidan qarash.

Soliq solishlar, soliq tarixida muhokamali obektlarning ko'pligiga qaramasdan, ularning hammasi ham ma'lum bo'lmagan, ularning ko'pchiligi munozarali, har xil ko'rinishda, bo'lgan. Boshqaruvchilar va davlatlarning soliq daromadlariga muhtojligining sabablari berib o'tillgan. Lekin soliq to'lash har doim majburiy bo'lgan. Fransiya qiroli Lyudovik XIV ning moliya vaziri Jan –Batist Kolberom soliqning xususiyatlarini qisqa qilib ko'rsatib bergan: Soliqqa tortish san'ati xuddi o'rdakning patini yulishda kam sonli vishillash bilan ko'p miqdordagi patlarga ega bo'lishga o'xshaydi.

Soliqning tarixiy qismi juda muhimdir. Chunki har bir mamlakatning yillar davomida shakllanib rivojlanib kelgan o'z soliq tizimi mavjud va bu rivojlanishlarga nazar solish orqali biz qaysi soliq turi samaraliroq qaysi biri esa foydasiz ekanligi haqida aniq fikrga ega bo'lishimiz mumkin.

2.2. SOLIQLAR VA SOLIQQA TORTISH MUNOSABATLARIGA DOIR G'OYALAR VA NAZARIYALAR

Soliqlarning mohiyati to'g'risidagi qarashlar va ularning jamiyat iqtisodiy tizimidagi o'rnini jamiyat munosabatlarining rivojlanishi bilan mos ravishda takomillashib kelmoqda. Soliqqa tortish to'g'risidagi qarashlarning shakllanishi bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, boshlang'ich bosqichlarda soliqqa tortish iqtisodiy kategoriya sifatida qaralgan bo'lsa, so'ngi bosqichlarida esa ularning huquqiy jihatlari ko'proq e'tibor qaratila boshlandi.

Iqtisodiy ta'limotlarda soliqning ahamiyati borasida to'xtalganda shuni alohida qayd etishimiz lozimki, soliq nazariyasi ham boshqa fanlar kabi amaliyotdan kelib chiqqan holda vujudga keldi va rivojlandi. Soliq amaliyoti soliq nazariyasiga qaraganda ming yillar oldin vujudga kelgan va uning rivojlanishi, jamiyatdagi soliqning ahamiyati oshib borishi, jamiyatning demokratlashib borishi soliqning nazariy masalalarini o'rganishni taqozo etdi va soliq nazariyasi tadarrijiy ravishda moliyaning asosiy qismi sifatida amaliyotdan kelib chiqqan holda rivojlana boshladi.

Soliqqa tortishning ilk ko'rinishlaridan biri - bu mag'lub bo'lgan davlatdan sovg'a tariqasida undirilgan. Mag'lub bo'lgan davlatning hamma boyliklari g'olib davlatga harbiy mukofot sifatida va xarajatlarini qoplash uchun o'tgan. Keyinchalik mag'lub bo'lgan davlat g'olib davlatni moddiy jihatdan ta'minlab turishlari (yoki pul to'lab turishlari) shart edi. Boshqacha qilib aytganda - soliqning birinchi shakli mag'lublardan soliq (yoki mag'lublar solig'i) sifatida undirilgan.

Davlatchilik munosabatlarini rivojlanishining dastlabki bosqichlarida va tinchlik paytlarida soliqqa tortish tizimi zarur qurbonlik sifatida jamiyatning ixtiyoriy emas, balki majburiy talablariga asoslangan tarzda amalga oshirilgan. O'sha davrning o'zidayoq soliqning muhim belgisi - majburiylik sezilib turgan. Bundan tashqari soliqqa tortish hali takomillashmagan bo'lsa ham, uning muhim elementlaridan biri - soliq stavkasi ajralib turgan. Qadimgi Misrda va ko'plab Sharq davlatlarida soliq davlat boshlig'iga tegishli bo'lgan erdan foydalanganlik uchun ijara haqi sifatida undirilgan. Ilk iqtisodiy fikrlar paydo bo'lishida soliq faqatgina urush va favqulodda hollarda undirilishi lozimligi ta'kidlanadi va davlatchilik munosabatlarining ilk davrlarida ayrim davlatlarda bunga amal qilingan.

Iqtisodiy g'oyalarning shakllanishida soliq asosiy o'rinni egallamagan bo'lsada, davlat daromadlarini shakllantirish tartibi, davlat daromadlarini turlari, unda soliqning o'rnini va ahamiyati qanday bo'lishi lozimligi borasidagi fikrlar qo'plab uchraydi. Jumladan, *Ksenofont* davlat daromadlarini oshirishi uchun davlat mulkini, qullarni ijaraga berishi lozimligini ta'kidlashi bilan birgalikda, boj va soliqning

ham davlat daromadlarini shakllantirishdagi muhim ahamiyati borasida to'xtalib o'tgan.

Iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida davlat daromadlarini shakllantirish masalalari bilan birgalikda soliqlarni davlat xazinasiga to'liq kelib tushishini ta'minlashga qaratilgan fikrlar ham uchraydi. Ana shunday fikrlarni qadimgi Hindiston xo'jaligi, ijtimoiy tuzumi va iqtisodiy fikrlarini o'rganishning asosiy manbai hisoblangan «*Artxashastra*» asarida uchratish mumkin. Unda qayd etilishiga ko'ra davlat daromadlari davlat xo'jaliklari foydasidan, soliq va to'lovlaridan tashkil topishi, davlat xo'jaligi va soliq tizimi bilan bog'liq bo'lgan moliya idoralarining to'g'ri ishlashi uchun daromadlar va xarajatlarning qat'iy hisob-kitob hujjatlari olib borilishi ta'kidlanadi. Davlat xazinasini o'g'irlovchi amaldor (soliq yig'uvchi)larni bartaraf etilishi davlat daromadlarini to'ldirishning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi. Qayd etilishiga ko'ra o'sha davrda amaldorlarning soliqlarni o'zlashtirishlari ko'p bo'lib, ayyor amaldorning hiylasini bilishdan ko'ra, osmondagi qushning yo'lini aniqlash osonligi, suvdagi baliq o'sha suvdan ichayaptimi yo'qmi bilib bo'lmaganidek, soliq yig'ishga berkitilgan amaldor soliqni o'zlashtirayaptimi yo'qmi aniqlab bo'lmaydi, deb ta'kidlanadi. Shu boisdan ham suistemol qilishning har xil usullarini o'rganib olmasdan amaldorlarni tez-tez o'zgartirib turilishi tavsiya etiladi. Ushbu fikrlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Iqtisodiy fikrlarda soliqlarga doir masalalar davrlar nuqtai-nazaridan turlicha bo'lib, iqtisodiy g'oyalar mualliflarining jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotini talqin qilishi bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, jamiyat boyligini faqat savdoda deb bilgan va davlat savdoni rivojlantirishi lozim deb hisoblagan *merkantelistlar* davlat daromadlarini soliqlar hisobiga shakllantirish nomaqbul ekanligini isbotlashga harakat qilib, ular fikriga ko'ra byudjet domena va regali hisobiga shakllantirilishini yoqlab chiqadilar. Jumladan, *J.Boden* fikriga ko'ra davlat soliqlarni yo'q qilish choralarini ko'rish lozim, daromadlar domena va bojlar hisobiga shakllantirsagina yaxshi moliya munosabatlarini yaratiladi, ya'ni savdo munosabatlarini soliqqa tortishga ustuvorlik beriladi. Soliqlar esa faqatgina ayrim hollarda undirilishi lozimligini ta'kidlaydi⁴.

Iqtisodiy fikrlar rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan *fiziokratlar* maktabining fikrlarida jamiyatda sof daromad faqatgina qishloq xo'jaligida yaratilishi ta'kidlanib, ularning fikricha manufaktura va savdoda hech qanday daromad yaratilmaydi shunday ekan soliqlar ham er egalaridan undirilishi taklif etilib, davlat daromadlarini faqatgina er solig'i hisobiga shakllantirish g'oyasini asoslashga harakat qilinadi.

⁴ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. - М.: «Финанси и статистика», 2003. (с. 8-9).

XVIII asrga kelib soliqlar nafaqat iqtisodiy maʼnoga, balki huquqiy maʼnoga ham egaligi haqida tasavvur shakllanib, aynan shu davrda soliqlarga fuqarolarni davlat oldidagi yuridik majburiyati sifatida qaraldi. Shunday qilib, ingliz tilida hozirgacha baʼzi bir soliqlar “duty” deb nomlanadi, yaʼni qarz, majburiyat deganidir.

Soliqqa tortishning toʻlaqonli nazariy asoslanishi chuqur tarixiy ildizga ega emas. XVII asrgacha hamma soliq toʻgʻrisidagi tasavvurlar tasodifiy va tartibsiz xarakterga ega boʻlgan, bu esa ushbu davrgacha soliqlarga bagʻishlangan tadqiqotlar tor doirada olib borilganligidan dalolat beradi. Vaqtinchalik va tasodifiy soliqlarni doimiy va umumiy toʻlovlarga aylantirilishi aholining noroziligiga olib keldi va bu holat moliya ilmidan soliqni nazariy asoslab berishni talab qilar edi. *Adam Smit* tomonida jamiyat boyligining manbai – er, kapital va mehnatdan vujudga kelishi asoslanib, soliqlar ham erdan, kapitaldan va ish haqidan olinishi lozimligi ilk bor nazariy jihatdan asoslanadi va soliqlarning tizimli tartibdagi rivojlanishiga, ularning nazariy jihatlarini oʻrganishga asos solinadi. Uzoq vaqt davomida soliq nazariyasida - klassik qarashlar asosiy nazariya boʻlib keldi. Bundan 200 yillar chamasi ilgari A.Smit tomonidan davlat moliyasi evolyutsiyasini oʻrganishga asos solindi. Bu nazariya mustaqil xoʻjalik yurituvchi subʼektlar daromadidan davlat xazinasiga tartibli va samarali ravishda soliq undirishning toʻrt tamoyilini oʻrtaga qoʻydi: *tenglik, aniqlik, toʻlashning qulayligi va arzonligi*. Soliqqa tortishning tamoyillari tizimli koʻrinishga keltirildi va har bir davlat muvaffaqiyatli soliq siyosatini olib borish uchun ushbu tamoyillarga amal qilishi qayd etiladi. Vaholanki, A.Smit tomonidan ishlab chiqilgan soliqqa tortish tamoyillari bugungi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq.

Klassik olimlar U.Peti, J.B.Sey va ingliz iqtisodchilari D.Rikardo, J.Millar iqtisodiyotni samarali va oʻzini-oʻzi boshqara oladi deb hisoblashgan. Ularning fikricha, talab taklifni yaratadi, agar ishlab chiqaruvchilar koʻpayib ketishsa ular oʻzlari taqchil tarmoqlarga oʻtishini, soliqlar esa faqatgina byudjet daromadining manbai sifatidagina rol oʻynaydi xolos, deb hisoblashgan. Soliqlar boʻyicha olib borilgan izlanishlar faqatgina uni undirish (tenglik va progressivlik) va undirilgan mablagʻlarni fiskal ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatish ustida olib borilar edi. Ammo iqtisodiyotning rivojlanishi va iqtisodiy tsikllarning boʻlib turishi klassiklar nazariyalarni bir qadar oʻzgarishiga olib keldi, yaʼni davlatning roli va iqtisodiy jarayonlarga taʼsir koʻrsata olishini belgilab berish kerak boʻlib qoldi. Bundan tashqari soliqqa tortishning ijtimoiy-iqtisodiy chegaralarini ham belgilab olish kerak edi.

Taʼkidlanganidek, soliqlarga doir fikrlarga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ular asosan davlat xazinasini toʻldiruvchi vosita sifatida qaralgan va iqtisodiy fikrlar shakllanishi va rivojlanishida ularning fiskal jihatidan kelib chiqqan holda baho berilgan, fikr yuritilgan. Lekin, jamiyat iqtisodiy jarayonidagi koʻplab oʻzgarishlar

ko'plab muammolarni ham keltirib chiqardi, o'z navbatida, ushbu muammolarni bartaraf etishga qaratilgan yangi-yangi nazariyalar paydo bo'la boshladi. Davlatning iqtisodiyotga aralashishini, uni tartibga solishi lozimligini asoslagan *keynschilik* nazariyasi va uning asoschisi *Djon Meynord Keyns* o'z navbatida soliqlarning asosiy tartibga soluvchi vosita deb qaraydi va soliqlarning fiskal ahamiyatiga e'tibor qaratilishi bilan ularning tartibga soluvchi ahamiyati ham o'rganila boshlandi. Nobel mukofoti sohibi Pol Samuelson ham soliqlarga iqtisodiyotni tartibga soluvchi va rag'batlantiruvchi asosiy vositalardan biri sifatida qaraydi. Shunday qilib soliqlarning fiskal ahamiyati o'rganilishi bilan birgalikda, ularning nazariy jihatlarini keng darajada o'rganilishi natijasida tartibga soluvchi va rag'batlantiruvchi jihatlarini ham o'rganila boshlandi.

Ma'lumki, soliqqa oid g'oyalar, ilmiy qarashlar va nazariyalarning mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri jarayoni ularning o'ziga xos jihatlarini bilan bog'liqdir. Shu o'rinda bizga soliqqa oid g'oyalar, ilmiy qarashlar va soliq borasidagi yaratilgan nazariyalarning mohiyati, ahamiyati va boshqa o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni shartli ravishda umumiy va xususiy soliq nazariyalariga ajratgan holda, batafsil bayon etamiz.

Asosiy soliq nazariyalari XVII asrdan boshlab shakllana boshladi va asosiy tamoyillarning mujassamlashganligi sifatida burjuaziya ilmida *umumiy soliq nazariyasi* nomini oldi. Uning asosiy yo'nalishlari bevosita jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi ta'siri ostida shakllandi.

Umuman olganda, *soliq nazariyasi* deganda soliqlarning mohiyati va ahamiyati, ularning jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'rni, roli va ahamiyati haqidagi ilmiy bilimlarning u yoki bu tizimi ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, soliq nazariyasi soliqlarning u yoki bu vazifasini tan olinishiga qarab davlatlarning soliq tizimlarini turli xil shakllanish modellarini o'zida aks ettiradi.

Keng ma'noda soliq nazariyasi har qanday umumiy ilmiy tadqiqotlarni o'rganish bilan birga (umumiy soliq nazariyasi) soliqqa tortishning alohida muammolarini ham o'rganadi (*xususiy soliq nazariyasi*). Xususiy soliq nazariyalari turli xil soliqlarning o'zaro nisbatlarini, soliqlarning tarkibini, soliq stavkalarini va boshqalarni o'rganadi. Bu nazariyaning yaqqol misoli yagona soliq nazariyasidir. Shu tariqa umumiy soliq nazariyalari soliqqa tortishni umumiy jihatlarini, xususiyatlarini belgilab bersa, xususiy soliq nazariyalari esa qaysi soliqlarni joriy qilish kerakligi, ularning sifat tarkibi qanday bo'lishi kerakligi va boshqalarni belgilab beradi.

Umumiy soliq nazariyalari. Umumiy soliq nazariyalarining ilk kurinishlaridan biri soliqqa tortishning *almashinuv nazariyasi* hisoblanadi. Bu nazariyaning mohiyati shundan iboratki, fuqarolar tashqi kuchlar hujumidan himoyalaniшни, davlatda tartib saqlashni va boshqalarni davlatdan to'lagan soliqlari hisobiga sotib olishadi. Ushbu nazariya faqatgina o'rta asrlar sharoitiga mos bo'lib, o'sha davrda boj va yig'imlarga

harbiy va huquqiy himoya sotib olinishi sifatida qaralib, go'yo qirol va fuqarolar o'rtasida tuzilgan shartnoma sifatida qaralgan. Bu sharoitda almashinuv nazariyasi mavjud munosabatlarning rasmiy aksi edi.

Almashinuv nazariyasining turli xil ko'rinishlari mavjud bulib, ulardan biri ma'rifat davrida paydo bo'lgan *atomistik nazariyadir*. Uning namoyondalari bo'lib frantsuz Sebastyan de Voban (1633-1707 yillar "Jamiyat bitimi" nazariyasi) va Sharl Monteske (1689-1755 yillar "Omnia bitimi" nazariyasi) hisoblanadi. Bu nazariya tarafdorlari soliqlar fuqarolar va davlat o'rtasidagi bitim hisoblanib fuqarolar davlatning himoyasi, xavfsizlikni ta'minlash va boshqa xizmatlari uchun soliq to'lovlarini to'laydilar deb tushuntirishga harakat qilganlar. Shundan kelib chiqib, hech kim davlat xizmatlarini rad eta olmaganidek, soliqlarni to'lashni ham rad eta olmaydilar deb hisoblashadi. Oxir-oqibat ushbu bitim eng foydali bo'lib, hattoki eng kuchsiz davlat ham har bir fuqaro o'z-o'zini xavfsizligini ta'minlagandan ko'ra yaxshiroq va afzalroq muhofaza qila olishini qayd etadi. Boshqacha qilib aytganda, soliqlar fuqarolarni tinch yashashi uchun to'lovi deb hisoblashgan. Shuningdek angliyalik iqtisodchilar Tomas Gobbs (1558-1679 yillar), Volter (1694-1778 yillar) va Onore Mirabo (1749-1791 yillar) lar ham ushbu nazariya tarafdorlari hisoblanishgan.

XIX asrning birinchi yarmida shveysariyalik iqtisodchi Simond de Sismondi (1773-1842 yillar) o'zining "Politekonomikaning yangi asoslari" nomli ilmiy asarida (1819 yil) soliq nazariyasini *rohatlanish (qanoatlanish) nazariyasi* sifatida ta'riflaydi. Soliqlar go'yoki, fuqarolarni jamiyatdan olgan rohatlari uchun to'lov sifatida qaraladi. Fuqarolar soliqlarni to'lash hisobiga jamiyatdagi tartib-intizom, odil sudlov tizimi, mol-mulki va shaxsiyatini muhofaza qilish kabi xizmatlarni sotib oladi va bunday xizmatlarni fuqarolarning rohatlanishi sifatida qaraydi. Shunday qilib, Sismondi o'zining ushbu nazariyasida u almashinuv nazariyasining zamonaviy ko'rinishini ifodalashga harakat qilgan.

Ushbu davrda soliqlarga *sug'urta mukofoti* sifatida qarash shakllandi, bu qarash tarafdorlari frantsuz hukumati arbobi Adolf Ter (1797-1872 yillar) va angliya iqtisodchisi Djon Mak-Kullox (1789-1864 yillar) lardir. Ularning fikricha, soliq - bu sug'urta to'lovidir, ya'ni har qanday xavf-xatar paydo bo'lish tasodifi uchun fuqarolar davlatga soliq to'laydilar. Soliq to'lovchilar tijoratchilar hisoblanib, ular o'z daromadlariga bog'liq holda mulkini urushdan, yong'indan va talonchilikdan himoya qiladilar. Ammo soliq sug'urta to'lovi kabi sug'urta hodisasi ro'y berganda fuqarolarga qaytarilish uchun emas, balki himoya va xavfsizlikni ta'minlash xarajatlarini moliyalashtirish sifatida to'langan.

Klassik soliq nazariyasi (soliqning neytral nazariyasi) ancha yuqori nazariy ahamiyatga ega bo'lib, ushbu nazariya shotlandiyalik iqtisodchi A.Smit (1723-1790 yillar), ingliz iqtisodchisi D.Rikardo (1772-1823 yillar) hamda ularning

davomchilarining ilmiy faoliyatlari bilan bog‘liqdir. Bu nazariya tarafdorlari soliqni davlatning xarajatlarini qoplovchi bir daromad sifatida qarashgan. Ushbu qarashlar A.Smitning bozor iqtisodiyoti nazariyasiga asoslangan edi. Bozor sharoitida xo‘jalik sub‘ektlarining mustaqilligi va erkin faoliyat ko‘rsatishi talab etiladi. A.Smit davlat boshqaruvining markazlashgan shakliga qarshi chiqib, bu borada quyidagilarni bayon etadi: «Markazlashgan boshqaruv tizimidan markazlashmagan boshqaruv tizimiga o‘tish talabni qondirishning maksimal darajaga etishini ta‘minlaydi. Bozor iqtisodiyoti biror bir tarzda boshqarilmasa ham, u qat’iy qoidalarga bo‘ysunadi». A.Smit o‘zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) bu qoidalarni tahlil qilib, erkin raqobat sharoitida bahoni ishlab chiqarish xarajatlariga mos kelishi va resurslarni tarmoqlar ichida taqsimlanishi misolida ko‘rsatib o‘tishga harakat qilgan. Shuningdek, A.Smit davlat bozor iqtisodiyoti rivojlanishini ta‘minlashi va mulkdorlar huquqlarini himoya qilishi kerak deb hisoblaydi. Bu funktsiyalarni bajarishi uchun davlatga ma‘lum miqdordagi mablag‘lar kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri daromadi kamayadi, shuning uchun yuqoridagi xarajatlarni qoplash uchun solıqlardan tushumlar asosiy o‘rinni egallashi kerak. Davlatning boshqa xarajatlarini moliyalashtirish (qurilish, yo‘llar, sud organlarining binolari va boshqalar uchun xarajatlar) boj va yig‘imlar hisobiga, ya‘ni ushbu xizmatlardan manfaatdor shaxslar hisobiga amalga oshiriladi. Shuning uchun solıqlar beminnat xususiyatga egaligi, boj va yig‘imlar esa solıq sifatida qaralmasligiga urg‘u bergan.

Klassik nazariya asoschilaridan biri bo‘lmish frantsuz huquqshunos olimi Polya Mari Golmening qayd etishicha, solıqlarning yagona maqsadi davlatning xarajatlarini qoplashdir. Bu kontseptsiya solıqning «g‘aznani to‘ldiruvchi va faqat solıqni moliyaviy funktsiyasini tan oluvchi» vazifasini chegaralaydi va u «davlat-nazoratchi» kontseptsiyasi bilan bog‘liq. Lekin iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishi bu nazariyani o‘zgarishiga olib keldi. Neoklassik nazariya tarafdorlari iqtisodiy jarayonni noto‘g‘ri ko‘rsatish oqibatida solıqqa tortish bir sohaga ijobiy ta‘sir etsa, ikkinchi sohaga salbiy ta‘sir etishini inobatga olgan holda solıqni iqtisodiyotga ta‘sirini rad etmaydilar.

Solıqqa tortishning klassik nazariyasi hozirgi kunga kelib bir qadar o‘z kuchini yo‘qotgan, chunki hozirgi kunda jiddiy salbiy iqtisodiy oqibatlarsiz solıqlar orqali milliy mahsulotning 1/4 qismini undirish mumkin emas. Solıqlarning undirilishi fuqarolarning xarid qobiliyatini kamaytiradi va tadbirkorlarning investitsion imkoniyatlarini pasaytiradi, egri (bilvosita)) solıqlar tovar narxini oshiradi va iste‘molga ta‘sir etadi, bu esa o‘z-o‘zidan jamiyatdagi ko‘plab iqtisodiy jarayonlarga ta‘sir etadi.

Solıqqa tortishning klassik nazariyasiga ingliz iqtisodchisi Djon Meynord Keyns (1883-1946 yillar) hamda uning izdoshlari izlanishlariga asoslangan *keynschilik*

nazariyasi qarshi chiqdi. Bu nazariyaning markaziy g'oyasi quyidagidan iborat: soliqlar iqtisodiyotni boshqarishning muhim quolidir, uning muvaffaqiyatli rivojlanishining tarkibiy qismlaridan biridir. Keynes o'zining «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936 yil) nomli ilmiy asarida bayon qilgan fikriga ko'ra iqtisodiy o'sish faqat to'la bandlik sharoitida pul jamg'armasiga bog'liq bo'ladi. Ammo to'la bandlikka erishish mumkin emas. Bunday sharoitda katta jamg'armalar iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qiladi, jamg'armalarni ishlab chiqarishga qo'yilmasligi passiv daromad manbai hisoblanadi. Shuning uchun salbiy oqibatlarni bartaraf etish uchun ortiqcha jamg'armalar soliqlar yordamida undirib olinishi kerak.

Keng ma'noda keynsianchilik nazariyasi iqtisodiyotni makroiqtisodiy darajada tahliliga asoslangan. Bu nazariya "samarali talab"ni yaratish, ya'ni yaratilgan mahsulotning butunlay sotilishiga davlatning tartiblashgan siyosati bilan aralashsa samarali bo'lishini isbotlab berdi. Keynsgacha bo'lgan davrda davlatning asosiy boyligi bo'lib tejamkorlik qobiliyatini ham qo'shdi, ya'ni dunyoning boyliklariga erishishning asosiy shartlari deb ko'rsatib berdi. Shuning uchun ham investitsiyalar oqib kelishiga erishishda davlatning roli kichik emasligini ko'rsatadi, ya'ni davlat faqatgina pul-kredit siyosati bilangina emas, balki o'zining byudjet siyosati, ya'ni davlat o'zining siyosatini davr talabiga mos soliq tizimini yaratish, soliq stavkalarini tartibga solishga qaratishini ko'rsatadi.

Keyns soliq stavkalarini progressiv bo'lishini yoqlagan. Chunki, progressiv soliq stavkalari ishlab chiqaruvchini kapital qo'yilmalarga nisbatan bo'lgan riskni qabul qilishga rag'bat beradi. Uning nazariyasini asosiy shartlaridan biri to'liq bandlik sharoitida jamg'armalarni iqtisodiy o'sishga ta'sir kattaligidir. U katta miqdordagi jamg'armalarni ishlatilmasligi iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilishini ta'kidlaydi, chunki u daromadlarning passiv manbai hisoblanadi. Ishlatilmayotgan ortiqcha jamg'armalarni olishini ko'zda tutib, davlatning aralashuvi lozim deb hisoblaydi. Davlat soliqlar orqali daromadlarni olinishiga va olingan mablag'larni investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga va o'zining xarajatlarini qoplashga intilishini ko'rsatadi.

Keynsning fikricha yuqori soliq stavkalari ijobiy rol o'ynaydi. Yuqori soliq stavkalari byudjetni ajralmas qismi bo'lib, bu kategoriya iqtisodiyotni tartiblashga yordam beradi. Soliq stavkalarini pasaytirish esa byudjet daromadlarini kamayishiga olib keladi va iqtisodiy nobarqarorlikni kuchaytiradi. Soliqlar xuddi "o'rnatilgan tartiblovchi" kabi bu jarayonni tekislaydi: iqtisodiy o'sish paytida soliqqa tortiladigan daromadlar soliq stavkalariga nisbatan sekinroq o'sadi, iqtisodiy inqiroz paytida esa soliqlar daromadlarga nisbatan tezroq kamayadi. Shuning natijasida jamiyatning ijtimoiy hayotini barqarorlashtirishga erishiladi. Shunday qilib soliqdan tushadigan byudjet daromadlari faqatgina soliq stavkalariga bog'liq bo'lmasdan, balki progressiv shkalada soliqqa tortilayotgan daromadlarning ham o'zgarishiga bog'liq bo'ladi.

Angliya hukumati bu nazariyani birinchi jahon urushidan oldin samarali qo‘llay oldi. Chunki bu davrda davlatning hamma kuchlari qurollanishni takomillashtirishga qaratilgan edi.

Neokeynschilik nazariyasida soliqlar muammolariga etarlicha joy ajratilgan. Ingliz iqtisodchilari I.Fisher va N.Kaldorlarning fikricha soliqqa tortish ob‘ektini ikkiga bo‘lishni: iste‘molga (iste‘mol qilinayotgan mahsulotning pirovard bahosiga) va jamg‘armaga (faqatgina quyilmalarga nisbatan foizlar bilan cheklanib qoladi) soliqlarni birgalikda qo‘llash. Shundan iste‘molga soliq g‘oyasi paydo bo‘ldi, bu bir vaqtning o‘zida jamg‘arishga bo‘lgan rag‘batni cheklamaydi va inflyatsiyani oldini oladi. Iste‘mol tavarlarini sotib olish uchun qaratilgan mablag‘lar bunday sharoitda investitsiya qilish uchun yoki jamg‘arishga, ya‘ni keyinchalik kapital qo‘yilmalarga davlatning byudjet siyosati amalga oshiriladi va iqtisodiyotni kelajakda rivojlantirish uchun ijobiy omil bo‘ladi deb qaralgan.

Ammo ishlab chiqarishning tushib ketgan paytida xarajatlar kamayishi sekinlashadi, buni ta‘sirida daromad kamayadi. Bozorda esa vahima talab paydo bo‘ladi, bu esa iste‘mol soliqlari orqali byudjetga ko‘proq pul tushiradi. Ko‘rinib turibdiki, bu usul iqtisodiyotni tartiblay olmaydi.

Ammo N.Koldorning fikricha, iste‘molga soliq progressiv bo‘lishi shu bilan birga alohida olingan mahsulotlarga (masalan, kundalik ehtiyoj mollariga) etarlicha soliq imtiyozlari berilishi kerak deydi. Shu bilan birga, agar kam daromadli aholidan iste‘mol solig‘i olinmasa ancha haqqoniyroq bo‘lgan bo‘lar edi. Bundan tashqari jamg‘armalar bu soliqqa tortilmasligi kerak, chunki ular kelajakda investitsiya qilish uchun kerak va iqtisodiyotni o‘shirishga rag‘bat bo‘ladi.

Monetarizm nazariyasi amerikalik iqtisodchi, Chikago universiteti professori M. Fridman tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning asosiy g‘oyasi bozorni o‘z holiga qo‘yish, davlat aralashuvini cheklashga qaratilgan. Davlatga esa boshqa hech qanday institut tartiblay olmaydigan pul-kredit siyosati topshirilishi kerak deb hisoblanadi. Ular ham soliqlarni kamaytirish tarafdorlari bo‘lishgan. Monetaristlarning fikricha iqtisodiyotni boshqarishning asosiy usullaridan biri bu - muomaladagi pul massasi va bank kredit stavkasi orqali ta‘sir etishdir. Ularning fikricha davlat xarajatlarini oshib ketishi inflyatsiyaga olib keladi, pulni emissiya qilish bu boylik yaratishga kirmaydi. Muomaladagi pullarni davlat qarz majburiyati sifatida qaytarib ololmasa, soliqlar orqali olishi kerakligi ta‘kidlanadi.

Ushbu nazariyada soliqlarga keynisistik iqtisodiy kontseptsiyalardagi kabi katta ahamiyat berilmaydi. Bu vaziyatda soliqlar boshqa mexanizmlar bilan bir qatorda pul muomolasiga ta‘sir qilishi ta‘kidlanadi. Xususan, soliqlar orqali ortiqcha pul miqdori undirilishi lozim, deb hisoblanadi. Monetarizm va keynschilik nazariyalarda soliqlar iqtisodiyot rivojlanishining noqulay omillarini kamaytiradi deb hisoblanadi. Keyns

nazariyasida bunday omil bo‘lib ortiqcha pul hisoblansa, monetarizm nazariyasida esa - ortiqcha jamg‘armalar hisoblanadi.

1980 yillar boshida Amerika olimlari M.Bernson, G.Stayn va A.Laffer tomonidan ishlab chiqilgan *taklif iqtisodiyoti nazariyasi* Keyns nazariyasiga qaraganda soliqlarni iqtisodiy rivojlanish va tartibga solishning bir omili sifatida ko‘proq ahamiyatga ega ekanligini ta‘kidlaydi. Mazkur nazariya yuqori darajada soliqqa tortish tadbirkorlik va investitsion faollikka salbiy ta‘sir qilishini, bu esa oxir oqibatda soliq to‘lovlaridan tushumlar kamayishiga olib kelishini asoslab beradi. Shuning uchun ular soliqqa tortish stavkalarini pasaytirish va korporatsiyalarga har xil imtiyozlar berishni taklif etadi. Mualliflarning fikriga ko‘ra, soliq yukini pasayishi shiddatli iqtisodiy o‘shishga olib keladi, yuqori soliq stavkalari esa tadbirkorlik tashabbusini kamaytiradi, investitsiya siyosatini, ya‘ni ishlab chiqarishni yangilash va kengaytirishni susayishiga olib keladi.

Soliq stavkalari shkalalarini shakllanish darajasi bo‘yicha umumiy qonun bor. Keng soliqqa tortiladigan bazaga nisbatan kamroq soliqqa tortish stavkasini qo‘llash, etarli darajada kam bo‘lgan soliq bazasiga nisbatan esa buning teskarisi, ya‘ni alohida soliq turlarini yuqori stavkada qo‘llash kerak. Ko‘rinib turibdiki, yuqori va past soliq stavkalari xo‘jalik faoliyatiga va tadbirkorlarni ish faolligiga har xil ta‘sir ko‘rsatadi.

Soliq stavkasining o‘shishi faqatgina ma‘lum darajaga etgunicha byudjetga tushadigan daromadlarni o‘shishiga olib keladi, keyin bu o‘shish sekinlashadi va yana oshgan sari byudjet daromadlari uning oshishiga nisbatan tezroq kamayadi. Shunday qilib soliq stavkasi ma‘lum darajaga etganida tadbirkorlik tashabbusi o‘ladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga bo‘lgan rag‘bat kamayadi, soliqqa tortiladigan daromadlar kamayadi, natijada soliq to‘lovchilarning bir qismi iqtisodiyotni “qonuniy” sektoridan “yashirin” sektoriga o‘tadi. Lafferning nazariyasiga ko‘ra iqtisodiyotning rivojlanishi soliq yukini oshishiga to‘g‘ri proportsionaldir, ya‘ni soliqlar oshishi bilan yashirin iqtisodiyot hajmi ko‘payadi, natijada olingan daromadlarning ko‘p qismi deklaratsiyada ko‘rsatilmaydi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida klassik iqtisodiy maktab britaniyalik olimlar A.Smit va D.Rikardo asarlarida eng yuksak cho‘qqiga ko‘tarildi. Bu hol tasodifiy emas edi, chunki bu olimlar yashab ijod etgan davrda Angliyada chuqur iqtisodiy, sotsial va siyosiy o‘zgarishlar ro‘y berayotgan edi.

- Soliqlarning klassik nazariyasi. Monetarizm soliq nazariyasi

Angliya jahonda eng rivojlangan va sanoatlashgan davlatga aylana boshladi, iqtisodiyotda va ijtimoiy hayotda kapitalistik munosabatlar xal qiluvchi o'rinlarni egalladi. Mamlakatda yuksak rivojlangan qishloq xo'jaligi va tez o'sayotgan sanoat mavjud edi, faol tashqi savdo olib borilardi. Yangi jamiyatga xos sinfiy ajralish yaqqol bo'lib, ishchilar, sohibkorlar, yer egalari - lendlordlar va fermerlar bor edi.

Kapitalning dastlabki jamg'arilishi natijasida yirik markazlashgan manufakturalar va kapitalistik fermalar tobora muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Agar XVIII asr boshida mamlakat xali agrar holatda bo'lsa, sanoatning iqtisodiyotdagi hisyasi tobora tez o'sib bordi. Angliya industrial agrar davlatga aylandi. Manufakturalar soni oshdi, ulardagi ishchilar soni ko'paydi, ishchilarning ahvoli nihoyatda og'ir bo'lib, qattiq ekspluatatsiyaga duchor qilindi.

Asr o'rtasida Angliya boshqa mamlakatlarga nisbatan manufakturalardan fabrikaga o'tishga yaqin turar edi. Angliya sanoat inqilobi arafasida edi. Mamlakatning sanoat mahsulotlari jahon bozorida yuqori baholangan va talab tobora ortgan, ammo davlat tomonidan kiritilgan savdo-sotiqdagi proteksionizm siyosati, feodalizm davridagi bir qancha tartib va cheklashlar, qonunlar davr talabiga javob bermay qo'ydi, ularning borligi kapitalizm rivojiga to'sqinlik qilar edi.

Angliya sanoati egalari erkin sohibkorlik faoliyatini kuchaytirishni, feodalizm qoldiqlarini tugatishni talab qilardi. Shu sababli sohibkorlar sinfi yangi kapitalistik ishlab chiqarish usulini ilmiy jihatdan to'la tahlil qiladigan iqtisodiy ta'limotlarga muhtoj edi.

Shunday qilib, XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi choragida Buyuk Britaniyada boshqa davlatlarga nisbatan iqtisodiy g'oyalarning rivojlanishi uchun nihoyatda qulay sharoitlar yuzaga keldi, bu g'oyalar A.Smit va D.Rikardo ta'limotlarida o'z aksini topdi.

Bu olimlar o'zlaridan avvalgi merkantilizm, ilk klassik maktab va fiziokratizm g'oyalarini mukammal o'rganib, shular asosida yangi iqtisodiy maktabning shakllanishini nihoyasiga etkazdilar. Aslini olganda ular bozor iqtisodiyoti asosini yaratdilar.

Sanoat inqilobi dastlab engil sanoatda, xususan, to'qimachilik sohasida boshlandi va mashinasozlik vujudga kelishi bilan nihoyalandi. J.Key to'quv mokisini, 1733 yilda J.Hargrivs o'z qizining nomi bilan atagan «*Jenni*» mexanik to'quv dastgohini kashf etdi. Mexanik K.Vud uni 1772 yilda takomillashtirdi, 1783 yilda esa S.Krompton «myul-mashina»ni yaratdi, 1785 yilda E.Kartrayt mexanik to'quv stanogini ijod qildi, bu dastgoh 40 odamning ishini bajarardi. R.Arkraydning to'quv mashinasi esa bu sohaning unumdorligini keskin oshirdi.

Ishlab chiqarishning energetik bazasi kul va suv oqimidan 1782 yilda J.Uatt tomonidan ishlab chiqilgan bug' mashinasi ihtiyoriga o'tishi muhim o'zgarish bo'ldi, bu mashina asosida 1805 yilda bug' kemasi-paroxod yaratildi, 1811 yilda J.Stefenson parovoz yasadi, 1830 yilda esa Manchester-Liverpul temir yo'li qurildi.

Metallurgiya sohasida 1735 yilda A.Derbi pistako'mir o'rniga toshko'mirdan foydalanib, domna pechidan nisbatan sifatli va ko'proq miqdorda metall olish yo'lini topdi. J.Uilkinson hamma narsa, ko'prik, quvur va hatto paroxod ham metalldan bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari surdi. Temirdan paroxod yasalganida uning suvda so'za olishiga xech kim ishonmadi.

Sanoat inqilobi iqtisodiyot va ijtimoiy hayotda keskin o'zgarishlarga olib keldi. 1701-1802 yillar oralig'ida to'qimachilik rivoji tufayli Angliyada paxta tolasidan foydalanish 6000 foizga o'sdi. 1788-1838 yillarda cho'yan eritish 68 ming tonnadan 1347 ming tonnagacha oshdi.

Fiziokratizm. F.Kene va A.Tyurgoning iqtisodiy ta'limotlari

Fransua Kane (1694-1774)

«**Fermerlar**»

«**Don**»,

«**Aholi**»,

«**Soliqlar**» (1756-1757йй)

‘Iqtisodiy jadval: 1758 й.

Ann Rober Jak Tyurgo (1727-1781 yy.)

«**Boylikning paydo bo'lishi va taqsimlanishi to'grisidagi mulohazalar**» asari (1769-1770 yillarda chop etilgan)

69 ta teorema va qiymat baho va pulga bagishlangan

Jamiyatda 5 ta sinf mavjudligini qayd etgan

Siyosiy sohada ham muhim o'zgarishlar ro'y berdi, demokratik, parlamentar institutlar yuzaga kela boshladi. Lekin shuni ham aytib o'tish kerakki, bu inqilobiy o'zgarishlarni hamma ham to'la tushunib etmadi. Masalan, A.Smit mashina va fabrikalarni ko'rgani holda manufakturani qo'lladi, Angliya kelajagi qishloq xo'jaligi bilan bog'liq deb o'yladi.

Adam Smit (1723-1790) Shotlandiyaning Kerkoldi shahrida bojxona amaldori oilasida dunyoga keldi. Glazgo va Oksford universitetlarida ta'lim oldi, u yerda falsafa, adabiyot, tarix fanlari bilan birga fizika va matematikani ham o'rgandi. A.Smit 1748 yilda Edinburgda ommaviy leksiylalar o'qiy boshladi. Glazgo universitetining professori lavozimiga saylandi, keyinchalik ijtimoiy fanlar kafedrasini boshqardi. A.Smit 1759 yilda o'qigan leksiylalari asosida etikaning falsafiy muammolariga bag'ishlangan o'zining birinchi «Ahloqiy hissiyot nazariyasi» kitobini yaratdi. Uning iqtisodchi bo'lishiga Glazgodagi o'ziga xos siyosiy iqtisod klubidagi ishtiroki, qisman filosof va iqtisodchi David Yum bilan do'st bo'lganligi ta'sir etdi. Ammo u 1764 yilda universitetdagi ishini tashlab, bir ingliz aristokratning oilasiga tarbiyachi bo'lib keldi.

• A.Smit manufaktura davrining iqtisodchi nazariyotchisi

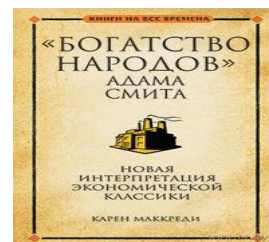
O'z tarbiyalanuvchisi bilan Evropa bo'ylab sayohatga chiqdi, Shveysariyada Volter, Frantsiyada Didro, fiziokratlar F.Kene va A.Tyurgo, D`Alamber, Gelvetsiy, Golbax va boshqa taniqli progressiv olimlar bilan uchrashdi, ularning ishlari bilan tanishdi. Bu uchrashuvlar olimning dunyoqarashini shakllantirishga katta ta'sir qildi.

• A.Smit manufaktura davrining iqtisodchi nazariyotchisi

U 1766 yilda o'z yurtiga qaytdi va o'zining bosh asari - «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risidagi tadqiqot»ni yozishga kirishdi, bu asar 1776 yil martda Londonda chop etildi. Asarda insoniyat tomonidan ilgari yaratilgan iqtisodiy bilimlar mujassamlashtirildi va umumiy nazariy printsiplar asosida nisbatan batartib iqtisodiy fanlar tizimiga aylandi.

• A. Smit manufactura davrining iqtisodchi nazariyotchisi

A.Smitning bu asari besh kitobdan iborat bo'lib, birinchisida qiymat va qo'shimcha daromad muammolari tadqiq etildi, ikkinchisida - kapital jang'arilishining shakllanishi davrida Evropaning iqtisodiy rivojlanishi, uchinchisida - turli xalqlarda farovonlik, kapitalizm taraqqiyotining tarixiy shart-sharoitlari, to'rtinchisida - merkantilizm va fiziokratlarning ta'limotiga munosabati, beshinchisida esa davlat moliya tizimi tadqiq etilgan. Bu ajoyib asar A.Smit tirikligidagi davrda to'rt marta, o'limidan keyin asr oxirigacha uch marta takroran nashr etildi. Bu asardagi xulosalar keng jamoatchilikni faqat Angliyadagina emas, balki chet ellarda ham qiziqtirib qoldi. Rossiyada bu asarning tarjimasini birinchi marta 1802-1805 yillarda chop etildi.

O'sib borayotgan sohibkorlar uchun bu asar ayniqsa asqotdi, feodalizm qoldiqlarini tugatish uchun qimmatli qurol bo'ldi. Yangi kapitalistik, ya'ni bozor iqtisodiyotining klassik ta'limoti yaratildi.

A.Smit tomonidan tadqiq etilgan insonning tabiati, inson va jamiyat orasidagi munosabat klassik maktab qarashlarining asosini tashkil etadi. Bunda «*iqtisodiy odam*» tushunchasi keyinroq paydo bo'lishiga qaramasdan, uning kashfiyotchilari A.Smitga tayanganlar.

XVII asr oxirlariga kelib soliqlar ko'pgina davlatlar byudjetining asosiy daromad manbaiga aylanishi soliqlar va soliq munosabatlarini atroflicha o'rganish zarurligini taqozo etdi. Aynan, shu davrdan boshlab, iqtisodchilarning soliq'larga ishlab chiqarish rivojlanishining muhim unsuri va mamlakat iqtisodiy salohiyatini o'stirish omili sifatida qarashlari yuzaga kelgan.

XX asrda J.Keyns, M.Fridman, M.Borns, G.Stayn, A.Laffer va boshqa iqtisodchilar tomonidan qator o'ziga xos soliq nazariyalari yaratildi.

Masalan, amerikalik iqtisodchi J.Keyns o'zining nazariyasida soliqlar iqtisodiyotni boshqarish va uni rivojlantirishning asosiy omili sifatida talqin etgan. *Uning tomonidan bo'sh turgan mablag'lar(omonatlar) iqtisodiyotni o'sishiga to'siq bo'lishi, ularni soliqlar yordamida undirish lozimligi ta'kidlangan.*

Taniqli ingliz iqtisodchisi va davlat arbobi, Keyns ta'limotining asoschisi *Jon Meynard Keyns* (1883-1946) Kembridjda tavallud topgan. Maktabdan so'ng *Jon Iton* nomidagi xususiy kollejga o'qishga kirgan; o'sha vaqtning o'zida uning iste'dodi namoyon bo'la boshlagan. Keyns klassik adabiyot, matematika va tarix bo'yicha mukofotlar sovrindori bo'lgan, ilmiy maqolalar yozgan, turli xil bahslarda faol ishtirok etgan, sport bilan muntazam shug'ullangan.

1909 yilda ustozi A.Marshall taklifiga ko'ra Kembridj universitetiga ishga keladi va u yerda 1915 yilgacha ma'ruzalar o'qiydi. Ushbu davr mobaynida u «Ehtimollar to'g'risida traktat», «Hindiston valyutasi va moliyasi» kabi ilmiy asarlarini yozdi. Mazkur ishlari hukumat tomonidan a'lo darajada baholanib, u qirollik komissiyasi a'zoligiga tayinlanadi. II Jahon urushidan so'ng Jon o'zining «*Versal kelishuvining iqtisodiy oqibatlari*», «*Pul islohotlari to'g'risida traktat*» kabi asarlarini yozdi.

1936 yilda Keynsning asosiy ishi «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» nomli asari nashr etilishi bilan iqtisodiy ta'limotlar rivojlanishida tub burilish yasaldi. Muallif ushbu ilmiy asarida A.Smit va D.Rikardolarning klassik ta'limotiga qarshi o'z ta'limotini ilgari suradi. U iqtisodiy jarayonlarni mikro va makro darajaga ajratib o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Keyns iqtisodiyotni davlat tomonidan muvofiqlashtirish tizimi asoschisi hisoblanadi. Uning talab va taklif, bandlik, inflyatsiya va boshqa bozor vositalari hamda ularning o'zaro bog'liqligi borasida bildirgan fikrlari jahon iqtisodchilari tomonidan tan olingan. Makroqtisodiy muvofiqlashtirishning Keynscha modeli AQSh va Buyuk Britaniyada 30-yillardagi «turg'unlik davri» hamda ikkinchi jahon urushidan keyingi davrlarda inqirozdan chiqishda asosiy rol o'ynagan. Uning ta'limoti XX asrning 70-yillarigacha eng mukammal hisoblangan.¹

Keynscha ta'limot asosida davlatning faol fiskal siyosati yotadi, bunda, soliq betarafligining neoklassik ta'limotiga ko'ra, iqtisodiyotga davlatning to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bevosita ta'siri yotadi «Laisser faire passez» klassik tamoyili taklif iqtisodiyoti tarafdorlari tomonidan “Trop dimpot tuell impot” (katta soliqlar soliqlarni o'ldiradi) sifatida qayd etilgan.

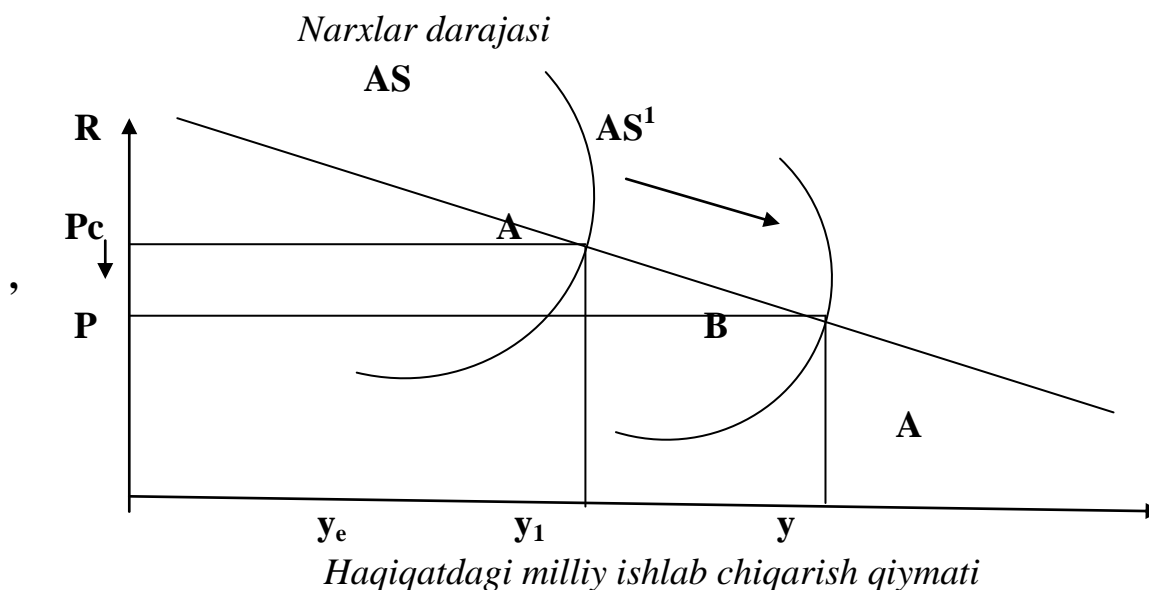
Ushbu nuqtai-nazarda soliqlar ularni to'lovchilar uchun yuk bo'lmasligi, balki mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini rag'batlantiruvchi omillardan biri bo'lishi lozimligi ta'kidlangan. Hukumatning soliq siyosati mamlakatda soliq soliq

¹ Бункина М.К., В.А.Семёнова. Макроэкономика: Учебник. -М.:Дело и Сервис, 2000. -512 с.

undirishning ma'qul mexanizmini yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi, u jamg'armalar va investitsiyalarni rag'batlantirish omili bo'lishi muhimdir.

2.2.1-chizma.

Soliq stavkalarini pasaytirishning iqtisodiy mohiyati

Eng yuqori soliq stavkalari pasaytirilganda mehnat taklifi hamda tadbirkorlikka rag'batlar oshadi, jamg'armalar va investitsiyalar ko'payadi. Bu esa, AS egrisidan AS¹ egrisiga o'tish imkonini beradi (taklifdagi nisbatan yuksak egri chiziq) natijada narxlar darajasi pasayib, ishlab chiqarish hajmi o'sadi.

XX asrning 50-yillarida M.Fridman tomonidan ilgari surilgan monetar nazariyada soliqlar pul muomalasini baholash asosida o'rganilgan. *Iqtisodchining qarashlariga ko'ra, soliqlar muomaladagi ortiqcha pul miqdorini kamaytirishi orqali pul muomalasiga ta'sir ko'rsatadi va shu orqali iqtisodiyotning rivojlanishiga ta'sir etuvchi salbiy omillarni kamaytiradi.*

Amerikalik iqtisodchi, monetarizm maktabining asoschisi, Nobel mukofoti sohibi *Fridman Milton* – 1912 yilda Nyu-York shahrida, Sharqiy Evropadan kelgan kambag'al immigrantlar oilasida dunyoga keldi.

1928-1932 yillarda Fridman Rutgerts universitetini tamomlagach, unga ikki yo'nalish: matematika va iqtisodiyot bo'yicha bakalavr darajasi berildi. Undan keyin, u Chikago universitetining magistr darajasini oldi (1933). Oz fursat Kolumbiya universiteti bilan hamkorlik qilib, keyinchalik Chikagoga qaytadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida AQSh kazinohiligida soliqlar, shuningdek, harbiy- iqtisodiy tadqiqotlar bilan shug'ullangan. Urushdan keyingi davrda Marshal rejasini amalga oshirishda yordamchi bo'lib faoliyat ko'rsatgan. 1948 yili Fridman yana Chikago universitetiga qaytadi va sermahsul ilmiy faoliyatini boshlaydi. M.Fridman pul muomalasi, narx, iste'mol nazariyalari va metodologiyasi muammolari bilan shug'ullanib, unga mashhurlikni keltirgan qator monografik tadqiqotlarni tayyorladi: «Monetar barqarorlik dasturi» (1959), «Pul nazariyasi va

siyosatida urushdan keyingi an'analar» (1963), «Pul va fiskal siyosat»(1969), «Pul nazariyasida kontrrevolyutsiya» (1970), «Pul va iqtisodiy rivojlanish» (1973), «Ishsizlik va inflyatsiya?» (1975), «Kapitalizm kelajagi» (1977), «Iqtisodiyot va siyosatda ko'rinmas qo'l» (1981) va boshqalar. 1967 yili Milton AQSh iqtisodiy assotsiatsiyasi prezidenti etib tayinlandi¹.

Fridman o'z davrining etuk iqtisodchilari S.Kuznets, G.Saymon (Nobel mukofoti sohibi, 1971), F.Nayt, J.Viner bilan hamkorlikda ishlagan bo'lib, o'ziga xos neoklassik maktabning asoschisi va etuk namoyondasi hisoblanadi.

XX asr 80-yillarida M.Borns, G.Stayn va A.Lafferlar tomonidan taklif iqtisodiyoti nazariyasiga asos solindi. Ushbu nazariyada ham soliqlar iqtisodiyot o'sishi va rivojlanishining muhim omili sifatida e'tirof etilgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, soliq og'irligi kamaytirilishi mamlakatda tadbirkorlik va investitsion faollikning keskin rivojlanishiga olib keladi.

Taklif iqtisodiyotining asosiy nazariy postulati A.Lafferning mashhur soliq egrisida o'z aksini topgan. Unda davlat byudjeti soliq tushumlari, soliq stavkalari va milliy ishlab chiqarish darajalari o'rtasidagi o'zaro aloqa aks ettirilgan. Unga ko'ra, soliq stavkalari yuqori darajada amalga oshirilishi, soliq to'lovchilarning soliqqa tortish bazasi buzilishi hisobiga byudjetga soliq tushumlarining qisqarishiga, oxir oqibatda, sub'ektlarning ishlab chiqarish faoliyati rag'batlardan mahrum etilishiga olib keladi.

Taklif iqtisodiyoti tarafdorlari, statistik ma'lumotlar asosida, soliqqa tortishning eng ma'qbul stavkalarini aniqlashgan. Ushbu maktabning mashhur vakili M.Feldsteyn daromad solig'i stavkasi 42 foiz bo'lishi kerakligini asoslaydi, amerika soliq islohotlari loyihasi mualliflari senatorlar Bredli va Gefard uning 30-35 foizlik darajasini taklif etishdi, M.Fridman esa, chegarani 25 foiz darajasida belgilash lozimligini qayd etgan. Mazkur nuqtai-nazarlarning eng so'nggisi, ya'ni 25 foizlik darajasi A.Laffer nazariy modeliga bir muncha mosdir. Shundan ko'rinib turibdiki, soliqqa tortishning eng ma'qul stavkasi 15-25 foizlar o'rtasidadir (aslida Lafferning nuqtai-nazariga ko'ra, foydaga eng ma'qul soliq stavkasi 20-25 foizdan oshmasligi lozim).

Taklif iqtisodiyotining yana bir maqsadi turli sub'ektlar va iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga soliq imtiyozlarini bekor qilishga qaratilganligidir. Bu borada, taklif iqtisodiyotining bosh tamoyili quyidagicha ifodalanadi: yuqori soliqlar – katta soliq imtiyozlari berilishini va aksincha, quyi darajadagi soliqlar – soliq imtiyozlarini bekor qilishni nazarda tutadi. Adolat nuqtai-nazaridan ta'kidlash joizki, A.Laffer g'oyasi qator iqtisodchilar tomonidan tanqid qilingan. Tanqid mohiyati shundan iborat ediki, soliq stavkalarini pasaytirish byudjet daromadlari kamayishining oldini

¹ Бункина М.К., В.А.Семёнова. Макроэкономика: Учебник. -М.:Дело и Сервис, 2000. -512 с.

olish, ishlab chiqarish hamda daromadlar o'sishi tufayli soliq bazasining unga mos holda kengayishi to'g'risidagi Laffer taklifi o'ta soddalashtirilgan. Uni qisqa muddatli, ya'ni taktik maqsad yo'lida amalga oshirish shubhali topilib, Laffer tavsiyalariga mos holda qabul qilingan chora-tadbirlarning amaliy natijasi davlat byudjeti taqchilligi bo'ladi, degan xulosaga kelingan edi.

Xususiy soliq nazariyalari. Xususiy soliq nazariyalarining muhim yo'nalishlaridan biri *to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar nisbati nazariyasi* hisoblanadi. Evropa tsivilizatsiyasi rivojlanishining boshlang'ich davrida to'g'ri va egri soliqlarning joriy qilinishi jamiyatning siyosiy rivojlanishiga bog'liq bo'lgan. Mulk ancha tekis taqsimlanganligi oqibatida hali demokratik tartiblar saqlanib qolgan o'rta asr shaharlarida soliq tizimlari asosan to'g'ri soliqlarga asoslanib tuzilgan. Egri (bilvosita) soliqlar ancha og'ir va xalq ahvoriga salbiy ta'sir qiladi deb hisoblangan, chunki ular tovar qiymatini oshiradi. Aristokratiya xalq qarshiligini sindirganidan so'ng egri soliqlarning qo'llanilish ustunligi o'rnatildi va u asosan birinchi zarur bo'lgan tovarlarga nisbatan qo'llanildi (masalan, tuzga soliq). Shunday qilib, birinchi yondashuvga asosan egri (bilvosita) soliqlar soliq to'lovchilar uchun zararli hisoblanadi, chunki ular xalq ahvolini yomonlashtiradi.

O'rta asrlar oxirlarida paydo bo'lgan ushbu nazariyaga ikkinchi yondashuv esa, aksincha, egri soliqlarni joriy qilinishi zarurligini asoslab bergan. Egri (bilvosita) soliqlar yordamida soliqqa tortishning teng sharoitlarini ta'minlash taklif etilgan. Boy tabaqa vakillari soliqlar bo'yicha turli xil imtiyozlarga ega bo'lganligi sababli ular oladigan daromadlar soliqqa tortilmay qoladi. Shuning uchun egri soliqqa tortish tarafdorlari soliqlarni tovar narxiga ustama shaklida belgilanishini yoqlab chiqadilar.

A.Smit va D.Rikardolar ham egri soliqqa tortish tarafdorlari hisoblanishgan, ular uni ixtiyoriylik g'oyasi orqali asoslab berishdi. Bu g'oya egri (bilvosita) soliqlar to'g'ri soliqlarga qaraganda engilroq degan tasdiqdan kelib chiqadi, chunki ulardan egri (bilvosita) soliqlarga tovarlarni xarid qilmasdan oson qochish mumkin degan xulosani beradi.

Lekin XIX asr oxirida to'g'ri (bevosita) soliqlar tenglashtirish maqsadi uchun, egri (bilvosita) soliqlar esa tushumlarning samarali olinishi uchun mo'ljallanishi, ushbu masala bo'yicha hamma bahslashuvlar to'g'ri va egri soliqqa tortish o'rtasida o'zaro balansni ta'minlash zarur degan xulosaga kelindi. Ba'zi mutaxassislar "to'g'ri va egri soliqlarning oqilona qorishmasi" to'g'risidagi g'oyaga hattoki soliq tizimining bir tamoyili sifatida qarashgan.

Xususiy soliq nazariyalari ichida muhim ahamiyat kasb etgan nazariyalardan biri *yagona soliq nazariyasidir*. Yagona soliq nazariyasidan qurol sifatida ijtimoiy-siyosiy islohotchilar bir necha bor foydalanishgan. Shuni ta'kidlash lozimki, bu nazariya soliq muammolaridan ko'ra ko'proq ijtimoiy-siyosiy muammolarni ko'rib chiqqan. Yagona soliqni joriy qilish g'oyasi barcha davrlarda mashhur hisoblangan. Hattoki,

Angliyada XVIII asrda binolarga nisbatan yagona soliq joriy etish kerak degan shior ostida partiya faoliyat ko'rsatgan. Mazkur nazariyaning tarafdorlari yagona soliqqa hamma ofatlardan da'vo sifatida qarashgan. Yagona soliq joriy qilinganidan keyin kambag'alchilik bartaraf etiladi, ish haqi oshadi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi, sanoatning hamma tarmoqlarida ishlab chiqarish o'sishi yuz beradi, deb ta'kidlangan.

Yagona soliq - bu soliqqa tortishning muayyan ob'ektga nisbatan qo'llanadigan yagona, bitta soliqdir. Soliqqa tortishning yagona ob'ekti sifatida turli nazariyotchilar tomonidan er, xarajatlar, ko'chmas mulk, daromad, kapital va boshqalar taklif qilingan. Yagona soliqning dastlabki ko'rinishlaridan biri bo'lib, er rentasiga soliq hisoblanadi. Fiziokratlar - jamiyat rivojlanishining qishloq xo'jaligi tizimi tarafdorlari hisoblanib, sanoatda sof daromad yaratilmaydi, deb hisoblashgan. Ularning fikriga ko'ra, hamma boyliklar erda mujassamlangan va erdan olinadi. Shuning uchun daromadning yagona manbai sifatida er rentasiga yagona soliqni joriy etish kerak. Demak, bu soliq turini faqat er egalari to'lashlari kerak bo'ladi. Bu nazariya yagona soliqni joriy etishni asosi sifatida «erni hamma uchun umumiyli» g'oyasi sifatida taklif qilingan edi. Er – bu Ollahning ne'mati va u hammaga tegishli bo'lishi kerak. Bundan tashqari hamma boylik erdan olinadi. Haqiqatda esa er muayyan shaxslarga tegishli bo'lgani uchun ular boylikning yagona manbai egalari sifatida yagona soliqni to'lashlari shart. XIX asrda amerikalik iqtisodchi Genri Djordj (1839-1897 yillar) «yagona er solig'i» g'oyasini ilgari surib unga umumiy to'qchilik va “ijtimoiy tinchlikni” ta'minlash vositasi sifatida qaragan.

Davrlar bo'yicha soliq nazariyalari mukammallashib va takomillashib bormoqda. Shunindek, yagona soliq nazariyasi ham 3-4 asr davomida o'z mohiyatini o'zgartirmay kelmoqda. Yagona soliq nazariyasining mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga qay tarzda ta'sir etishi, mavjud sohalarga ijobiy yoki salbiy ta'siri mamlakat miqyosida qo'llashdagi mavjud muammolarni hal etish lozim.

Yagona soliq nazariyasini o'rganishda shuni ta'kidlash joizki, soliqqa tortish ob'ekti qanday bo'lishidan qat'iy nazar, bu nazariya progressiv ahamiyat kasb etmaydi. Yagona soliqning ijobiy tomonlari sifatida uni hisoblash va yig'ishning osonligi bilan bog'liq tomonlarini tan olib, biroq shuni qayd etish lozimki, sof holatda bu nazariya utopikdir va uni amaliyotga butun mamlakat soliq tizimi sifatida qo'llab bo'lmaydi. Lekin boshqa soliqqa tortish tizimlari bilan birga qo'llanilganda u ijobiy rol o'ynashi mumkin.

Soliqqa tortishning nazariy jihatlariga soliqlarning ijtimoiy-siyosiy tabiati ham katta ta'sir o'tkazadi. Bu, ayniqsa, *proportsional va progressiv soliqqa tortish nazariyalari* nisbatida namoyon bo'ladi. Proportsional soliqqa tortish g'oyasiga muvofiq soliq stavkalari soliq to'lovchining daromadi hajmidan qat'iy nazar unga nisbatan yagona foizda belgilangan bo'lishi kerak.

Progressiv soliqqa tortish g'oyasiga muvofiq soliq stavkalari va soliqqa tortish yuki soliq to'lovchi daromadining o'sishi bilan ko'tariladi. Progressiv nazariya tarafdorlari bo'lib har doim jamiyatni sotsialistik qayta qurilishining etakchi tarafdorlari chiqishgan, Karl Marks va Fridrix Engels esa o'zlarining Komunistik Partiya Manifestida uni hattoki xususiy mulkchilikning yo'qotilishi va sotsializmni qurilishi bilan bog'lashgan. Mazkur nazariya batamom XIX asrning o'rtalariga kelib shakllanib bo'ldi, ammo uning ba'zi bir elementlarini Adam Smit hamda frantsuz ma'rifatparvarlari Jan Jak Russo (1712-1778 yillar) va Jan Batist Sey (1767-1832 yillar) asarlarida (yoki tadqiqotlarida) uchratish mumkin. Ammo soliqqa tortishning progressiv usulini ko'plab tarafdorlari uni ancha adolatliligini ta'kidlashgan, chunki u tengsizlikni yumshatadi hamda mulk va daromadning qayta taqsimlanishiga ta'sir qiladi.

Soliqqa tortishning asosiy muammolaridan biri XX asrda tadqiqot bosh ob'ekti hisoblangan *soliqlarni yuklash nazariyasida* o'z aksini topdi. Shu bilan birga, soliqlarni yuklash muammosi uning amaliy ahamiyati juda katta bo'lsa ham hozirgacha kam o'rganilgan muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Soliqlarni yuklash nazariyasining mohiyati shundan iboratki, soliq yukini taqsimlanishi faqat almashish jarayonida mavjud bo'lib, uning natijasi esa narxning shakllanishida namoyon bo'ladi. Aynan almashish va taqsimlash jarayonlari orqali soliqni yuridik to'lovchisi soliq yukini boshqa shaxsga, ya'ni soliqlar gardaniga tushuvchiga o'tkazishi mumkin, u esa soliqqa tortishning butun og'irligini ko'taradi.

Amerikalik iqtisodchilar B.Entoni, Ankinson va Djozef Stiglitsaning qayd etishlaricha: "Davlat moliyasining iqtisodiy tahlili natijasida qilingan nihoyatda muhim xulosalardan biri shundan iboratki, soliqqa tortish to'g'risidagi nizom rasmiy amal qiladigan odam bilan bu soliqni to'lovchi odam bir shaxs bo'lishlari shart emas. Soliq yoki davlat dasturining xaqiqiy amal qilish sohasini aniqlash - davlat sektori nazariyasining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Soliqlarni yuklash nazariyasining asoschisi ingliz faylasufi Djon Lokk (1632-1704 yillar) hisoblanadi. U hamma soliqlar oxir oqibatda er egasiga tushadi, degan xulosaga kelib, bu muammoni hal etish uchun bir necha usullarni taklif qilgan. XIX asr oxirlarida Kolumbiya universitetining professori Edvin Seligmen (1861-1939 yillar) o'zining "Soliqlarning yuklanishi va tushishi" (1892 yil) nomli kitobida soliqlar yuklanishining asosiy tartibini bayon qiladi va ularning ikki turini ko'rsatadi: sotuvchidan xaridorga o'tishi (egri (bilvosita)) soliqlar qo'llanganda ro'y beradi) va xaridordan sotuvchiga o'tishi (egri soliqlar, ba'zi tovarlar narxlari stavkalar yuqoriligi uchun juda baland (masalan, aktsiz solig'i), bu esa tovarga bo'lgan talabni sezilarli darajada cheklab qo'yadi).

Soliqlarning yuklanishi muammosi hozirga qadar ham o'z echimini topgani yo'q. Amerikalik iqtisodchilar K.Makkonel va S.Bryularning fikrlariga ko'ra:

Soliqlar har doim ham soliqqa tortilishi lozim bo'lgan manbalardan kelib chiqmaydi. Ba'zi bir soliqlar yuklanishi mumkin. Shu sababli, soliqlarning asosiy turlari yuklanishi mumkin bo'lgan sohani va soliqlar ko'chib o'tadigan so'nggi nuqtasini aniqlash kerak. Boshqa G'arb iqtisodchilari R.Masgreyv va D.Minzaning fikrlariga ko'ra, kapitalistlar to'laydigan soliqlarning 30 foizdan 50 foizgachasi iste'molchilarga yuklanadi. Soliqlarni yuklanishi muammosi hozirgi paytda O'zbekistonda ham dolzarb hisoblanadi, chunki respublikamiz davlat byudjeti daromadlarining yuqori qismi egri (bilvosita)) soliqlar hisobiga shakllantirilmoqda. Bu esa soliqlarning asosiy og'irligi tovar, ish, xizmatlarning iste'molchilari zimmasiga tushayotganligidan dalolat beradi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida soliqlar mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri sifatida yuzaga chiqmoqda. Soliq tizimi haqida gap borganda ko'pincha uning barqaror yoki nobarqaror ekanligi ta'kidlanadi. Soliq tizimining barqaror yoki nobarqarorligi bir tomondan davlat byudjetini daromad manbasini shakllantirish, ikkinchi tomondan soliq yuki xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tadbirkorlik faoliyatini cheklab qo'ymasligi zaruriyati bilan belgilanadi.

Mamlakatimizda mustaqil soliq tizimini shakllantirish borasidagi tadbirlar boshlangandan shu kunga qadar bosqichma-bosqich keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildiki, bugungi kunga kelib ushbu islohotlarning samarasi o'laroq, nisbatan barqaror soliq tizimi muayyan darajada shakllantirildi. Ammo, mazkur jarayon muayyan qiyinchilik va qulayliklar asosida yuz berayotganligini e'tirof etish lozim. Chunki, respublikamiz iqtisodiyoti tarixida bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi soliq tizimi mavjud bo'lmagan. Shundan kelib chiqib, malakali kadrlar bilan ta'minlanmaganlik, me'yoriy hujjatlardagi noaniqliklar kabè muammolar bilan bir qatorda soliq madaniyatining etarli darajada emasligini ham ta'kidlash o'rinlidir. Qulayliklar shundan iboratki, bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan rivojlangan mamlakatlar soliq tizimiga oid tajribalaridan respublikamiz soliq tizimini shakllantirishda foydalanish imkoniyati ham mavjud bo'lib, bundan muayyan darajada foydalanilmoqda. Lekin, bir qator omillarni, jumladan, har bir mamlakatning o'ziga xos milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda, bir mamlakatda barqaror hisoblangan soliq tizimi ikkinchi bir mamlakat iqtisodiyoti uchun aks ta'sir etishi mumkin. Shuning uchun mamlakat soliq tizimi barqarorligini ta'minlashda xorijiy mamlakatlar tajribalaridan foydalanish aëëäá àëðää soliqlar va soliqqa tortish borasidagi klassik va zamonaviy soliq nazariyalarini o'rganish ahamiyatga molikdir.

Amaldagi mamlakatimiz soliq tizimi yuqoridagi nazariyalarning u yoki bu xususiyatlarini qisman mujassam etgan. Ularning ifodasi sifatida mamlakatimiz soliq tizimida keng joriy qilingan yagona soliq nazariyasi g'oyalari ifodalovchi yagona soliq turlarini keltirishimiz mumkin.

Mamlakatimiz soliq tizimida yagona soliq nazariyasi g'oyalaridan foydalanishning zarurati ayrim sohalarni rivojlantirishni soliqlar vositasida rag'batlantirish ahamiyatidan kelib chiqadi. Jumladan, bugungi kunda kichik korxonalar va mikrofirmalarni rivojlantirishning zarurligi ko'p bora ta'kidlanmoqda. Ularning ishchi kuchini, investitsiyani kam talab etishi, bozor kon'yukturasiga moslashuvchanligi va arzon ish o'rinlarini yaratishligi kabi bir qator xususiyatlari mavjudki, kichik biznesni rivojlantirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Hozirgi paytda mamlakatimiz soliq tizimida yagona soliq nazariyasi g'oyalarini ifodalovchi bir nechta yagona soliq turlari amal qilmoqda. Yagona soliq turlarida ob'ekt sifatida har bir soha xususiyatlaridan kelib chiqib soliqqa tortish ob'ekti qilib turli xil kategoriyalar qabul qilingan, masalan, yalpi tushum, yalpi daromad, yer maydoni kabilardir. Respublikamiz soliq tizimida amal qilayotgan yagona soliq turlariga kichik korxonalar uchun yagona soliq, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona er solig'i, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yalpi tushumdan yagona soliq, lotereyalar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlar o'tkazuvchi yuridik shaxslar uchun yalpi tushumdan yagona soliq va shu kabilarni qayd etishimiz mumkin.

2.3. MARKAZIY OSIYO HUDUDIDA SOLIQLARNING PAYDO BO'LISHI, O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA RIVOJLANISHI

Soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga bevosita davlatchilik munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi bog'liq bo'lib, uning sababi sifatida shuni qayd etish lozimki, davlatning mavjud bo'lishi, davlat xarajatlarini moliyalashtirish zaruratini namoyon etadi. Ma'lumki, davlatchilik munosabatlarining ilk ko'rinishlaridan tortib hozirga qadar ham davlat xarajatlarini moliyalashtirishning soliqlardan boshqa samarali mexanizmi mavjud emas.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha Markaziy Osiyo hududida davlatchilik munosabatlari yeramizdan avvalgi ming yillik boshlariga borib taqalib, uning hududidagi eng qadimgi davlatlar sifatida *Katta Xorazm*, *Baqtriya* va *So'g'diyona* davlatlari qayd etilgan. Ushbu davlatlarni boshqarish tizimi, ularda amal qilgan soliqlar borasida aniq ma'lumotlar saqlanmagan bo'lsada, aytish lozimki, shab-shubhasiz u yoki bu ko'rinishdagi soliqlar amal qilgan. Soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga doir munosabatlar Markaziy Osiyo hududida ham dunyoning boshqa mintaqalarida bo'lgani kabi davrlar nuqtai-nazaridan oddiylikdan murakkablik tomon rivojlanib borgan.

Mamlakatimiz tarixida miloddan oldingi va miloddan keyingi davrlarda hukmronlik qilgan davlatlarda, davlat boshliqlarining oliy maqsadlari o'z xazinasini

tinmay to'ldirib borish, keyingi avlodlariga 2-3 barobar ortiq boyluk qoldirish bo'lgan. Yig'ilgan xazinalarning eng ko'p qismi unumsiz tadbirlarga tartibsiz sarflanib, hatto isrof bo'lganligi ayon. Miloddan oldingi birinchi ming yillikning boshlaridayoq Markaziy Osiyo hududlarida ko'chmanchilik sharoitida, o'zlari uchun qulay joy izlab yurgan ko'plab urug' va qabilalar, yer maydonlari, suv, o'tloqlarni egallash maqsadida kurashib kelganlar, ayrim hollarda esa o'zlaridan kuchliroq, yirik qabilalarga yer solig'i, ya'ni o'lpon to'lab turganlar.

Tarixiy manbalar podshoh xazinasining dastlabki asosiy manbai sovg'a-salom bo'lganligidan dalolat beradi. Lekin Doro hukmronligi davriga kelganda soliqlar joriy qilinadi. «Doroni Forslar savdogar deyishlariga sabab, u birinchi bo'lib soliqlarni joriy etganligidadir» deb yozgan edi Gerodot. Doro soliq tizimini faqat o'z mamlakatida emas, balki zo'rlik bilan qaram qilib olgan mamlakatlarga ham joriy etdi. Soliq miqdori satin pul birligi talant hisobida aniqlangan. Ahamoniylar hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda yashovchi qabilalardan soliqlar salkam ikki asr mobaynida yillik xiroj va harbiy otryadlar etkazib berish shaklida undirilgan. Bu davrda soliq turlari ham har xil bo'lgan. Masalan, sak va kasbiylar kabi qabilalar 250 talant (1 talant 25 kg. 248 gr. Sof oltinga teng bo'lgan), ya'ni 6312 kg. miqdorida, parfiyaliklar, xorazmiylar, so'g'dlar va oriylar 300 talant, ya'ni 7575,4 kg. miqdorida xiroj to'lashgan. Qat'iy belgilangan xirojlardan tashqari har xil sabablarni ro'kach qilib qo'shimcha soliqlar ham joriy etdilar va ular suv yo'lini to'sib qo'yish yoki boshqa xil zo'ravonlik kabi tahdidlar orqali undirib olinar edi.

Erondagi qadimgi Persapoli shahridan topilgan uzoq ajdodlarimiz, ya'ni baqtriyaliklar, xorazmliklar, so'g'dlar va saklar tasvirlagan rasmlarda, saklar kiyim-kechak, baqtriyaliklar tuya va idishlar, xorazmliklar dudama xanjar, jangavor bolta, bilakuzuk va otni shohga olib borayotgan manzara chizilgan. So'g'd bitiklariga ko'ra O'rta Osiyoga mashhur otlar, oltin, firuza va qimmatbaho toshlar olib kelingan.

Aleksandr Makedonskiy Markaziy Osiyoni bosib olib, uni o'z saltanati tarkibiga kiritgach, bu yerda istiqomat qiluvchilar soliqlarni yunonlar tamoyili bo'yicha to'lay boshlaganlar. Yunonistonda soliqqa tortish Markaziy Osiyodagidan farq qilib, soliqlar daromad solig'i va ehsonlardan iborat bo'lgan. Daromad solig'i daromadning o'ndan yoki yigirmadan biri miqdorida undirilgan va jamoat manfaatlarini himoya qilish maqsadlari yo'lida ishlatilgan. Aleksandr Makedonskiy Markaziy Osiyoda asosan Ahamoniylar barpo etgan davlat apparati tuzilmasini saqlab, mahalliy zadagonlar tarkibidan satraplar hokimiyatini tuzgan. Maxsus soliq xizmati joriy qilmagan, soliq undirish vazifasi muayyan kishi zimmasiga yuklatilgan. Ular esa soliq to'lovchilardan xazina bilan tuzilgan shartnomada belgilangandan ko'ra ko'proq soliqlar yig'ib, o'z manfaatlari uchun ham qo'shimcha mablag'lar to'plab olishgan.

Eramizdan oldingi 140 yilda Yunon-Makedon mamlakati barham topdi. I asrning oxiridan boshlab to hozirgi yeramizning IV asr o'rtalarigacha Markaziy

Osiyoda Kushon podsholigi hukmronlik qildi. Bu davrda soliqlarni hisoblash va undirish tartibi haqida etarli ma'lumot bo'lmasa ham, lekin ayrim arxeologik topilmalar soliqlar oltin bilan hisoblanishini, undagi hujjatlar soliqlarni qabul qiluvchi xazinabon lavozimi bo'lganligidan darak beradi. Surxondaryo viloyatining Denov shahriga yaqin Dalverzintepa qishlog'idan topilgan Kushon davlati davrida bunyod etilgan saroy qoldiqlari orasidan 40 kg dan ortiq oltin joylashtirilgan xum topilgan. Ashxobod yaqinidan topilgan bitiklar, yozuvlar esa soliq to'lash bo'yicha katta devon bo'lganligidan darak beradi. Bu hujjatlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, soliq yig'ish va mahsulotlarni asrashga ko'pdan-ko'p amaldorlar jalb qilingan.

IV-VI asrlardagi turkiy qavmlar tarixiga oid qadimgi manbalarda qabilalar, urug'lar o'rtasida sodir bo'lgan to'qnashuvlarda mag'lubiyatga uchragan tomon aholisi yangi hukmdorlariga mavjud yer yoki chorvalari uchun soliqlar to'lab turganligi, dehqonchilik yoki chorvachilik bilan shug'ullanish imkoni bo'lmagan joylarda esa soliq o'rniga belgilangan miqdorda konlardan ma'danlar qazib berganliklari kabilar haqida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Arablar istilosigacha Markaziy Osiyoda shakllangan soliqlar tizimining xususiyati shundan iboratki, bu davrda quldorlik va feodal davlat boshqaruvining o'ziga xos belgilari birlashib ketgan, hatto ayrim hollarda zadagonlar lashkar boshilarga maosh to'lamasdan, uning o'rniga ikkitoy tizimi joriy qilingan. Soliqlarni undirishda mahalliy oqsoqollar bilan birga soliq undirishni ijara usuli ham qo'llanilgan. Soliqlar ko'pchilik hollarda tumanlar bo'yicha belgilanib, to'lovchilarning xususiyatlari e'tiborga olinmagan.

651 yildan boshlab mamlakatimiz hududida arablar hukmronligi o'rnatildi. Soliqqa tortish tizimi bir muncha murakkablashdi va soliqlarning turli xillari paydo bo'ldi. Masalan, xayr-ehson ehtiyojlari uchun soliq - zakot (mol-mulkdan 2,5 foiz miqdorida) ijtimoiy keskinlikni yumshatish uchun mo'ljallangan, kambag'allar, etimlar va yo'lovchilarga xayr-ehson berishda foydalanilgan.

Bundan tashqari, quyidagi soliqlar mavjud edi, *vazifa* - o'lpon, *juzya* - jon solig'i, *xiroj* - yer solig'i.

Xiroj quyidagi shakllarda undirilgan:

Misaha - ishlov beriladigan maydon birligidan qat'iy stavkalarda;

Muqota - qat'iy belgilangan summada;

Muqosama - hosilning muayyan ulushida (1/3 qismi).

Xiroj Navro'z bayrami arafasida yig'ib olingan. Juzyani musulmon bo'lmagan fuqarolar (ozod yerkaklar) to'laganlar. Xotin-qizlar, keksalar, kambag'allar va qullar bu soliqni to'lashdan ozod qilingan. Juzyani hisoblashda o'ziga to'qlik darajasi hisobga olingan va soliq pul yoki natura shaklida undirilgan. Yuqoridagi soliqlardan tashqari chorvadorlardan, hunarmandlardan va savdogarlardan soliqlar olingan.

Arablar hukmronlik qilgan davr soliq siyosatida ancha muvaffaqiyatlarga yerishilgan bo'lsada, ammo ba'zi kamchiliklar ham mavjud bo'lgan. Xususan, Noib Ashras olib borgan soliq siyosatida, qisqa vaqt ichida ikki qarama-qarshi yo'l tutilgan. Oldiniga musulmonlar juzya va xirojdan ozod etilgan. Ammo ko'p vaqt o'tmay xazinaga tushumlarning keskin qisqarib ketishi bu farmonni bekor qilishga majbur etgan. Oqibatda So'g'd va Buxoroda norozichilik kuchayib, u qo'zg'olonga aylangan. Ashrasning muvaffaqiyatsiz soliq siyosati tufayli arablarga qarshi qudratli harakat avj olib, Movaraunnaxrning tez orada arablar ixtiyoridan chiqishi bilan yakunlandi.

Ikki asrdan ko'proq hukmronlik qilgan arablar saltanati tugab, Somoniylar (869-1005 yillar) hukmronligi o'rnatilgach, ular davlatida o'nta devon tashkil etildi. Devonlardan uchta Devoni mustavfiy (kirim-chiqim ishlarini boshqargan) va Devoni muhtasib (bozorda toshu-tarozi, narx-navo va musulmonlar tomonidan shariat qoidalari bajarilishi ustidan nazorat qilgan), Devoni mushrif (davlat ishlari, xususan kirim-chiqim ishlarini yuritgan hamda) soliqlarni ham nazorat qilgan. Somoniylar boshqaruv tizimida Mustavfiy devoni daromadlar va xarajatlar uchun javobgar oliy moliya amaldori mahkamasi sifatida alohida ahamiyatga ega bo'lib, soliqlarni yig'ishni o'z nazoratiga olgan va kuzatib borgan.

Movaraunnaxrda IX-X asrlarda yerlarni soliqqa tortish ular kimga tegishli ekanligiga bog'liq edi. yerlar uch toifaga bo'lingan:

Birinchi toifa yerlar - sultonga tegishli bo'lib (mulki sultoni), bunday yer ustidan nazorat keyinchalik «Mulki devoniy» deb nomlangan devon (mahkama) amaldorlari tomonidan amalga oshirilib, ushbu toifadagi yerlar haddan tashqari ko'p edi. Bunday yerlarga asosan dehqonlar yerlari kirgan.

Ikkinchi toifa yerlar - shaxsan hukmron sulolaning ayrim a'zolari, qadimiy dehqon zadagonlar, shunchaki boy dehqonlarga, sayyidlar (Muhammad payg'ambar xonadoni avlodlari), ayrim ruhoniylar, turk gvardiyasining ayrim rahbarlari, savdogarlarga tegishli bo'lgan xususiy mulk yerlar.

Uchinchi toifa yerlar - musulmon diniy muassasalariga, ya'ni masjid, madrasa, xonaqoh maqbaralarga vaqtincha yoki umrbod foydalanish uchun berilgan vaqf yerlar.

Xiroj uchala toifa yerlaridan ham olingan bo'lib, ular «mulki xiroj» deb atalgan, lekin bunda oliy musulmon ruhoniylarga, avvalo sayyidlarga tegishli yerlar soliqqa tortishdan to'liq yoki qisman ozod qilingan.

X asr boshlarida Movaraunnaxrni Qoraxoniylar egalladi, ya'ni dariyzabon sulolasi o'rnini turkiyzabon sulolasi egallagach, markazlashtirilgan davlat o'rniga mamlakatni boshqarishning ulus tizimi o'rnatilib, barcha yer xon mulki hisoblangan, dehqonchilik yer egaligi instituti sifatida tarix sahnasidan tushishiga sabab bo'ldi. Bu davrda «iqta'» soliq yig'ishning asosiy manbaiga aylangan. «Iqtadorlar» o'z

navbatida dehqonlarning oddiy jamoatchiga aylanishiga zamin yaratdi. yerlar muayyan muddatga «Iqtadorlar» foydasiga muayyan daromadni to‘liq yoki qisman olish huquqi bilan sovg‘a qilingan. «Iqta‘» sohiblari dehqonlardan maxsus qaror bilan belgilangan soliqlarnigina olishi mumkin edi. «Iqta‘»ga nafaqat yerdan, balki soliqqa tortishning boshqa ob‘ektlaridan (tegirmon, hammom, bozordagi do‘konlar) olinadigan soliqlar va daromadlar ham berilishi lozim edi.

Saljuqiylar hukmronligi davrida soliq tizimi ham o‘ziga xos jihatlari bilan ajralib turgan. Manbalarda keltirilishicha shohlarda hamisha ikkitadan xazina bo‘lib, ularning biri *asosiy*, ikkinchisi *xarj va xarajat* xazinasini bo‘lgan. Qo‘lga kiritilgan boyliklar asosan birinchi, ya‘ni asosiy xazinaga kiritilib, zaruratsiz foydalanilmagan. Olingan taqdirda ham qarz sifatida olinib, tezda qaytarilgan.

Saljuqiylar davri soliq siyosatida ushbu davlatda ko‘p yillar mashhur vazirlik lavozimida faoliyat ko‘rsatgan Nizomulmulk (to‘liq ismi Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy) muhim rol o‘ynagan. Uning mashhur «Siyosatnoma» asarining 4 faslida soliq (zakot)chilar masalasi ko‘tariladi. Uning qayd etishicha «soliqchilar xirojni shunday yo‘l bilan talab qilsinlarki, odamlarga ziyon etmasin. Soliq o‘z vaqtidan oldin olinsa, raiyatga ranju azob etadi, ular majburlikdan mol-davlatlarini yarim bahoda sotib, uy-joylarini tashlab ketib, ovora va sarsonlikda g‘ariblikka muhtalo bo‘ladilar»⁵ deb hisoblaydi. U soliqlarning me‘yorida bo‘lishi va ma‘lum vaqtda to‘lanishini rivojlanishning muhim omili sifatida qaraydi.

Amaldorlarning bu tamoyillarga amal qilmaganlarini jazolash, raiyatdan zo‘rlilik bilan mol tortib olingan bo‘lsa egalariga qaytarish, ularning orttirgan molu-boyliklari musodara qilinib, xazinaga topshirilishi, boshqalarga ibrat bo‘lishi uchun amalidan olib, unga boshqa amal bermaslikni tavsiya etadi va uning o‘zi shu qoidalarga amal qilganini yuqoridagi asarida qayd etgan.

1221 yilda O‘rta Osiyoda mo‘g‘ullar hokimiyati o‘rnatildi. Bu hududlarda soliq siyosatini olib borish maqsadida ular tomonidan qurultoyda taklif etilgan tadbirlar hayotga tatbiq etila boshlandi va Mahmud Yalavoch boshchiligida o‘lkadagi xalqlardan turli xildagi soliqlarni undirar edilar. «*Kalon*» solig‘i dehqonlardan yig‘iladigan asosiy soliq bo‘lib, u hosilning o‘ndan bir qismini tashkil etgan. Chorvadorlardan «*ko‘pchur*» solig‘i olingan bo‘lib, uning miqdori har yuz bosh qoramoldan birga teng edi. Bundan tashqari «*Yaso*» qonuni bo‘yicha aholidan davlat foydasiga «*shulsi*» deb atalgan soliq undirilgan. Ushbu soliq turining miqdori har bir otardan ikki yashar qo‘y va har ming otadan bir biyani (qimiz uchun) tashkil etgan. Shuningdek, mamlakatdagi savdo yo‘llarida joylashgan bekat - «*yom*» (jom) larning xarajatlari ham aholi zimmasiga yuklatilib, ularning miqdori shu darajada ko‘payib ketar ediki, ba‘zi hollarda har bir «*yom*» uchun 20 ot-ulov, so‘yish uchun qo‘ylar, sog‘ish uchun sog‘uvchisi bilan biyalar, aravalar va boshqa sarf-xarajatlari ajratilgan.

⁵ Razzoqov A. Nizomilmulkning iqtisodiy qarashlari. «O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi». 1999 yil 11-son.

Mo'g'ullar istilosi davrida dehqonlar va hunarmandlarning ahvoli yil sayin yomonlashib bordi, chunki yer solig'ini to'lashdan tashqari dehqonlar turli xil majburiyatlar va xizmatlarni bajarishardi. Hunarmandlar, ayniqsa, qurol tayyorlab berish kabi majburiyatlarni olgan edi. Feodal va zadogonlarga xonzoda va xon xotinlari yorliq hamda *payzalar* tarqatgan, bu unvonlar dehqon va hunarmandlardan turli xizmat hamda majburiyatlarni bajarishni talab qilish huquqini bergan. Payza ko'rsatilganda mahalliy aholi, masalan sayohat qiluvchini ovqatlantirishi va unga xona, otiga em berishi va boshqa qulayliklar yaratishi shart edi.

Yil sayin aholining yashash sharoiti og'irlashib borishi mamlakatning ko'p joylarida qo'zg'olonlar ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Bu qo'zg'olonlar zudlik bilan bostirilgan bo'lsada, lekin mo'g'ul hukmdori Munnexon Movaraunnaxrda soliq to'lovchilar amalga oshirayotgan tartibsizliklar va suistemolliklarga tegishli farmon chiqardi. Unga ko'ra boy kishi 10 dinor, kambag'allar esa 1 dinor to'laydigan bo'ldi. Chorva solig'i 100 tuyoqdan bir bosh olinishi belgilandi. Musulmon, xristian va butparastlar ro'honiylari, shuningdek, keksa va ishlashga noqobil kishilar soliq to'lamaydigan bo'ldilar.

Chig'atoy ulusida *yer solig'i* o'ndan bir hajmda belgilangan. Soliqlar hatto sharob, guruch, go'sht hamda ot emishi tarzida ham har bir xo'jalikdan undirilgan. Yirik mulkdorlar, savdogarlar, islom peshvolari mo'g'ullar bilan yaqinlashib, katta imtiyozlarga ega bo'lganlar, har xil yorliqlar olganlar. Oliy mansabdorlar soliq to'lamaganlar.

Soliq yig'ishga mas'ul etilgan Mahmud Yalovoch qo'zg'olondan so'ng o'z lavozimidan bo'shatildi va Movaraunnahrdan haydab yuborildi. Soliq yig'uvchi va noib etib uning o'g'li Mas'udbek tayinlanib, u bu lavozimda 51 yil xizmat qildi. U mo'g'ullarga o'lpon va soliqlarni o'z vaqtida to'lab turdi. Natijada mo'g'ullar Movaraunnahrni boshqarish ishiga aralashmaganlar. Bunday holat Amir Temur hokimiyati o'rnatilguncha davom etdi.

2.4. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA SOLIQLAR VA SOLIQQA TORTISHNING XUSUSIYATLARI

Amir Temur insoniyat tarixida yirik davlat arbobi va o'rta asrning engilmas, betakror lashkarboshisi sifatida Markaziy Osiyo hududida yirik saltanat barpo qilib, o'z saltanati tarkibiga 27 ta davlatni birlashtirdi. U hamisha o'z davlat tizimini takomillashtirib borishni o'ylar, mo'g'ullardan farqli o'laroq, boshqa o'lkalarni zabt etishnigina emas, balki aksincha, u yerlarni idora qilish to'g'risida ham qayg'urar edi.

Shu bilan birgalikda davlatni adolatli idora etishda soliq siyosatining o'rni beqiyos ekanligini yaxshi tushunar edi. Amir Temurning soliqlar masalasi bilan jiddiy shug'ullanganligini isbotlaydigan qator dalillar mavjud.

Amir Temur soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlari uning farzandlariga siyosiy vasiyati bo‘lmish «*Temur tuzuklari*» da ifodalangan bo‘lib, uning soliq siyosati xususiyatlarini quyidagi fikrlari orqali ifodalashimiz mumkin: «Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig‘ishda ularni og‘ir ahvolga solib qo‘yishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo‘yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish (davlat) xazinasining kambag‘allashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo‘ladi. Sipohning tarqoqligi, o‘z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib keladi»⁶. Asarda soliqlarni hisoblash qoidalari ham ishlab chiqilgan: «Yana amr qildimki, xirojni ekindan olingan hosilga va yerning unumdorligiga qarab yig‘sinlar. Chunonchi, doim uzluksiz ravishda koriz, buloq va daryo suvi bilan sug‘oriladigan ekin yerlarini hisobga olsinlar va unday yerlardan olinadigan hosildan ikki hissasini raiyatga, bir hissasini oliy sarkorlik (saltanat xazinasini) uchun olsinlar. Lalmikor yerlarni esa, jariblarga bo‘lsinlar, hisobga olingan bu yerlardan (soliq olishda) uchdan bir va to‘rttdan bir qoidasiga amal qilsinlar»⁷. Ushbu jumalardan ko‘rishimiz mumkinki, soliq yerning lalmikor va sug‘oriladigan qismlaridan alohida-alohida tartibda undirilgan. Bundan tashqari yangi yerlar o‘zlashtirishni rag‘batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari ham belgilangan: «Yana amr etdimki, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki koriz qursa, yo biron bog‘ ko‘kartirsa yoxud biron xarob bo‘lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olinmasin, ikkinchi yili raiyat o‘z roziligi bilan berganini olsinlar, uchunchi yili esa oliq-soliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig‘ilsin»⁸. Amir Temurning ushbu oqilona siyosati tufayli soliq to‘lovchilarga soliq to‘lash uchun qulay sharoit yaratilgan. Bundan tashqari mahsulot tarzidagi soliqni soliq puli bilan almashtirib turish mumkin bo‘lgan: «Agar raiyat ro‘yxatga olingan yerlaridan beriladigan soliqni naqd aqcha bilan to‘lashga rozi bo‘lsa, naqd aqcha miqdorini sarkorning hissasi hisoblangan g‘allaning mazkur davridagi narxiga muvofiq belgilasinlar»⁹. Amir Temur olib borgan soliq siyosatining muhim xususiyatlari sifatida shuni ham ta‘kidlab o‘tish lozimki, u tomonidan zabt etilgan o‘lkalarga nisbatan alohida soliq siyosati yuritilgan. «Agar yerlik fuqaro azaldan berib kelgan xiroj miqdoriga rozi bo‘lsa, ularning roziligi bilan ish ko‘rsinlar, aks holda (xirojni) tuzukka muvofiq yig‘sinlar»¹⁰.

Amir Temur farmoyishiga binoan soliq undirish ishlari rahm-shavqatga asoslangan bo‘lishi lozim: «Amr qildimki, hosil pishib etilmasdan burun raiyatdan molu jihat olinmasin. Hosil etilgach, hosilni uch bo‘lib olsinlar. Agar raiyat soliq to‘lovchi yubormasdan, soliqni o‘zi keltirib bersa, u holda u yerga soliq to‘plovchi

⁶ Temur tuzuklari. T.: «Cho‘lpon», 1991 y. 98-bet.

⁷ Temur tuzuklari. T.: «Cho‘lpon», 1991 y. 98-bet.

⁸ Temur tuzuklari. T.: «Cho‘lpon», 1991 y. 99-bet.

⁹ Temur tuzuklari. T.: «Cho‘lpon», 1991 y. 98-bet.

¹⁰ Temur tuzuklari. T.: «Cho‘lpon», 1991 y. 1991 y. 98-bet.

yubormasinlar. Agarda oliq-soliq oluvchini yuborishga majbur bo'lsalar, ular soliqlarni buyruq berish va yaxshi so'z bilan olsinlar, kaltak, arqon ishlatish, ishni urish-so'kishgacha olib bormasinlar. Ularni band etib, zanjir bilan kishanlamasinlar. Yana buyurdimki, xirojni raiyatdan kaltaklash va savalash yo'li bilan emas, balki ogohlantirish, qo'rqitish va tushuntirish yo'li bilan undirsinlar. Qaysi hokim hukmining ta'siri cho'p va kaltaklash ta'siridan kamroq bo'lsa, unday hokim hukumat yurgizishga yaroqsizdur»¹¹.

Amir Temur yuritgan soliq siyosati o'z davriga nisbatan soliqqa tortishning ilg'or g'oyalarini o'zida ifodalay olgan. Soliqlarning davlatni mustahkamlashdagi ahamiyati hisobga olinishi bilan birgalikda, muhim xususiyati sifatida qayd etish lozimki, u soliq to'lashga layoqatli soliq to'lovchilar bo'lishini e'tirof etgan. Shu boisdan ham davlat va soliq to'lovchilar o'rtasida soliq munosabatlari shakllantirishga e'tibor qaratadi. Vaholanki, bu boradagi muammolar hozirgi davlatchilik munosabatlari davrida ham mavjud bo'lib, bunga buyuk saltanat sohibi Amir Temur bundan VI-VII asr avval yerishishga harakat qilgan.

Shuningdek, Amir Temurning yuqoridagi fikrlaridan ko'rishimiz mumkinki, soliq undirish soliq to'lovchilarning muayyan mol-mulkka ega bo'lganida, ya'ni hosil olganidan keyin undirilgan. Shuning bilan birgalikda soliqlarni undirish xarajatlarini kamaytirishga ham harakat qilingan, ya'ni soliq to'lovchilar soliqni o'z vaqtida olib kelsalar soliq undiruvchi yuborish ta'qiqlangan. Soliq yig'ishda ko'proq tushuntirish, ogohlantirish va qo'rqitish kabi yo'llardan foydalanilgan.

Amir Temur davrida mamlakat iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi muhim ahamiyatga ega hisoblangan. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini asosan yer egalari bo'lgan dehqonlar va yerga ishlov beruvchi ijarachilar amal qilgan. Bu davrda asosan dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan *xiroj* va *ushr* soliqlari amal qilgan. Bundan tashqari mamlakatda bog'dorchilik va chorvachilik rivojlanishi uchun *mol sardaraxt*, *mol o'tloq*, *mol suvoq*, *mirobona* soliqlari ham amal qilgan. yer solig'i etishtirilgan hosilga va yerning sifatiga qarab hosilning 1/10 dan (*ushr*) to 1/3 qismigacha miqdorida olingan. Savdogarlar va hunarmandlar *tamg'a* yoki *zakot* to'lashgan, chegaradan o'tgan mollar hisobidan ham *boj* olingan. Bu soliqlar davlat xazinasining asosiy manbai hisoblangan.

Yuqoridagi soliqlardan tashqari favqulodda soliqlar ham amal qilgan bo'lib, ularga: *molujihot* - yer solig'ining bir turi bo'lib, pul yoki natura tarzida to'lanishi mumkin bo'lgan; *ixrojot* - saroylarga qarash uchun maxsus yig'im; *boj* - savdogarlardan chegarani kesib o'tishda undiriladigan bojxona solig'i; *sarmushar* - jon solig'i; *xonamushar* - har bir xonadondan olinadigan yig'im; *qo'nalg'a* - elchi, amaldorlar, choparlarni bepul qabul qilish va mehmon qilish yig'imi; *shilon puli* -

¹¹ Temur tuzuklari. T.: «Cho'lpon», 1991 y. 72-bet.

noiblarni ziyofat qilishi uchun yig'im; *jon solig'i* – jon boshidan yiliga bir marta to'planadigan soliq; *peshkash* - yuqori mansabdagi amaldorlarga sovg'a berish uchun yig'implarni kiritish mumkin.

Amir Temurning o'zbek davlatchiligi tizimini takomillashtirishga qaratilgan katta xizmatlaridan biri davlat boshqaruv tizimining mumtoz namunalarini qayta tiklash bilan chegaralanmasdan, zamon talablarini ko'zda tutib, yangi usullarni joriy qilishidir. Uning strategiyasida insonparvarlikka asoslangan mukammal jamiyat qurish g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Ungacha xazinani idora qilish faqat dargoh tamoyiliga asoslangan bo'lsa, u dargoh va vazirlik tamoyillarini qo'shib olib bordi. Xazina daromadlari solikli va soliqsiz daromadlarga ajratildi. Xazina xarajatlari tarkibidan obodonchilik, ijtimoiy-madaniy, shu jumladan, fan, madaniyat, ijtimoiy ta'minot xarajatlarining hissasi ortib bordi. Bularning hammasi mamlakatning iqtisodiy va madaniy jihatdan mustahkamlanishi, uning xalqaro mavqeini oshirishda faol ta'sir etdi.

Amir Temur Markaziy Osiyo iqtisodini rivojlantirishga, fan va madaniyatni qanchalik ko'tarishga uringan bo'lmasin, shafqatsiz to'lqinlar u tashkil etgan buyuk saltanatni parchalanishiga, parokanda bo'lishiga olib keldi. Uning vafotidan so'ng avlodlari o'rtasida taxt uchun kurash uzoq davom etib, shahzodalar o'rtasida olib borilgan kurash o'lkaning moliya-soliq tizimiga ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Harbiy xarajatlarning ko'payib borgani sari uning manbai hisoblangan soliq tizimi izdan chiqdi.

XV asr davomida Movaraunnaxr va Xurosonda avvalgidek yer mulkchiligining asosan to'rt shaklidagi: mulki devoniy - davlat yerlari, mulk - xususiy yerlar, mulki vaqf - madrasa va masjidlar tasarrufidagi yerlar va nihoyat jamoa yerlari bo'lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga, avvalgidek, mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilgan. Temuriylar davrida davlat yerlarini *suyurg'ol* tarzida in'om qilish ham keng tarqalgan. Suyurg'ol yerlar hajmi, sharti hamda yer va yorliqqa ega shaxslarning tabaqasi jihatidan turlicha bo'lgan. Odatda, shahar yoki viloyatlardan to alohida qishloqqacha *suyurg'ol* shaklida in'om etilgan. Butun bir shahar yoki viloyat ko'pincha hukmron sulola namoyondalari yoki yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan. Amir Temur davrida bo'lganidek temuriylar davrida ham *suyurg'ollarni* ulashish amaliyoti keng tarqaldi. Markaziy hokimiyat vakillari - Shohrux, Ulug'bek, Abu Said, Sulton Husayn yoki uluslarni boshqargan shahzodalar yerlarga meros tarzida egalik qilish uchun ulashganlar.

Suyurg'ol egasiga o'z *suyurg'oli* doirasida amaldorlar tayinlash, soliqlar va turli to'lovlarni to'plash hamda aybdorlarni jazolash huquqi berilgan. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, Shohrux davrida Xorazm - Shoh Malik; Farg'ona – Mirzo Ahmad; Tus, Mashhad, Obivard, Nisoni o'z ichiga olgan Xuroson -

Boysung'ur; Qobul, G'azna va Qandahor viloyatlari Mirzo Qaydu bahodirning suyurg'oli edi. Suyurg'ol yorlig'iga ega bo'lgan viloyat hukmdorlari markaziy hokimiyatga faqat nomigagina qaram bo'lib, odatda, ular deyarli mustaqil edi. Suyurg'ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba'zan ular tasarrufidagi yer maydonlarini qisqartirar yoki ularning ma'muriy va adliya jihatidan haq-huquqini cheklab qo'yar edi. Suyurg'ol egasi markaziy hukumatga bo'ysunmagan taqdirda suyurg'ol huquqidan mahrum bo'lar va hokim uning viloyatini boshqa shaxsga berar edi.

Temuriylar davrida dehqonchilik maydonlarining ikkinchi kattagina qismi xususiy yerlardan iborat bo'lib, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy mulk qatoriga kirgan. Mulk yerlarining katta qismi ma'muriy, harbiy va diniy arboblarning tasarrufida bo'lgan. Bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalari biron xizmati uchun tarxonlik yorlig'i berish keng tarqalgan. Tarxonlik yorlig'ini olgan mulkdorlar, asosan barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig'i, odatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga tarxon so'zi qo'shib aytilgan.

Ulug'bek davrida Samarqand yana ravnaq topdi. Bu davrda san'at va ilm-fan rivoji uchun shu qadar katta ishlar qilindiki, bu davrni «Samarqandning oltin davri» deb atay boshlashdi. U soliq siyosatida dehqonlardan olinadigan soliqlarni kamaytirdi va dehqonlar faravonligini o'stirishga imkon yaratdi. Tushumlar qisqarishining o'rnini esa *tamg'a* - hunarmand va savdogarlardan olinadigan yig'imni ko'paytirish hisobiga to'ldirdi.

Temuriylar davridagi soliqlarni o'rganishda ayrim faktlarni keltirib o'tish o'rinli. Masalan, temuriylardan Husayn Boyqaro mamalakatdagi isyonlar tufayli xarajatlar ko'payganini hisobga olib, Hirot hokimi Muboriziddin Valibekka nishon yuborib, yangi xarajatlar uchun Hirot va uning tevarak-atrofidagi tumanlardan 100 ming dinor kepakiy to'plab jo'natishni buyurdi. Hirot hokimi tumanlardan faqat yarmini, qolganini esa aholidan sarmushar, ya'ni jon solig'i sifatida undirishga qaror qildi. Bunday mehnatkash xalqqa judayam qiyin bo'lgan bir sharoitda Alisher Navoiy Hirot aholisi zimmasiga tushgan 50 ming dinorni o'z jamg'armasi hisobidan to'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, Amir Temur va temuriylar davrida bir qadar tartibli soliq tizimi amal qilgan. Amir Temur va temuriylar davridagi soliq siyosati, uning yuritilish tartibi, undirilishiga oid qonun-qoidalar, to'lovchilarga berilgan imtiyozlar, bosib olingan hududlar uchun Amir Temur tomonidan qo'llanilgan soliq islohotlari, yig'ilgan soliqlardan xarajatlarni moliyalashtirish uchun ishlatish me'yorlari avvalgi davrlar soliq islohotidan tubdan farq qilib, ularni to'liqroq o'rganish hozirgi kunda ham ahamiyatli bo'lib hisoblanadi.

2.5. XONLIKLAR VA CHOR ROSSIYASI DAVRIDA SOLIQLAR VA SOLIQQA TORTISHNING XUSUSIYATLARI

Temuriy shaxzodalarning o‘zaro to‘xtovsiz olib borgan taxt talashishlari oxir oqibatda saltanatning *Shayboniyxon* qo‘liga o‘tishiga olib keldi va XVI asr boshlaridan Movaraunnaxrda yangi shayboniylar sulolasi qaror topdi. Ular deyarli yuz yil hukmronlik qilib, temuriy zadagonlar va ular bilan bog‘langan oliy ruhoniylar va yer sohiblari yo‘q qilindi, ularning yerlari, mulklari va boshqa boyliklari ko‘chmanchi o‘zbek zadagonlari qo‘liga o‘tdi. Lekin shayboniylar davlatining ijtimoiy tuzumi temuriylar davlati xususiyatlarini saqlab qoldi. Avvalgidek muayyan shaxslarga dastlab davlat xazinasiga tushgan soliqlarni ma‘lum vaqt o‘z foydasiga undirish huquqi berildi. Buxoroda bunday shartli tuhfa forscha «*tanho*» atamasi bilan atala boshladi.

Shayboniylar davlatida soliq, o‘lpon va majburiyatlar tizimi ancha murakkab bo‘lgan. Rasman 90 ga yaqin soliq va o‘lponlar undirilgan. Asosiy soliq *xiroj* bo‘lib, u sug‘oriladigan yerlarning 30-40 foiziga solingan; davlat apparati, sipohiylar va xon saroyini boqish uchun ixrojt olingan; bog‘lar, polizlar, bedazorlar ham soliqqa tortilgan. Agar davlat apparati pulga juda muhtoj bo‘lsa, *favqulodda soliqlar* joriy etilgan. Soliq va o‘lponlardan tashqari majburiy ishlab berish majburiyati bo‘lib, ular ichida eng og‘iri *yasog* bo‘lgan, ya‘ni aholi kanallar, xandaklar qazish, yo‘llar qurish, o‘tin, somon, shox-shabba yig‘ishga safarbar qilingan va tekin ishlab bergan. Yuqoridagilardan tashqari shayboniylar davrida *tog‘or, ulufa, qo‘nalg‘a, madadilashkar, boj, tansuqot, tuhfa* va boshqa soliqlar amal qilgan.

XVII asr va XVIII asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyoda markazlashgan davlat uchta mustaqil davlatga: Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklariga bo‘linib ketdi. Ularning har biri o‘z chegarasi, davlat tizimi va xazinasini, o‘zining mustaqil moliyasiga ega edi.

XVI asrdayoq tashkil topgan **Xiva xonligi** inqirozni boshidan kechirar edi. Soliq yukining og‘irligi dehqonlar, shaharliklar va ko‘chmanchi-turkman qabilalari zimmasiga tushardi. Turkmanlar yer-mulk solig‘i - hosilning o‘ndan bir qismini va o‘nlab ming bosh qo‘yni «xon qozoni» uchun soliq sifatida to‘lar edilar. Adoqli-xizr qabilasi xonga navkarlar yoki gvardiya etkazib berar edi. O‘lpon faqat xon uchun emas, balki xon sulolasining ayrim vakillari uchun ham undirilardi. Turkman qabilalari tez-tez qo‘zg‘olonlar ko‘tarib, vaqti-vaqti bilan muayyan mustaqillikka yerishardilar.

Xiva xonlari xazinasini XVII asrda alohida xazinachilar qo‘lida edi. Quyi ma‘muriy apparat arboblari (qishloq oqsoqollari) dan iborat edi. Qishloqlarda yer egalari zimmasiga ularga bo‘ysunuvchi aholi hisobidan yo‘ldan o‘tib boruvchi

elchilarni oziq-ovqat bilan ta'minlash majburiyati yuklangan edi. Xiva xonligida shu vaqtda xon xazinasiga daromadning asosiy qismi o'troq va yarim ko'chmanchi aholi ishlov beradigan haydaladigan yerlardan tushar edi. Xazinaga qarashli yoki davlat yerlarida yashaydigan dehqonlar forscha dahyak yoki arabcha ushr so'zi bilan nomlanadigan xiroj, chig'irlar yordamida sug'oriladigan yerlardan hosilning beshdan bir qismi miqdorida to'lagan. Xususiy mulk qilib berilgan yerlardan xiroj ular qanday toifaga bog'liqligiga qarab olinardi. Xon yorlig'i bo'yicha muayyan mulk qilib berilgan xususiy mulk yorliq yerlari va azaldan xususiy mulkni tashkil etgan odatdagi xususiy mulk yerlar solg'it deb nomlanuvchi, pul bilan to'lanadigan yer solig'iga tortilgan. Aday mulk (oddiy xalq tilida atay mulk) yerlaridan yer solig'i emas, balki qura solig'i undirilgan, bu soliqni to'lovchilar o'z mulkiy ahvollariga ko'ra kiritiladigan toifaga muvofiq hisob-kitob qilingan va shu sababli daromad solig'i xususiyatlariga ega bo'lgan. Solg'itni xazinaga va dahyakni o'z vaqf muassasasi foydasiga kiritishga majbur bo'lgan vaqf yerining ijarachilari eng og'ir ahvolga tushib qolgan edilar. Sayyidlar, xo'jalar, shayxlar va mansabdor shaxslarning yerlari maxsus xon yorliqlari bilan xiroj to'lashdan ozod qilingan. Bunday shaxslar turkcha-forscha so'z bilan yorliqdor deb nomlangan. Navkarlarga tegishli yerlar ham xirojdan ozod qilingan. Tovar bitimlar uchun soliqlar - zakot va tarozi yig'implari belgilangan. Xonlik savdo markazlari (Urganch, Xonqa, Xiva, Gurlan va boshqa shaharlar) savdogarlari bundan tashqari har yili xonga boy puli solig'ini to'lashgan. Uning hajmi xonning maxsus farmoni bilan savdo shaharchalariga yuborilib, har bir savdogarni xon xazinasiga go'yo qaytarish sharti bilan muayyan summani taqdim qilishga majbur qilingan, biroq odatda bu summa hech qachon qaytarilmagan. Ana shu o'ziga xos tarzda qarzlarni bir yilda ikki-uch marotaba olingan. Ko'chmanchi va chorvadorlardan xon xazinasiga chorva umumiy tuyog'ining qirqidan bir miqdorida zakot olingan. Bundan tashqari Amudaryoning o'ng sohilidagi chorva egalaridan olinadigan tarcho'b yig'imi ham bo'lib, poda sohildagi to'qaylar orasidan o'tganida shox-shabbalardan kavshanganligi uchun ana shu soliq olingan. To'qaydan o'tgan har bir podadan bitta qo'y olingan.

Xiva xonligida o'lpon yig'ish uchun hokimlar (okrug hukmdorlari), ularning noiblari yoki qozilar javob berishgan. Ular huzurida *bojmonlar* (boj yig'uvchilar) va *zakot yig'uvchilar*, agar hududda davlat yerlari ham bo'lsa, *mushriflar* (natura shaklida to'lanadigan o'lponlarni yig'uvchilar) ham xizmat qilgan. Qishloqlarda ma'muriy-mirshablik tarkibidagi barcha ishlar bilan oqsoqollar shug'ullanib, ular aholidan o'lponlar ham yig'ishgan. Xonlikning ma'muriy va moliya-soliq apparati pul bilan ta'minlanmaganligi sababli, o'lponlarni ayniqsa dahyakni yig'ishda jiddiy suiste'molliklar qilishga yo'l qo'yilgan.

XVIII–XIX asrlarda xonlikda turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida ayrim soliqlarning nomi, mohiyati o'zgarib turdi, yangi soliqlar va yig'implar joriy qilindi.

Masalan, Xiva xonligida solg'it, solg'it-kesma, cho'p puli, changalak kabi soliqlar amal qilgan. Xonlikda salkam 25 ta mahalliy soliqlar undirilgan. Ular orasida lavozimlarni sotishdan ko'riladigan daromadlar alohida ajralib turardi. Natura shaklida o'lponlar boshqa xonliklarga qaraganda og'irroq bo'lgan. Masalan, qazuv - katta va kichik soylarni yig'ilib qolgan loyqalardan tozalash 15-25 kun davom etgan. Ko'chuv - suv toshqiniga qarshi inshootlarni barpo qilish 15 - 25 kun, begor - ko'priklarni ta'mirlash, xon va uning amaldorlari uchun saroylar qurish 12 kun va undan ortiq davom etgan.

Tarixiy manbalar Xiva xonligida quyidagi soliqlarning amal qilganligidan dalolat beradi: *begor*; *qazuv* (balo qazuv deb ataluvchi 6 kunlik majburiy mehnat va suv taqsimlovchi tarmoqlarni tozalash); *qochuv* (ehtiyot dambalarini qurish uchun safarbar qilish); *olg'ut* (bir yo'la olinadigan yig'imler, solg'ut bunga kirmaydi); *solg'ut* (er solig'i); *miltiq solig'i* (qo'shinga qurol-aslaha sotib olish uchun olinadigan pul solig'i); *arava oluv* (aravalardan davlat ehtiyoji uchun safarbar qilish); *uloq tutuv* (tuya va otlarni, aholini safarbar qilish); *qo'nolg'a* (dehqonlar tomonidan amaldorlarga kechasi tunash uchun joy berish); *so'ysin* (uy egasining qo'noqda qolgan kishini qo'y yoki buzoq so'yib mehmon qilishi); *chopar puli* (soliq yig'ish xabarini etkazganlik uchun to'lanadigan haq); *tarozi haqi* (soliq to'lash jarayonida tarozibonga beriladigan pul); *mirobona* (mirob foydasiga beriladigan pul); *darvozabon puli* (yuk bilan shaharga kirganda shahar darvozaboniga beriladigan pul); *otlanuv* (xalq lashkari va xon qatnashadigan ovda majburiy qatnashish); *ipak moli* (aholi ipakchilik daromadining 1/40 qismini olish); *mir tumon haqi* (mahalliy hokim haqi); *shig'ovul puli*; pul solig'i to'lash paytida *xazinachiga to'lanadigan soliq*; *qo'ruvbon puli* (daraxt qorovuli yoki yaylovni nazorat qilib turuvchi shaxsga to'lanadigan haq); *mushrifona* (hosilni tekshiradigan va miqdorini belgilaydigan kishiga beriladigan pul); *afanak puli*; *chiviq puli*; ommaviy ishlar o'tkazish davrida *ruhoniylar foydasi uchun yig'iladigan pul* va boshqalar¹².

Buxoro amirligi moliya tizimi negizida arablar istilosi davrida butun musulmon Sharqi o'zlashtirgan soliq - xiroj turgan. Xiroj yerdan olinadigan hosilning beshdan bir yoki uchdan bir qismi sifatida olingan, ushr solig'i esa o'ndan bir qismni tashkil etgan. Hunarmandlar o'z qobiliyati, didiga mos ravishda bayramlarda xonga o'z buyumlarini taqdim etishgan. Favqulodda hollarda ular har bir do'kondan yig'im to'lashgan.

Buxoro amirligida o'lpon yig'ish bilan *devonbegi* - moliya vaziri shug'ullangan. Ular daftarlar - o'lpon ro'xatlarini tuzgan. Moliya amaldorlari devonbegi rahbarligida kadastrlar, amir saroyining moliya hisoboti va moddiy qismi bilan shug'ullanganlar. Natura majburiyatlari ustidan nazoratni arbob olib borgan. XIX asrning birinchi yarmida xususiy mulk yer soliqlari Buxoro amiri xazinasiga eng ko'p daromad

¹² Saburova S. Xiva xonligida soliq. «Soliq to'lovchining jurnali», 2001 yil 12-son.

keltirgan. Ular ichida eng ahamiyatlisi hali ham xiroj edi. Xiroj yerlari (zamini xirojij) amirlikdagi dehqon aholiga tegishli yerlarning katta qismini tashkil etgan. Xiroj muayyan yerlardan belgilangan summada pul va ma'lum miqdorda don bilan undirilgan (xiroji vazifa) yoki hosilning beshdan, oltidan, sakkizdan bir qismi miqdorida hosilning mutanosib qismini to'lashda (xiroji muqassama) ifodalangan. To'lanadigan soliq hajmi esa sinov tariqasida yanchish yo'li bilan olingan.

Tokzor, yo'ng'ichqazor va mevali daraxtzorlardan tanobona olingan. 1807 yili amir Haydarning bir yorlig'ida har tanob yerdan bir tillodan tanobona olinishi zarurligi ko'rsatilgan. Agar ekinzor egasi tanobona to'lashdan bosh tortsa, hosilning uchdan bir qismi mol (xiroj) tariqasida olingan. Ba'zida xiroj hosilning yarmini tashkil etgan. Shohmurod zamonida har bir ziroatchidan qo'shpuli olingan.

XV-XVII asrlarda zakot beva-bechoralar, musofirlar foydasiga olingan bo'lsa, XVIII asrdan boshlab xazina foydasiga olinadigan bo'ldi. Zakot to'lashdan bosh tortgan qabilalar ustiga *omonpuli* (moli omoniy) olingan.

Kanallar, inshoot, qal'a, ko'priklar, yo'llar ta'miri hashar yo'li bilan amalga oshirilgan. Boshda hasharchilar oziq-ovqat bilan ta'minlangan. XVIII asrdan boshlab hasharga keluvchilar oziq-ovqati, ish asboblari, ot-aravasi bilan kelishi lozim bo'lgan. Manbalarda qayd etilishicha XVIII asrgacha qadim zamonlardan olimlar, qozilar, sipohiyar va navkarlar xiroj hamda tanobona to'lashdan ozod etilganlar.

XIX asrning 50-yillari oxirida qishloq dehqon aholisining ko'pchiligi qonun bilan belgilangan yer solig'i - xirojdan tashqari, poliz yoki bog' bilan band bo'lgan har bir tanob yer (tanob puli) va yo'ng'ichqazor uchun (alaf puli) alohida soliqlar to'langan. Bu ikkala soliq ko'pincha *tanoba* yoki *tanob puli* deb atalardi. Zarafshon vodiysida yashovchi bir necha dehqon jamoasi amir Nasrulloqa murojaat etib, ularning uyidan olisda joylashgan polizlarga solinadigan tanobani kamaytirishni iltimos qiladi. Amir iltimosni qondirgach, polizlardan alohida soliq - *qo'shpuli* olinib boshlandi. *Zakot* eng muhim soliq bo'lib, uni to'lash har bir musulmon uchun besh farzning biri hisoblanib kelingan. Bu mol-mulk solig'ini undirish uchun amaldorlar tayyorlangan va zakot olish ob'ektlari aniqlangan. Ko'chmanchi va chorvadorlardan zakot chorvadan pul yoki natura shaklida (besh tuyadan bitta, qirq qo'ydan bitta) undirilgan. Ishchi mollardan olinadigan alohida yig'im ham mavjud bo'lib, uni *yaksara* deb atashgan. U bir juft ot yoki ho'kizdan bir botmon bug'doy hajmida olingan. Bitta ishchi moliga ega bo'lganlar bu miqdorning yarmini to'lashgan, u *nimsara* deb atalgan. Suv tegirmonlari va juvozlardan pul yoki *naturada yig'im* undirilgan, uning hajmi korxonaning qanday tuzilgani va daromad keltirishiga hamda qishloq xo'jalik jihatidan qanday ahamiyatga egaligiga qarab o'zgarib turgan.

Tarixdan ma'lumki, XIX asrning 50-yillaridan boshlab, Rossiya O'rta Osiyoni bosib ola boshladi. Buxoroning ma'lum qismini bosib olgach, Amir juda og'ir shartnomani qabul qiladi. Rossiya bilan urush paytida amir Muzaffar *aminona* (sodiq

fuqarolik) deb nomlangan maxsus soliqni joriy etdi va u doimiy soliqqa aylanib, amirlik tugatilguncha (1920) amal qildi. Zakot va aminonadan tashqari savdo yig'implariga (dalloli), bir viloyatdan boshqasiga olib o'tilayotgan tovarlar va umuman yuklardan olinadigan *maxsus bojlar* ham kirgan. Zakot bilan birga tovar dastlab olib chiqilgan joydan uzoqlashuviga qarab uning narxi ancha ko'paygan. Tovarlarni daryodan olib o'tganlik uchun *suv puli*, bozordagi joy uchun *puli taxtajoy* kabi soliqlar ham mavjud bo'lgan.

Buxoro amirligida moliya, asosan mol-mulk solig'i bilan **qushbegi** poyon shug'ullangan. U ark etagida yashagani, mahkamasi shu yerda bo'lgani bois qo'yi qushbegi deb atalgan. Davlatdagi barcha zakot yig'uvchilarning boshlig'i mavjud bulib uni ham zakotchi **kalon** (oliy zakot yig'uvchi) deb atashgan.

XIX asrning birinchi yarmida **Qo'qon xonligining** soliq tizimi Buxoro amirligi bilan o'xshash bo'lgan. Bu yerda ham g'allazorlardan *xiroj* yig'imi uzumzorlar, polizlar, bog'lar va texnika ekinlari bilan band bo'lgan yerlardan *tanobona* undirilgan. Tovarlar, mol-mulk va chorvadan *zakot* olingan. Shaxsan xonga qarashli qishloqlardan xoslik - undiruvchi amaldorlarga emas, balki bevosita xonga beriladigan yoki xonning maxsus farmoni bilan u yoki bu a'yonlarga ta'minot uchun beriladigan soliq undirilgan.

Qo'qon xonligida o'lponlar *xassagi* va *beklikka* bo'lingan. Xassagi - bu xon g'aznasiga ijara ko'rinishida tushgan daromadlar. Beklik esa - bu bek g'aznasiga tushgan daromadlar. Xon g'aznasiga daromadlarning hamma ko'rsatilgan turlari tushgan, lekin ularni faqat Qo'qonda va unga tobe qishloqlarda yig'ilgan. Boshqa joylardan xon g'aznasiga tovarlar va chorva mollardan *zakot*; Sirdaryodagi kechiklardan *bojlar*; *tuzdan soliq*; xassagi yer-mulkidan *yig'im*; xon mablag'lariga turli shaharlarda qurilgan do'konlar, karvonlar, omborlardan *ijara yig'implari*; to'y marosimlarini o'tkazish uchun *dallol foizlari*; *egasiz (baytulmol) mulklar*.

Viloyat hokimliklariga haraj va tanob o'lponlarini yig'ish huquqi berilgan. Xon g'aznasiga Xudoyorxonning xukmronligi (1865-1875 yillar) davrida har yili bir yarim million so'mgacha pul tushgan.

XIX-asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligining daromadlari natura ko'rinishida bo'lgani kabi, pul ko'rinishida ham tushgan bo'lib, ularning bir qismi viloyat hokimlari tomonidan qo'shimcha va boshqa ehtiyojlarga ishlatilgan. Daromadning qolgan qismi xon g'aznasiga tushgan. Sholi, bug'doy, jo'xori va boshqa g'alla ekinlari ekilgan. Dalalarda hosilning beshdan bir qismi undirilgan. Mevali daraxtlar, uzumzorlar, o'tlar, sabzavot, paxta va boshqa ekinlar band qilgan yerlardan esa yig'im miqdori maydonga qarab belgilangan.

Yer solig'i *tanobo* nomi bilan yuritilib, uning miqdori ekiladigan ekinga bog'liq bo'lgan. Masalan, terak va qayrag'och bilan band bo'lgan bir tanob yerdan 50 tiyindan undirilgan. Poliz, qovun, tarvuz, bodring, tut daraxtlari bahorda ekilgan

piyoz va sabzi dalalarining bir tanobidan 1 soʻmdan; uzumzor va meva bogʻlarining bir tanobidan 2 soʻmdan undirilgan. Polizlardan yigʻimlar uylar, doʻkonlar soniga va hunarmandchilikning baʼzi jihatlariga qarab belgilangan.

Xaraj aholi qaysi beklikning tasarrufida boʻlsa, oʻsha beklikning ixtiyoriga tushgan. Bek buning evaziga gornizonni boqish va hukumat talabiga koʻra urush paytida qoʻshinlarning maʼlum kontingentini chiqarishga burchli boʻlgan.

Xiroj oʻtovdan yigʻilgan, bir oʻtovga uch botmondan besh botmongacha gʻalla toʻgʻri kelgan. Qoʻqon xonligida xaraj yigʻimiga shahar beki tayinlangan. Sarkor mudirlik qilgan. Tayinlanuvdan keyin sarkor soni yerning ishlov beriladigan maydonlari soniga qarab belgilangan, yordamchi miroblarni yollangan. Bunday maydonlarning har biriga ariq oqsoqol mudirlik qilgan.

Bahorgi ishlarning boshlanishi bilan sarkor har bir maydonga bittadan mirobdan yuborgan. Ular yoz davomida maydondagi xoʻjayinlar soni va ekinlar miqdorini bilib berishga burchli boʻlganlar.

Hosil yigʻim-terimining boshlanishi bilan har bir maydonga mulla yuborilib, uning kelishi bilan ariq oqsoqol, mirob va mulla xaraj roʻyxatlarini tuzganlar. Ular har bir kishining gʻallasi yanchilishini qaytadan oʻlchab chiqqanlar va toʻlanishi lozim boʻlgan soliq miqdorini aniqlab, bu sonni roʻyxatga kirtishgan. Bodda-kotib roʻyxatni aholi va ariq-oqsoqollardan soʻrab surishtirish orqali tekshirgan. Soʻngra tasdiqlash uchun bekka taqdim etilgan.

Qoʻqon xonligida odatdagi soliqlardan tashqari xonlar yangilarini ham joriy etgan. Bunda ayniqsa Xudayorxon ajralib turgan. U ekilgan mevasiz daraxtlardan, poytaxtga olib kelingan pichandan, togʻ oʻrmonlarida kuydiriladigan pista koʻmirdan soliq olgan. Xudoyorxon xazinadagi etishmovchilikni xilma-xil musodara qilishlar va chayqovchilik vositasida toʻldirgan.

Oʻrta Osiyoni **Chor Rossiyasi** tomonidan bosib olinishi bu yerda asrlar davomida qaror topgan tizim - qishloq xoʻjaligi soliq tizimi oʻzgara bordi. Avval chor hukumati dehqonlardan soliq olishni kamaytirdi, lekin yerlarni soliqqa tortishning xiroj va tanob tizimini saqlab qoldi. Soliqlarni mutlaqo pul bilan toʻlash tartibi joriy etildi, davlat foydasiga natura shaklidagi majburiyatlar bekor qilindi. Soliq undirish ishlari saylab qoʻyiladigan qishloq idoralariga topshirildi. Chor hukumati 1867 yilda koʻchmanchi aholi uchun oʻtov yigʻimi joriy qildi, unga binoan har bir oʻtovdan soliq undirila boshlandi.

1886 yilda Turkiston oʻlkasini idora qilish toʻgʻrisida yangi Nizom joriy qilindi. Unda yerga oid munosabatlarda qator tadbirlar oʻtkazish koʻzda tutilgan edi: barcha yerlarning xazinaga tegishliligi eʼlon qilindi va ilgari kim yerlarga ishlov bergan boʻlsa, yer oʻshanga foydalanish uchun berildi va barcha yerlar soliqqa tortildi.

Chor Rossiyasining asosiy maqsadi xonliklarni yarim mustamlakadan haqiqiy mustamlakaga aylantirish edi. Shu munosabat bilan XIX asrning ikkinchi yarmida

Turkiston General gubernatorligi tashkil qilindi. Bosib olingan Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarini anchagina qismi Chor Rossiyasi uchun faqat xomashyo va tabiiy resurslar manbaigina emas, balki byudjetning daromad manbai sifatida muhim siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘ldi.

Xiva xonligida 1898 yildan 1902 yilgacha bo‘lgan davrda 250-300 pud mis tangalar zarb qilingan. Xiva xoni bunday tangalar tushumidan savdogarlarga majburiy tarzda qarzlarni berar, buning uchun kredit summasining 15 foizini to‘lashni talab qilardi. Ana shu mablag‘lar evaziga o‘ndan ortiq paxta tozalash zavodi qurildi, paxtaning deyarli hammasi Chor Rossiyasiga jo‘natilar edi.

Bu hududlarda Turkiston General gubernatorligi moliyasini tashkil etishda quyidagi vazifalar belgilandi:

- xonliklarning zabt qilingan hududlarida o‘z valyutalari o‘rniga rus valyutalarini joriy qilish;
- davlat molisini boshqarishda byudjet-smeta rejimini joriy qilish;
- mavjud soliq tizimini Rossiya soliq tizimi andozasiga moslab, tubdan o‘zgartirish.

Chor Rossiyasi qo‘yilgan vazifalarning deyarli hammasiga yerishdi. Bu hududlarda an‘anaga aylangan zakot o‘rniga *hunarmandchilik solig‘i*, xiroj o‘rniga esa - *oklad tizimi* joriy etildi. Bulardan tashqari aktsiz soliqlari, paxtaga va boshqa xomashyolarga solinadigan soliqlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri Chor Rossiyasi byudjetiga borib tushar edi. 1914 yil 12 noyabr qonuniga binoan, temir yo‘l va bandargohlarda har pud paxtadan alohida muvaqqat soliq olish belgilandi. 1915 yil yanvaridan boshlab mahalliy aholi harbiy majburiyatlarni bajarish o‘rniga, harbiy soliqqa tortildi. Bu soliq jami bevosita soliq turlarining 21 foiz miqdorida olingan.

Ammo 1914 yilda boshlangan birinchi jahon urushi xazina xarajatlarini keskin oshishiga sabab bo‘ldi. Xarajatlarni qoplash maqsadida aholidan yig‘iladigan soliqlar miqdori to‘xtovsiz ko‘payib bordi.

2.6. SOBIQ ITTIFOQ DAVRIDA SOLIQLARGA BO‘LGAN YONDASHUV

1917 yil oktyabrda bolsheviklar zo‘rluk bilan amalga oshirgan to‘ntarish Sobiq Ittifoq xalqlari, shu jumladan O‘zbekiston tarixida salkam 75 yil davom etgan yangi mustamlakachilik sahifasini boshlab berdi. Yangi iqtisodiy siyosatga o‘tilishi munosabati bilan agrar ishlab chiqarishni yuksaltirishga qaratilgan xo‘jalik tadbirlari zanjirida mustaqil ish olib boruvchi yakka dehqonning manfaati oldingi o‘ringa qo‘yildi. 1919 yil mart oyida yangi iqtisodiy siyosat (NEP) e‘lon qilinishi munosabati bilan yangi soliq siyosati tashkil etildi. Mazkur tizim *qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik, daromad, mulk va renta soliqlari, tamg‘a yig‘imlari, meros va*

boshqa bojlar kabi majburiy to'lovlarni o'z tarkibiga qamrab olgan. 1922 yil 11 aprelda «*Natura solig'i haqida*» gi qaror qabul qilindi. Mazkur qarorga ko'ra dehqonlarning noroziligiga sabab bo'lgan oziq-ovqat razvedkasi o'rniga yalpi hosilning 10 foizi miqdorida *oziq-ovqat solig'i* belgilandi. Lekin oradan ko'p vaqt o'tmay xo'jalikning katta-kichikligidan kelib chiqib, soliqni tabaqalashtirish joriy etildi. Soliq quyidagi proportsiyalarda olinishi belgilab qo'yildi: 2 desyatinagacha yeri bo'lgan xo'jaliklardan hosilning 5 foizi, 2-4 desyatinagacha 10 foizi, 4-6 desyatinagacha 12 foizi, 6-8 desyatinagacha 14 foizi va hokazo.

Yangi iqtisodiy siyosat paxtachilik siyosatiga ham muayyan o'zgarishlar kiritdi. Paxtachilikni mehnat qurollari bilan ta'minlashga e'tibor kuchaytirildi. Ularga turli xil imtiyozlar berilib, *ot-ulov solig'idan*, kamquvvatli xo'jaliklar *oziq-ovqat solig'idan* ozod qilindi. Bularning hammasi dehqonlarning kayfiyatiga, ularni ko'proq paxta etishtirishga bo'lgan intilishida o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi.

1923 yil 13 iyunda ba'zi ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida oziq-ovqat solig'idan *yagona qishloq xo'jaligi solig'iga* o'tish to'g'risida dekret chiqarildi. Natijada tovar-pul munosabatlarining sub'ekti bo'lgan dehqonlarning roli sezilarli ravishda kuchaydi. Xususiy kapital asosida tashkil etilgan vositachilik va savdo shirkatlari qat'iy mafkuraviy nazorat ostida bo'ldi. Ko'pincha xususiylarga juda katta miqdorda soliq solinar, tadbirkorlarning yerkin faoliyati esa butunlay cheklab qo'yilgan edi. Keyinchalik davlat xususiy sektorni tugatishni tezlashtirish maqsadida qo'shimcha soliqlar undirildi.

1923-1925 yillarda quyidagi soliqlar amal qilgan:

1. *To'g'ri soliqlar:*

- qishloq xo'jaligi solig'i;
- hunarmandchilik solig'i (savdo va ishlab chiqarish korxonalariga);
- mulk solig'i;
- renta soliqlari;
- gerb yig'implari va boshqalar.

2. *Egri soliqlar:*

- aktsiz soliqlari (choy, kofe, shakar, tuz, alkogolli ichimliklar, tamaki mahsulotlari, neft mahsulotlari va boshqa turdagi tovarlarga nisbatan joriy etilgan);
- turli xil bojlar.

1922-1923 yillarda *to'g'ri (bevosita) soliqlar* byudjetni solikli daromadlarining 43 foizini, 1923-1924 yillarda 45 foizini, 1925-1926 yillarda 82 foizini tashkil etgan.

1930 yillarda yangi soliq islohotlarini o'tkazish talab qilindi. Soliq islohotlari o'tkazishning asosiy *sababi* quyidagi kamchiliklarni yo'qotishga qaratilgan edi:

- soliqlar sonini qisqartirish maqsadida oborot solig'ini joriy etish;

- bir soliq ob'ektini bir necha marotaba soliqqa tortilishi va baholarni rejalashtirishning murakkabligini tugatish. Buning uchun *foydadan ajratmalar* va *kooperatsiyada daromad solig'i* joriy etildi.

Oborot solig'i tarkibiga bir necha soliq va foydadan ajratmalarga 6 xil soliq birlashdi. Olib borilgan soliq islohoti natijasida korxonalariga byudjetga olinadigan daromadlar 7 baravar ortdi.

Lekin shunga qaramasdan respublikada birorta og'ir industriya giganti barpo etilmadi, chunki ularni qurish milliy mustamlakachilik manfaatlariga mos kelmas edi. Shuning uchun respublikada paxtachilikni rivojlantirish bilan bog'liq sanoat tarmoqlari, oziq-ovqat, engil sanoat tarmoqlarini kengaytirishgagina ahamiyat berildi. Sanoat korxonalarining aksariyati xomashyo, yarim tayyor mahsulot ishlashga ixtisoslashtirildi. Chunki tayyor mahsulotdan tushadigan mo'maygina daromad O'zbekiston xomashyosini qayta ishlashga moslashgan Ittifoqdagi markaziy korxonalar tomonidan amalga oshirildi.

Ikkinchi jahon urushi boshlangandan so'ng O'zbekiston front ehtiyojlarini ta'minlovchi moddiy bazaga aylandi. Byudjetdan harbiy tadbirlarga sarflangan mablag'lar 114,7 milliard so'mni tashkil etib, shundan 58,8 milliard so'm yoki 50,8 foizni harbiy xarajatlar tashkil qilgan edi. Bundan tashqari, respublika frontga 4 mln. 148 ming tonna paxta, 54 ming tonna pilla, 3 mln. 83 ming dona qorako'l terisi va oziq-ovqat mahsulotlari jo'natgan. O'zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada namoyish qilgan O'zbekiston xalqi fashizm ustidan faqat Sobiq Ittifoqini emas, eng avvalo, o'z xalqini saqlab qoldi. O'zbekiston hududida urush harakatlari sodir bo'lmagan bo'lsada, boshqa respublikalar qatori bu yerda ham iqtisodiy tizim izdan chiqdi. Iqtisodiyotni qayta tiklash ishlari boshlanib, qator tadbirlar belgilandi. Jumladan, soliq tizimiga katta e'tibor qaratildi. Bu yo'nalishda soliq miqdori xo'jalik tomorqasiga qarab belgilanadigan bo'ldi. Natijada ayrim viloyatlarda uzumzorlarni kesib tashlashga o'xshash hodisalarga barham berildi. Soliq 2-3 baravar kamaydi.

1958 yildan boshlab aholi mablag'i hisobidan «ixtiyoriy» tartibda yoziladigan zayomlar bekor qilindi, daromad solig'i va boshqa soliqlar qisman kamaytirildi.

1965 yildan boshlab foydadan ajratmalar to'lovi o'rniga 3 xil ko'rsatkich asosida hisoblanadigan to'lovlar joriy qilindi. Bu to'lovlar turli korxonalar misolida sinovdan o'tkazildi. Lekin ular kutilgan natijani bermaganligi sababli milliy daromadning o'sish sur'atlari pasayib ketdi.

Shu munosabat bilan 1987 yil 7 iyulidagi moliya mexanizmini qayta qurish qaroriga muvofiq sanoat korxonalarini va tarmoqlari asosiy e'tiborni joriy masalalarni hal qilishga qaratib, moliya va iqtisodiy masalalardan chetlashganliklari tanqid qilindi, korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga etarli e'tibor berilmaganligi ko'rsatildi. Qarorning ikkinchi bandida oborot solig'ining to'lovchisi bevosita mahsulot etishtiradigan korxonaga bo'lishi kerak, deb ko'rsatilgan. Bu

moddaning ahamiyati shundan iboratki, bir tomondan respublikaning asosiy hal qiluvchi xomashyosi hisoblangan paxta, pilla, rangli metallardan foydalanib boshqa respublikadagi korxonalariga mahsulot ishlab chiqarsa, ular joyida soliqqa tortilib, ikkinchi tomondan paxta va boshqa xomashyolarni sotishdan kelgan daromadlar soliqqa tortilmas, respublika byudjeti bu daromatlardan mahrum edi. Bu tadbirlar O'zbekistonda moliya tizimidagi inqirozlarni kuchaytirdi. Natijada iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha respublika Ittifoqda oxirgi o'rinlardan birini egallardi.

Sobiq Ittifoq davrida davlat bilan davlat mulkchiligi o'rtasida soliq munosabatlari bo'lishi mumkin emas degan mafkuraviy aqidaga tayangan holda davlat bilan davlat mulkiga tegishli korxonalar va tashkilotlar o'rtasida soliq munosabatlariga barham berishga harakat qilingan, lekin yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Sobiq Ittifoq davlati tashkil etilgandan e'tiboran uning hududida turli xil soliqlar amal qilgan va davlatning soliqsiz mavjud bo'lmasligini yana bir bor ko'rsatdi.

Soliq sohasidagi o'ta muhim o'zgarishlar Sobiq Ittifoq Markaziy Qo'mitasining 1987 yil iyul plenumida tasdiqlangan «*Davlat korxonalari (birlashmalari) to'g'risida*»gi qonuni qabul qilinishi bilan bog'liq. Unga muvofiq korxonalar mulkchilik shaklidan qat'iy nazar byudjetga to'lovlar bilan bir qatorda ular foydasini soliqqa tortish mumkinligi ham rasmiy ravishda tan olindi va 1991 yil 1 yanvaridan e'tiboran xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar va davlat o'rtasidagi munosabatlar soliq usuliga o'tkazildi.

Demak, yuqorida qayd etilganlardan xulosa qilib aytish mumkinki, soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi davlatchilik munosabatlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularni mavjud bo'lishi va amal qilishi davlat xarajatlarini moliyalashtirish zarurati bilan ifodalanadi. Soliqlarni paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlarining mintaqamiz va jahon mamlakatlari tarixidan ko'rishimiz mumkinki, soliqlar har qanday davlat mavjud bo'lishining asosiy shartlaridan biri bo'lib, ular davlat xarajatlarining asosiy qismini qoplab kelgan.

Soliqlar va soliqqa tortishning rivojlanishi kishilik jamiyati tarqiqiyoti bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularni ilk ko'rinishlari natura va mehnat ko'rinishida bo'lsa, jamiyatda tovar-pul munosabatlarining tabora rivojlanishi, ularni ham pul tarzida undirilishini kuchaytirdi.

Soliqlarning rivojlanish bosqichlari ularning tizimsiz yoki tizimli tartibda amal qilishi, asossiz yoki asosli tartibda joriy etilganligi, demokratik talablarga javob berishi kabi mezonlar asosida ajratilib, birinchi bosqichda soliqlarning rivojlanishi qadimgi va o'rta asrlar qishloq xo'jaligi tizimiga xos bo'lib, tartibsiz hamda asossizligi bilan ajralib turadi. Ikkinchi bosqichning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda soliqlar davlat byudjetini shakllantirishning asosiy manbasi sifatida ko'rilgan. Soliq ob'ektlarini aniqlash va soliqqa tortish qonun qoidalarini tartibga

soluvchi ilk soliq tizimi yuzaga kelgan bo'lsa, uchinchi bosqichning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda soliqlarning kamayishi hamda soliqlarni o'rnatish va undirishga oid qonun-hujjatlarning kuchayishi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Markaziy Osiyo hududida soliqlarning paydo bo'lishi ushbu hududda davlatlarning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, davlat boshliqlari yuritgan siyosatdan kelib chiqqan holda ularning turlari, shakllari, undirish usullari o'zgartirib turilgan. Soliqlar faqatgina davlat xazinasini to'ldirish vositasi bo'lib qolmasdan, ulardan davlat siyosatini amalga oshirishda ham keng foydalanilgan. Shuning bilan birgalikda davlat boshliqlari va boshqa amaldorlar uchun boylik orttirishning asosiy vositasiga aylangan. Markaziy Osiyo hududida soliqlarning rivojlanish bosqichlarida qanday davlat shakli amal qilgan bo'lmasin soliqlarning qator turlari amal qilgan bo'lsa-da, ularning nazariy jihatlari deyarli o'rganilmagan. Davlatchilik shakllari ehtiyojlari, mintaqadagi ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanish darajasi bunga zarurat tug'dirmagan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa, ko'pincha haddan ortiq soliqlarning undirilganligi bois, mintaqada ko'plab qo'zg'olonlarga asosiy sabab bo'lgan omillardan biri bu shubhasiz soliqlar hisoblanadi.

Shuning bilan birgalikda alohida ta'kidlab o'tish lozimki, mintaqamiz hududida soliq siyosatini yuritish borasida o'z davriga nisbatan bir qadar ilg'or fikrlarni ham qayd etish lozim. Bu borada Amir Temur davri soliq siyosati va Nizomulmulkning bu boradagi fikrlarini dalil sifatida keltirish mumkin.

Mintaqada homiyat tepasiga kelgan shaxsning manfaatlariga bo'ysundirilgan soliq siyosati olib borilgan. Ular o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda soliq islohotlari olib borganlar. Markaziy Osiyo hududida Chor Rossiyasi va Sobiq Ittifoq hukmronligi davridagi soliqlar va soliqqa tortishning xususiyatlari sifatida qayd etish mumkinki, Chor Rossiyasi hukmronligi davrida soliqlar aholidan olinishi saqlanib qolingani holda, mintaqada zavod va fabrikalarning ishga tushirilishi natijasida ulardan ham undirila boshalangan bo'lsa, Sobiq Ittifoq davrida esa barcha mulklarni milliylashtirish oqibatida soliqlarga bir qadar kamroq e'tibor berilgan. Shunga qaramasdan davlat xarajatlarining ko'pgina qismi soliqlar hisobiga moliyalashtirilgan bo'lsa-da, davlat bilan davlat mulkchiligi o'rtasida soliq munosabatlari bo'lishi mumkin emas, degan mafkuraviy aqidaga tayangan holda soliq siyosati olib borilgan va davlat bilan davlat mulkiga tegishli korxonalar va tashkilotlar o'rtasida soliq munosabatlariga barham berishga harakat qilingan.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

- 1.Soliqlarni paydo bo'lishini tushuntirib bering?
- 2.Soliqlarni undirish shakllarini davrlar nuqtai-nazaridan yoriting.

3. Soliqlarni rivojlanish bosqichlari qanday belgilariga ko'ra bir-biridan farq qiladi?
4. Jamiyat taraqqiyoti bilan soliqlarning rivojlanish bosqichlari uzviylikini asoslab bering?
5. Iqtisodiy ta'limotlar rivojlanishida soliqlar qanday o'rin egallagan?
6. Iqtisodiy ta'limotlarda soliqlarga doir masalalar xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Umumiy soliq nazariyalariga qanday soliq nazariyalari kiradi?
8. Xususiy soliq nazariyalariga qanday soliq nazariyalari kiradi?
9. Almashinuv nazariyasining mohiyati nimalardan iborat va ularning turlari hamda bir-biriga o'xshash va farqli jihatlarini tushuntiring?
10. Klassik soliq nazariyasi g'oyalari nimalardan iborat?
11. Soliqqa tortishning keyns va monetarizm nazariyalarining mohiyati va farqlarini yoritib bering?
12. Taklif iqtisodiyoti nazariyasining yutug'i nimalardan iborat?
13. Yagona soliq nazariyasi mohiyatini ochib bering?
14. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar nisbati nazariyasi mohiyatini ochib bering?
15. Proportsional va progressiv soliq nazariyalari mohiyati nimalarda ifodalanadi?
16. Soliqlarni yuklash nazariyasining bugungi kundagi ahamiyati qanday?
17. Respublikamiz soliq tizimida soliq nazariyalarining qanday xususiyatlarini ifodalash mumkin?
18. Markaziy Osiyo hududida soliqlarning paydo bo'lishi va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
19. Arablar istilosi davrida qanday soliqlar undirilgan va ularning xususiyatlari nimalardan iborat?
20. IX-X asrlarda Markaziy Osiyoda yerga egalik munosabatlari qay tarzda tashkil etilgan va soliqqa tortilgan?
21. Mo'g'ullar istilosi davrida qanday soliqlar undirilgan va ularning xususiyatlari nimalardan iborat?
22. Amir Temur va temuriylar davri soliq siyosatining xususiyatlari nimalardan iborat va ular oldingi davlatlar soliq siyosatidan qaysi jihatlari bilan ajralib turadi?
23. Amir Temurning soliqlar borasidagi fikrlarini qanday baholaysiz?
24. Shayboniyxon va xonliklar davri soliq siyosatining xususiyatlari nimalardan iborat?
25. Chor Rossiyasi istilosi davrida mintaqada soliq solish borasidagi o'zgarishlar va ularni mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri qanday?

26. Sobiq Ittifoq davrida soliqlarga qanday tartibda yondashuv boʻlgan va bunga Sovet hokimiyati qay darajada yerisha oldi?

27. Oʻzbekiston Respublikasining mustaqillikka yerishishi natijasida olib borilgan soliq tizimidagi islohotlar zaruruti nimalar bilan belgilanadi?

III BOB. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA TAMOYILLARI

REJA:

- 3.1. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati
- 3.2. Soliqlarning ob'ektiv zarurligi va umumiy belgilari
- 3.3. Soliqlarning funktsiyalari
- 3.4. Soliqqa tortish tamoyillari

3.1. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA AHAMIYATI

Soliq tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida sinfiy hukmron kuch sifatida yuzaga chiquvchi davlatning paydo bo'lishi va uni faoliyatining davomiyligi bilan bevosita bog'liqdir. Shu o'rinda *soliq kategoriyasi* davlatni iqtisodiy siyosati orqali iqtisodiy voqeylik sifatida yuzaga chiqishini ta'kidlash lozim. Soliq tushunchasi bu tor ma'noda davlat ixtiyoriga boshqalardan majburiy tartibda undiriladigan pul tushumlarini ifodalaydi. Ma'lumki soliqlar bevosita davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir, ya'ni davlat o'zining vakolatiga kiruvchi vazifalarni bajarish uchun moliyaviy manba sifatida soliqlardan foydalanadi. Soliqlarning amal qilishi bu ob'ektivlikdir, chunki jamiyatni tashkil etuvchi barcha sub'ektlar ham real sektorda (ishlab chiqarish sohasida) faoliyat ko'rsatmaydi. Jamiyatda boshqalar tomonidan rad etilgan yoki shug'ullanish iqtisodiy samarasiz bo'lgan sohalar ham mavjudki, bular soliqlarni ob'ektiv amal qilishini talab etadi. Aniqroq qilib aytganda jamiyatni norentabel (mudofaa, meditsina, fan, maorif, madaniyat va boshq.) va rentabel sohaga ajralishi hamda norentabel sohani moliyalashtirishning tabiiy zarurligi soliqlarni ob'ektiv amal qilishini zarur qilib qo'yadi, vaholanki, norentabel sohaning ijtimoiy xizmatlari asosan davlat tomonidan amalga oshiriladiki, ularni moliyalashtirish usuli sifatida yuzaga chiquvchi soliqlar ham shu tufayli bevosita davlatga tegishli bo'ladi.

Soliqlarning amal qilishini bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ikki holat bilan ifodalash mumkin: *birinchidan*, davlatning qator vazifalarini mablag' bilan ta'minlash zarurligi, *ikkinchidan*, bozor iqtisodiyoti qonun-qoidalari.

Davlatning bajaradigan funktsiyalari va vazifalari ko'p bo'lib, bozor iqtisodiyoti rivojlana borishi bilan ba'zi ijtimoiy himoyalangan bozor munosabatlariga mos kelmaydigan vazifalar yo'qola borsa, yangi vazifalar paydo bo'la boshlaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning yangi vazifalari paydo bo'ladi. Bularga bizning respublikamizda kam ta'minlanganlarga ijtimoiy yordam ko'rsatish, bozor iqtisodiyoti infratuzilmasini (sanoatda, qishloq xo'jaligida, moliya tizimida) tashkil qilish kiradi. Shu yerda davlat kuchli ijtimoiy-siyosiy tadbirlarni amalga oshirish

uchun pensionerlar, talabalar, ko'p bolali onalar va boshqalarni ko'proq mablag' bilan ta'minlash zarurligini anglab, cheklangan tovarlar bahosidagi farqni byudjet hisobidan qoplaydi va ularga boshqa xarajatlarni davlat o'z hisobidan amalga oshiradi, mahallalarda kam ta'minlanganlarga moddiy yordamlar tashkil etadi. Shu bilan birga, davlat jamiyat a'zolari osoyishtaligini saqlash maqsadida o'zining mudofaa qobiliyatini saqlab va mustahkamlab turishga, texnika va o'q-dorilarga ham mablag'lar sarflaydi, qolaversa, davlat fuqarolar xavfsizligini saqlash, mamlakatda tartib-intizom o'rnatish, uni boshqarish funksiyalarini bajarish uchun ham ko'plab mablag' yo'naltirishga majbur. Bunday xarajatlarni amalga oshirishning majburiyligi ular uchun manba bo'lgan soliqlarni ham ob'ektiv zarur qilib qo'yadi.

Qayd etish lozimki, hozirga qadar davlatning funksiyalarini bajarish uchun lozim bo'lgan moliyaviy mablag'lar shakllantirishning soliqlardan boshqa usuli jahon amaliyotida qo'llanilgan emas. Demak, hukmron kuch sifatida davlat mavjud ekan, moliyalashtirish usuli sifatida soliqlar ham amal qiladi. Ma'lumki, jamiyat iqtisodiy hayoti juda murakkab iqtisodiy hodisalardan iborat bo'lib, ana shu murakkablik bevosita soliqlarga ham tegishliki, bu holat soliqlarni iqtisodiy mohiyatini teran anglashni taqozo etadi.

Soliqlar majburiy to'lovlarni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildiradi. Bu munosabatlar soliq to'lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan ularni o'z mulkiga aylantiruvchi davlat o'rtasida bo'ladi. Korxonalar va tashkilotlar aholiga xizmat ko'rsatganda, ishlar bajargan yoki bozorlarda oldi-sotdi qilish jarayonida pul munosabatlarini hosil qiladi. Lekin ular soliq bo'la olmaydi, soliq munosabati bo'lishi uchun davlat mamlakatda yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash yo'li bilan davlat byudjetiga majburiy tartibda to'lanishi yoki undirilishi lozim. Davlat uchun byudjetning asosiy manbai hisoblangan soliqlar katta ahamiyatga ega.

Soliqlar to'g'risidagi qarashlar tarixan ob'ektiv va sub'ektiv omillarning ta'sirida shakllangan. Soliqlarga doir turli ta'riflarni tahlil qilish ularning konkret iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotlar jarayonidagi mohiyatini asoslash, soliqlarning iqtisodiy rolini va soliq qonunchiligiga asos bo'lgan soliq tamoyillarini belgilash hamda soliq tizimida, jamiyat taraqqiyotida mavjud bo'lgan soliqlarning tutgan o'rnini aniqlash zarurdir. ×unki, davlat paydo bo'lishi bilan soliqlar jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning zaruriy talablaridan biri bo'lib hisoblanib kelingan. Davlat tuzilish shakllarini rivojlanishi bilan bir vaqtda soliq tizimi o'zgargan va takomillashtirilgan. Soliq tizimining o'zgarishi va takomillashtirilishi soliqlarning turlari, miqdorlari va yig'ib olish usullari xilma-xil bo'lganligi bilan asoslanib kelingan. Masalan, Sharq mamlakatlari iqtisodiyoti tarixida soliqlar aholidan shaxsiy mol-mulk, yerdan olingan hosil, uy hayvonlari va boshqalar uchun «zakot» sifatida olingan.

Soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa to'lovlar hisobiga davlat moliyaviy resurslari tashkil topadi. Davlat faoliyatining barcha yo'nalishlarini mablag' bilan

ta'minlashning asosiy manbalaridan biri va davlat ustuvorligini amalga oshirishning iqtisodiy vositasi soliqlardir. Soliq tizimini tartibga solish va mukammallashtirish samarali davlat iqtisodiy siyosatini olib borishga, xususan, moliyaviy tizimni rivojlantirishga yordam beradi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan soliqlar orqali tartibga solish, davlat byudjetini shakllantirish, soliq solish vositasida jamiyatlardagi u yoki bu jarayonlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi usuli hisoblanadi. Shunday qilib, davlatning mavjudligi soliqlar bilan uzviy bog'liq, chunki soliqdan tushadigan tushumlar davlat iqtisodiy mustaqilligining bosh manbaidir.

Insoniyat tarixida yirik davlat arboblardan biri, o'rta asrlarda buyuk saltanat barpo qilgan Amir Temur soliqlarga katta e'tibor qaratgan. U davlatni idora qilish tizimini yuzaga keltirishda asosan soliqlarga tayangan. O'sha davrning davlat moliyasi bu tizimning eng muhim unsurlaridan biri ekanligi, u davlatni boshqarishdagi barcha jihatlariga uzviy bog'langanligi bilan tubdan farq qilib turgani va ayni shu xususiyatga ko'ra boshqaruvning barcha tarkibiy qismlari orasida markaziy o'rinni egallaganligi bugungi kunga kelib hammaga ayon bo'lmoqda. Ammo soliq munosabatlari haqida qancha rivoyatlar aytib o'tilmagan bo'lsin, uning mohiyati aholi soliq to'loviga nisbatan faqat o'z mohiyatini xazinada topgan. Xazina har qanday tizimda ham davlatni boshqarish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Bunday vosita nafaqat davlatni boshqarishda, balki shuning bilan birgalikda aholi manfaatlarini qondirishda namoyon bo'lgan. Natijada xazina taqsimoti taraqqiyot tayanchi bo'lib xizmat qilgan.

Soliqlar qadimgi davrlardan e'tiborga olingan, ammo u vaqtlarda soliqlar ozod va yerkin bo'lmagan kishining belgisi bo'lib xizmat qilgan. *Adam Smit* (shotland faylasufi va iqtisodchisi, 1723-1790) o'zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) ilk bor soliq tamoyillarini asoslab berdi, soliqlarni ahamiyatini yoritib, ularni davlatga to'lash qullik emas, balki yerkinlik alomati ekanligini asoslab berdi.

N.I.Turgenev o'zining «Soliq nazariyasi tajribasi» nomli kitobida (1818yil) shuni ta'kidlaydiki, «Bilimli bo'lishning muvaffaqiyatlari ularning xalqlar urf-odatlariga foydali ta'siri darajasiga qarab soliqlar tizimining takomillashuviga ham ta'sir etgan», «...soliqlar bilimga ega bo'lish bilan birga paydo bo'lib, uning belgisi bo'lib qoldi.Soliqlarning tayinlanishi, taqsimlanishi va yig'ilish usuliga qarab xalq orasida tarqalgan ma'lumotlar to'g'risida; yig'iladigan soliqlar miqdoriga qarab uning boyligi haqida fikr yuritish mumkin, bu bilimlilik va ma'rifatni anglatadigan ikkita eng asosiy xususiyatdir» bu so'zlardan yana bir bor amin bo'lish mumkinki, soliqlar qadimiy moliyaviy institutlar hisoblanib, davlatning paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan. Soliqlar davlat organlarini ta'minlash va ular oldida tutgan vazifalarni bajarilishini moddiy ta'minlashning manbasi sifatida xizmat qilgan. Davlatning rivojlanishi bilan uning vazifa va funktsiyalari yangicha xususiyatlarga ega bo'ldi.

Lekin soliqlarning davlatni va uning organlarini moliyalashtirishda manba sifatidagi roli oʻzgarmay qoldi.

Shu oʻrinda soliqlarga turli iqtisodchilar tomonidan berilgan taʼriflarni keltirib oʻtish oʻrinlidir. “Soliqlar, - deb yozadi D.Rikardo, - hokimiyat ixtiyoriga kelib tushadigan yer mahsuloti va mamlakat mehnatining bir qismini tashkil etadi va oxir-oqibatda ular kapital hisobidan yoki mamlakat daromadi hisobidan toʻlanadi”¹³. Shuni alohida taʼkidlab oʻtish lozimki, D. Rikardo soliqlar mohiyatini yoritib, oʻz navbatida A. Smit tomonidan yaratilgan soliqlar nazariyasini maʼlum darajada rivojlantirgan.

Yana bir maqbul taʼrif *S.G.Pepelyaev* tomonidan berilgan: “Soliq - ommaviy hokimiyat subʼektlarining toʻlov qobiliyatini taʼminlash maqsadida jismoniy va yuridik shaxslar mulklarini begonalashtirishning majburiylik, yakka tarzda xolisona, qaytarmaslik, davlatning majburlashi bilan taʼminlanganlik asoslarida va jazo yoki kontributsiya xarakteriga ega boʻlmagan qonunda belgilangan yagona shaklidir”¹⁴.

Hozirgi paytda iqtisodiy adabiyotlarda soliqlarni iqtisodiy mohiyatini oʻrganishga bagʻishlangan qator ilmiy ishlar chop etilgan. Masalan, “Siyosiy iqtisod» izohli lugʻatida soliqlar “... korxonalar, tashkilot va aholini, mamlakat moliyaviy resurslarini tashkil etishdagi ishtirokining xarakterlovchi majburiy toʻlovlar tizimi”¹⁵ deb izohlanadi.

Professor D.G.Chernikning fikricha “Soliqlar - davlat tomonidan xoʻjalik subʼektlari va fuqarolardan qonuniy tartibda oʻrnatilgan stavkalarda undirib olinadigan majburiy yigʻimlarni oʻzida aks ettiradi”¹⁶.

Professor B.G.Boldirev boshchiligida yozilgan “Kapitalizm moliyasi” darslikida soliqlarga qoʻyidagicha taʼrif berilgan: “Soliqlar — davlat tomonidan undirib olinadigan, jismoniy va huquqiy shaxslarning majburiy toʻlovlari”¹⁷ haqiqatdan ham bunday olib qaraydigan boʻlsak, yuqorida keltirilgan taʼriflar eng sodda va keng omma uchun qulay va tushunarli boʻlishi mumkin. Lekin bu taʼriflar oʻzida soliqlarning tashkiliy-huquqiy tomonlarini toʻlaligicha aks ettira olmaydi. Bundan tashqari, ushbu toʻlovlar nima maqsadda undirib olinishi hamda qachon undirib olinishi toʻgʻrisida etarli maʼlumotlar bera olmaydi.

Sh.Gataulin “. . .soliqlar oʻzi nima va ular nimaga kerak”, degan savolga qoʻyidagicha javob beradi: “Soliqlar - bu davlat sarf-xarajatlarning asosiy manbai boʻlib, iqtisodiyotni tartibga soluvchi va daromadlarni barqarorlashtiruvchi vositadir”¹⁸. Soliqlar davlat byudjeti daromadlarini tashkil etuvchi asosiy manba va

¹³ Рикардо Д. Сочинения т. II. Начало политической экономики и налогового обложения. Пер. с англ. - М.: «Госполитиздат», с.360

¹⁴ Пепеляев С.Г. Основы налогового права. М.: 1995, стр-24

¹⁵ Политическая экономия. Толковый словарь. М.: «Политиздат», 1990. С. 330.

¹⁶ Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. «Финансы», 1992, 13 с. 19.

¹⁷ Болдырев Финансы капитализма. «Финансы», М.: 1987 с. 21

¹⁸ Gataulin Sh. Soliqlar va soliqqa tortish. T.: 1996. 18 -bet.

iqtisodiyotni boshqaruvchi muhim qurol hisoblanadi. Biroq bu ta'rif soliqlarning mohiyatini to'raligicha yoritmaydi hamda soliqlarning tashkiliy-huquqiy tomonlarini o'zida aks ettirmaydi. Bundan tashqari iqtisodiy munosabat sifatida, bu munosabatlar ob'ekti bo'lib nima hisoblanadi? degan savollarga javob bera olmaydi.

Ayrim iqtisodchilar soliqlarni milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash vositasi sifatida izohlashga harakat qilganlar, - "Soliqlar – milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shaklidir"¹⁹.

Shuni ta'kidlash kerakki, prof. O.Olimjonovning fikriga ko'ra soliqlar quyidagicha ta'riflansa, soliqlarning mohiyati kengroq yoritiladi va maqsadga muvofiq bo'ladi "Soliqlar - davlat va jamiyatning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida qonun tomonidan belgilab qo'yilgan hajmda va o'rnatilgan muddatda jismoniy va huquqiy shaxslardan davlat ixtiyoriga majburiy ravishda undirib olinadigan to'lovlardir"²⁰.

Bizningcha, soliqlarga berilgan mana shu ta'rif eng maqbul ta'rif bo'lib, soliqlarning mohiyati, ularning iqtisodiyotdagi o'rnini va rolini, soliqlarning harakat jarayonini nazariy jihatdan chuqurroq yoritib, soliqlar haqida aniqroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Soliqlarga olimlar tomonidan berilgan bir qancha ta'riflarni o'rganib chiqdik. Shu o'rinda bu ta'riflar ma'lum ma'noda bir-birini takrorlab, to'ldirib va boyitib kelmoqda. Yuqoridagi ta'riflar soliqlarni to'liq va aniq yoritish, ularning barcha jihatlarini batafsil qamrab olmaydi. Shuning uchun soliq kategoriyasini har tomonlama, kengroq va batafsilroq, shuningdek uning mohiyati va ahamiyatini, iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli va o'rnini, soliqlarni nazariy jihatlarini aniqroq va to'liqroq yoritmaydigan ta'rifni keltirish muammosi mavjuddir.

Tarixan soliqlar, davlatni saqlab turish uchun zarur bo'lgan majburiy to'lovlar sifatida, davlat paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan. Soliqlar, davlat faoliyat ko'rsatishining moddiy asosini tashkil etadi, ularning iqtisodiy tabiati xuddi shu yerdan kelib chiqadi.

Biz soliqlarni iqtisodiy mohiyatini to'liq tushunishimiz uchun, dastavval soliq so'zining tarixan mavjud bo'lgan iqtisodiy ma'nosini to'g'ri tushunib tahlil qilib olishimiz lozim.

Soliq tushunchasi - iqtisodiy munosabatlarda asosiy o'rinni egallaydi. Uning xarakterli tomoni shundaki - u tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan yuridik va jismoniy shaxslardan ularga mulkchilik, xo'jalik yuritish yoki tezkor boshqaruv huquqida tegishli bo'lgan pul mablag'larini davlat va munitsipal tuzilmalarni

¹⁹ O'Imasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T.: "Mehnat", 1995 y. 377-bet

²⁰ Olimjonov. O. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida soliq siyosati. «Hayot va iqtisod», 1992.

moliyaviy ta'minlash maqsadida begonalashtirish shaklida undiriladigan majburiy, yakka tartibdagi qaytarib berilmaydigan to'lovlarni aks ettiradi, ya'ni soliq - davlat tomonidan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va fuqarolardan majburiy qonuniy tartibda belgilangan stavkalar bo'yicha, soliq to'lovchining bundan biron bir muayyan manfaat ko'rishi bilan bevosita bog'lanmagan tarzda undiriladigan pul yig'imidir.

Hozirgi vaqtda soliqlar vositasida davlat daromadlarining asosiy qismi shakllantiriladi. Bozor munosabatlarining shakllanishi davrida soliqlar korxonalarining iqtisodiy faoliyatini tartibga solishning bilvosita quroli hisoblanadi.

Yuqoridagi ta'riflarni tahlil qilgan holda quyidagilarni ifodalash mumkin:

– soliqlarni belgilash huquqi faqat davlatning qonun chiqaruvchi oliy organi - parlamentga beriladi;

– soliqni fuqaro emas, mulkdor to'laydi;

– soliq davlat byudjetiga daromad olish uchun belgilanadi;

– soliq to'lash majburiy xususiyatga ega.

Demak, soliqlar - bu byudjetga tushadigan pul va qonunda belgilangan majburiy munosabatlardir. Soliqlarning majburiyligi Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan huquqiy va me'yoriy qonunlar bilan ta'minlanadi. Shunday ekan, soliqlarni to'lamaslikka, soliq ob'ektini yashirishga, soliq summasini kamaytirib ko'rsatishga na huquqiy va na jismoniy shaxslarning haqqi yo'q.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 16-moddasida - *soliq deganda Kodeksda belgilangan, O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetiga yoki davlat maqsadli jamg'armasiga to'lanadigan majburiy beg'araz to'lov tushuniladi.*

Yig'im deganda byudjet tizimiga ushbu Kodeksda yoki boshqa qonun hujjatlarida belgilangan majburiy to'lov tushuniladi, bu yig'imning to'lanishi uni to'lovchi shaxsga nisbatan vakolatli organ yoki uning mansabdor shaxsi tomonidan yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirish, shu jumladan unga muayyan huquqlarni yoxud ruxsat etuvchi hujjatlarni berish shartlaridan biri bo'ladi.

Shaxsning zimmasiga sud tartibida yuklatilgan jarimalar va boshqa to'lovlar, shuningdek qonunda belgilangan hollarda mol-mulkni musodara qilish hamda boshqacha tarzda olib qo'yish soliqlar yoki yig'imler jumlasiga kirmaydi.

Soliq to'lash xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va fuqarolar bilan davlat o'rtasida yangidan yaratilgan qiymatni taqsimlashning asosiy vositasi hisoblanadi. Biror bir jamiyatni soliq tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas. Chunki soliqlar byudjet daromadlari (pul fondi)ni tashkil etishning asosiy vositasi bo'libgina qolmay:

– mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirishga;

– ishlab chiqarishni rag'batlantirishda investitsiyalarni ko'paytirishga;

– raqobatbardosh mahsulot hissasini ko'paytirishga;

– kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga;

– xususiy korxonalar ochish bilan bog'liq bo'lgan bozor infrastrukturasi barpo qilishga;

– umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga va boshqalarga xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotida sharoitida davlat o‘zining ichki va tashqi vazifalarini, har xil ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larning asosiy qismini soliqlar orqali to‘playdi. Jumladan, soliqlar respublika va mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantiradi, davlat ijtimoiy dasturlari uchun moliyaviy negiz yaratadi, soliq to‘lovchi shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini boshqaradi, ularning tabiiy resurslardan unumli foydalanishga bo‘lgan intilishini rag‘batlantiradi, narx belgilashga ta‘sir ko‘rsatadi, aholining turmush darajasini tartibga solib turadi. Imtiyozlar yordamida aholining kam ta‘minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishni tashkil etishga yordam beradi va hokazo. Shuning uchun soliqlar orqali shakllangan mablag‘larning eng kam miqdori davlat vazifasi bajarilishiga tegishli eng kam xarajat hajmi bilan bog‘liq bo‘ladi va shu hajm bilan chegaralanadi.

Soliqlar rivojlangan tovar ishlab chiqarishning muhim kategoriyasi bo‘lib, u yanada kengroq kategoriya - davlat byudjeti bilan chambarchas bog‘langan. Chunki soliqlar byudjetning shakllanishida ishtirok etadi²¹.

Soliqlar moliyaviy resurslarni davlat ixtiyorida to‘planib borishini ta‘minlaydi, bu resurslardan iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat, mintaqaviy vazifalarni hal qilish, ishning samaradorligi va sifatini rag‘batlantirish, ijtimoiy adolat tamoyillaridan kelib daromadlarni tartibga solish uchun foydalaniladi.

Davlat soliqlarni davlat byudjetini shakllantirish uchun amalga kiritadi, soliqlar birorta aniq xarajatlarni qoplash maqsadiga ega emas, bu ayrim turdagi daromadlardan tushadigan tushumlardan amalga oshiriladigan xarajatlar ularga bog‘liq bo‘lib qolishini oldini olish zarurati bilan asoslangan. Biroq bir qancha hollarda umumiy soliqlar bilan birga maqsadli soliqlar ham belgilanadi, ularni amalga kiritilishi iqtisodiy faoliyatda ijobiy rol o‘ynashi mumkin²².

3.2. SOLIQLARNING OB‘EKTIV ZARURLIGI VA UMUMIY BELGILARI

U yoki bu iqtisodiy kategoriyaning mohiyatini chuqurroq anglash uchun unga xos umumiy belgilarni aniqlash lozim bo‘ladi. Masalan, kredit iqtisodiy kategoriya sifatida muddatlilik, qaytarishlik, muayyan miqdorda ustama haq (foiz) to‘lash kabi umumiy belgilarga egaki, ushbu belgilar kredit kategoriyasi mohiyatini kengroq yoritish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu kabi soliq kategoriyasi ham bir qator o‘ziga xos belgilarga egaki, ushbu belgilar soliqlarning boshqa to‘lovlardan farqlash uchun xizmat qiladi.

²¹ Vahobov A., Srojiddinova Z. O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti. TMI, 2002 y. 36-bet.

²² Xvan L.B. Soliq xuquqi. T.: «Konsauditinform», 2001 y. 26-bet.

Shuni alohida qayd etish lozimki, soliqlarning belgilari borasida ham iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil fikrlar mavjud. Masalan, prof. *Q.Yahyoev* soliqlarni umumiy belgilari sifatida quyidagilarni asoslaydi.

1. Soliqlar va yig'img'lar majburiy bo'lib, bunda davlat soliq to'lovchining bir qism daromadlarini majburiy badal sifatida byudjetga olib qo'yadi. Bu majburiylik Oliy Majlis tasdiqlab bergan Soliq Kodeksining qoidalari asosida amalga oshiriladi. Demak, majburiylik belgisi huquqiy jihatdan davlat tomonidan kafolatlanadi.

2. Soliqlar xazinaga davlat byudjetiga tushadi. Ammo boshqa turdagi to'lovlar «Umid», «Ekosan» kabi jamg'armalarga tushishi soliq munosabatlarini aks ettirmaydi.

3. Soliqlar qat'iy belgilangan va doimiy harakatda bo'ladi. Tarixan asrlab o'zgarmay harakatda bo'lgan soliqlar mavjud. Uning ilmiy asosi qancha chuqur bo'lsa, shuncha qat'iy va uzoq yillar o'zgarmasdan harakat qiladi.

4. Davlatga to'langan soliq summasi to'lovchining o'ziga to'liq qaytmaydi, ya'ni u ekvivalentsiz pul to'lovidir²³.

Rus iqtisodchisi A. Medvedev o'zining «Soliqlarni qanday rejalashtirmoq kerak» nomli kitobida soliqlarga xos bo'lgan ikki belgini, ya'ni *majburiylik* va *ekvivalentsizlik* kabi belgilarni qayd etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bizningcha soliqlarning umumiy belgilarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Soliq to'lovchi pulning u yoki bu summasini davlatga to'lap ekan, buning evaziga bevosita biron-bir tovar yoxud xizmat olmaydi. Alohida olingan soliq to'lovchi tomonidan to'langan soliq miqdori bilan u iste'mol qiladigan ijtimoiy ne'matlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud bo'lmaydi. Xuddi ana shu xususiyatiga ko'ra soliq narxdan, (tovar yoki xizmatlarni ixtiyoriy iste'mol qilganligi uchun to'lanadigan haq sifatida) ruxsatnoma (litsenziya) lar va vositachilik yig'img'laridan farq qiladi, chunki bular majburiy yoki ixtiyoriy to'lovlar hisoblansada, biroq hamma vaqt hukumat tomonidan ko'rsatilgan xizmatdan muayyan foyda (naf) ko'rilishi bilan bog'liqdir.

Davlatga to'lanadigan soliqlar bilan uning evaziga olinadigan iqtisodiy va ijtimoiy ne'matlar o'rtasida bevosita, har bir kishining ko'zi ilg'aydigan bog'liqlikning yo'qligi soliq to'lovchilar soliqqa tortishni yuk sifatida baholashlari uchun sabab bo'ladi, vaholanki, ular soliqlar hisobidan qilinadigan davlat xarajatlarining yo'nalishini ma'qullashlari ham mumkin.

Alohida olingan soliq to'lovchi odatda jamiyat va o'zining ko'rgan foydasi yoki manfaatini to'lagan soliqlari bilan solishtirib o'tirmaydi. Bu shunga olib keladiki, oqibatda fuqarolarning bir qismi soliqlar to'lashdan bo'yin tovlashga, o'z

²³ Yahyoev Q. Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti. T.: «G'afur G'ulom» 2000 y. 10-bet.

daromadlarini yashirishga urinadi. Davlat o'z fuqarolaridan yig'ib olgan soliqlarni samarali va oshkora tarzda ishlatsa hamda fuqarolarning aksariyat qismi davlatning iqtisodiy ijtimoiy va boshqa dasturlarini o'z mablag'lari hisobidan pul bilan ta'minlashga rozi bo'lgandagina yuksak soliq axloqi tamoyillari yuzaga keladi.

2. Soliqlar majburiy to'lovlar hisoblanadi. Soliqlarning to'liq miqdorda va o'z vaqtida to'lanishi uchun javobgarlik soliq to'lovchilar zimmasiga yuklangan bo'lsada, ular ixtiyoriy emas, majburiy ravishda to'laydilar, davlat soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlarni jazolaydi.

3. Davlat foydasiga soliq to'lash orqali daromadning avvaldan belgilab qo'yilgan, eng muhimi, qonuniy tartibda ko'zda tutilgan qismi undirib olinadi. Ko'pgina davlatlarning, shu jumladan, O'zbekistonning ham qonunlarida soliqlarni belgilash va ularning hajmlarini aniqlashga faqat Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat yoki uning tomonidan vakolat berilgan organlar haqlidirlar, deb mustahkamlab qo'yilgan. O'zining xohish-istagiga qarab yangi soliqlar belgilash yoki ularning hajmlarini aniqlashga hech kimning haqqi yo'q. To'lovlarning qonuniy, ochiq-oydin xususiyatga ega bo'lishi soliqlarning bosh tavsifi hisoblanadi.

4. *Soliqlarning yana bir belgisi ularning davlat yoki mahalliy byudjetga kelib tushishidir, ya'ni soliqlar byudjetdan tashqari fondlar yoki turli xil boshqa fondlarga kelib tushmaydi.*

5. *Soliqlarga xos bo'lgan umumiy belgilardan biri sifatida davlat hamda yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida mulkchilikni qayta taqsimlash jarayonini yuzaga kelishidir.* Soddaroq qilib aytganda korxonalar va aholidan olinadigan soliqlar, aslida ular mulkning ma'lum bir qismini davlat hisobiga o'tkazilishini bildiradi. Bu bilan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga tegishli bo'lgan mulk daromad shaklida majburiy to'lov bo'lib, davlat mulkiga aylanadi.

Demak yuqorida qayd etilgan soliqlarga xos bo'lgan umumiy belgilar ularni iqtisodiy mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Biz yuqorida professor Q.Yahyoev va boshqa olimlar tomonidan keltirilgan soliqlarning umumiy belgilarini ko'rib chiqdik. Ayrim manbalarda soliqlarning umumiy belgilarini 4 ta qismga, ayrim manbalarda esa 5 taga bo'lib o'rganilgan.

Demak, soliqlarning umumiy belgilarini chuqurroq o'rganish talab etilmoqda. Shu o'rinda soliqlarning umumiy belgilarini to'liqroq va aniqroq, batafsil yoritishi mumkin bo'lgan, har qanday iqtisodiy vaziyatlarda o'zgarmaydigan va doimiy mavjud, ahamiyatli optimal umumiy belgilarini yaratish muammosi hal etilishi lozimdir.

Soliq kategoriyasi boshqa iqtisodiy kategoriyalar: moliya, kredit, sug'urta, investitsiya kabilar bilan umumiy o'xshashlikka ega, ya'ni ularning barchasi pulli munosabatlarni ifodalaydi. Lekin soliqlarning o'ziga xos yuqorida qayd etilgan

belgilari mavjudki, ushbu belgilar soliqlarni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqlash uchun xizmat qiladi.

3.3. SOLIQLARNING FUNKTSIYALARI

Soliqlarning iqtisodiy mohiyati davlat bilan huquqiy va jismoniy shaxslar o'rtasida vujudga keluvchi ob'ektiv majburiy to'lovlarga asoslangan moliyaviy munosabatlar orqali xarakterlanadi. Bu moliyaviy munosabatlar maxsus ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, milliy daromadning bir qismi bo'lgan pul mablag'larini davlat ixtiyoriga safarbar qilishga xizmat qiladi.

Soliqlarning mohiyati ularning bajaradigan funktsiyalaridan kelib chiqadi. Har bir iqtisodiy kategoriyaning o'z funktsiyasi mavjud. Soliq ham mustaqil kategoriya sifatida o'zi bajaradigan funktsiyalarga ega bo'lib, bu funktsiyalar soliq kategoriyasining amaldagi harakatini ifodalaydi. Funktsiya deganda, odatda, kategoriyaning hayotda ko'p qaytariladigan, takrorlanadigan doimiy harakatlarini tushunish lozim.

Soliqlarning funktsiyalari to'yorisida turli xil qarashlar mavjud. Sobiq sotsialistik mamlakatlar iqtisodchilari o'rtasida soliqlar ikki funktsiyani bajaradi, degan qarash keng tarqalgan edi. Bu ikki funktsiya sifatida fiskal va nazorat funktsiyalari tan olinardi. Ularning fikriga ko'ra eng asosiy funktsiya bu soliqlarning fiskal funktsiyasidir, chunki bu funktsiyasiz nazorat funktsiyasining mavjud bo'lishi mumkin emas.

G'arb iqtisodchilari ko'pchiligining nazariyalari angliyalik iqtisodchi J.M.Keynsning kontseptsiyasiga asoslanadi. Bu kontseptsiyaga ko'ra soliqlar fiskal funktsiyasidan tashqari iqtisodiyotni tartibga solish, rag'batlantirish va daromadlarni boshqarish vositasi funktsiyalariga ega, soliqning bu funktsiyalari uni iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy barqaror o'sishni ta'minlash vositasi sifatida foydalanish zarurligidan kelib chiqadi.

Neokeynschilik yo'nalishi vakillari bo'lgan L.Xarrot, N.Kaldor, A.Xansen va P.Samuelsonlarning fikriga ko'ra soliqlar iqtisodiyotni tartibga solish funktsiyasiga ega. Ular soliq stavkalarini o'zgartirish va turli imtiyozlar berish yo'li bilan bu funktsiyani bajarish mumkin deb hisoblaydilar.

Soliqlarning daromadlarni boshqarish funktsiyasini yuzaga kelishiga frantsuz iqtisodchisi E.De.Jirardenning nazariyasi asos bo'lgan. Bu nazariyaga ko'ra soliqlar yordamida soliqqa tortishning progressiv shkalasini qo'llash yo'li bilan jamiyat a'zolari o'rtasidagi mulkiy tengsizlikka barham berish mumkin. Hozirgi kunda bu nazariyaning davomchilari bo'lib, amerikalik iqtisodchilar A.Ilersik, G.Koul, frantsuz iqtisodchilari M.Klyudo, J.Furaste hisoblanishadi. Ularning fikriga ko'ra davlat soliqlardan va transfert to'lovlaridan foydalanish yo'li bilan jamiyat milliy

daromadini kambag'allar foydasiga qayta taqsimlaydi. Bu nazariyalar soliqlarning daromadlarni tartibga solish funksiyasi mavjud degan xulosa kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Malmiginning fikriga ko'ra soliqlar uch funksiyani bajaradi, ya'ni fiskal, taqsimlash va rag'batlantirish funksiyalaridir. Uning fikriga ko'ra birinchi funktsiya davlat daromadlari manbalarining tashkil topishi bilan bog'liq, ikkinchisi huquqiy va jismoniy shaxslarning daromadlarini taqsimlashni nazarda tutadi. Rag'batlantirish funksiyasi turli imtiyozlar va engilliklar berish yuli bilan amalga oshiriladi²⁴.

O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, G'arb iqtisodiy adabiyotlaridagi daromadlarni boshqarish funksiyasi I. Malmiginda taqsimlash funksiyasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Soliqlarning funksiyalari ularning mohiyatini amaliyotda harakat qilayotganligini ko'rsatadi. Shunday ekan, funktsiya doimo yashab, soliq mohiyatini ko'rsatib turishi zarur. Bugun paydo bo'lib yertaga yo'q bo'lib ketadigan holatlar soliq funksiyasi bo'la olmaydi. Demak, funktsiya kategoriyasi doimiy, qat'iy takrorlanib turadigan voqelikni ifodalaydi. Shunday uslubiy yondashishdan kelib chiqib soliqlar funksiyasini aniqlash kerak.

Soliqlarning funksiyalari masalasida katta bahslashuvlar mavjud, lekin yagona bir fikrga kelingan emas. Ko'pchilik iqtisodchilar soliqlarga fiskal, boshqaruvchi, rag'batlantiruvchi, nazorat funksiyalari xos deb ta'rif berishadi.

Bizning fikrimizcha, soliqlarning quyidagi asosiy funksiyalarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir: soliqning fiskal funksiyasi, tartibga solish funksiyasi, rag'batlantirish funksiyasi, nazorat funksiyasi, soliqni hisoblash jarayonini axborot bilan ta'minlash funksiyasi.

1. Soliqlarning asosiy funksiyasi - fiskal funktsiya hisoblanib (lotincha *fiscus* so'zidan olingan bo'lib, xazina degan ma'noni anglatadi), bu funktsiyaning mohiyati shundan iboratki, soliqlar yordamida davlatning moliya resurslari hosil qilinadi hamda davlat faoliyat ko'rsatishi uchun moddiy sharoit yaratiladi. Soliqlar orqali korxonalar va fuqarolar daromadining bir bo'lagini davlat apparatini, mamlakat mudofaasini, noishlab chiqarish sohasining umuman o'z daromadlari manbaiga ega bo'lmagan qismini (ko'pgina madaniyat muassasalari, jumladan, kutubxonalar, arxivlar va boshqalar) yoki lozim darajada rivojlanishini ta'minlash uchun o'zining mablag'i etishmaydigan tarmoqlarni (fundamental opgan, teatrlar, muzeylar, ko'plab o'quv yurtlari va hokazo) saqlab turish maqsadida undirib olish yo'li bilan davlat byudjetining daromad qismini shakllantirish soliqlar fiskal funksiyasining eng muhim elementi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan fiskal funktsiyaning ahamiyati oshib

²⁴ Малмигин И. Налоги как элементы финанса. М.: перевод с. англ. 1997 г. стр. 69

boradi. Ishlab chiqarish ijtimoiy tushadigining chuqurlashishi fan-texnika taraqqiyotining rivojlanish munosabati bilan asosan soliqlar hisobiga shakllantiriladigan moliyaviy resurslar oqimini ko'paytirishning real zarurati yuzaga keladi. Davlat iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlarga ko'proq e'tibor bergan sari ko'p moliyaviy resurslarni sarflamoqda, lekin soliq tizimi o'zining fiskal funksiyasi vazifalarini bajarishi jarayonida ishlab chiqarish o'sishiga, jamg'arish jarayoniga xalal bermasligi, ijtimoiy adolatni buzmasligi hamda xalq xo'jaligining umumiy tuzilmasida buzilishlar va chetga chiqishlar sodir bo'lishiga yo'l qo'ymasligi, bozor jarayoniga putur etkazmasligi kerak.

Soliqlarning ushbu funksiyasi orqali hosil bo'ladigan pul resurslari davlat fondi (davlat byudjeti) orqali qayta taksimlanadi, ular ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga, ustuvor tarmoqlarni investitsiyalashga yo'naltiriladi.

Jahon amaliyotida ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslar uchun soliq imtiyozlari va yuqori daromad oluvchi shaxslar uchun progressiv stavkalar belgilash ham qo'llanadi, ya'ni aholining kam daromad oladigan qismini ijtimoiy himoya qilish maqsadida daromadlarni bir qismi qayta taqsimlanadi. Bunday yondashuvlar soliqqa tortiladigan daromad aniqlanayotganida soliqqa tortilmaydigan minimum miqdoridagi daromad qo'shilmaydi, ayni paytda ortiqcha daromadlar soliqqa yuqori progressiv stavkalar bo'yicha tortiladi.

Soliqlarning ko'pchiligi ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarni yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda joylarda korxonalar faoliyatining iqtisodiy shart-sharoitlarini o'zgartirishga majbur etib, moliyaviy resurslarni makrodarajada qayta taqsimlashga olib keladi.

2. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi sharoitida soliqlarning ikkinchi muhim funksiyasi ularning iqtisodiyotdagi tartibga soluvchilik roli hisoblanadi, ya'ni davlat soliqlar orqali tovarlar, xizmatlarni ishlab chiqarish va sotishning iqtisodiy shart-sharoitini tartibga soladi va bu bilan iqtisodiyot tarmoqlarining iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish uchun muayin «soliq muhiti»ni yaratadi. Ushbu funktsiya orqali soliq tizimiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni muayyan tarmoqda ishlab chiqarish sur'atlarini rag'batlantiradi yoki jilovlab turadi, sarmoyaning bir tarmoqdan soliq muhiti eng ma'qul bo'lgan boshqa tarmoqqa qo'yilishini kuchaytiradi yoki pasaytiradi, shuningdek, aholining to'lovga qobil talabini kengaytiradi yoki kamaytiradi.

Soliqlarning tartibga soluvchi sifatidagi funksiyasining ahamiyati bozor sharoitida o'sib boradi, bu davrda tadbirkorlarni ma'muriy qaram qilish usullari yo'q bo'lib ketadi yoki juda oz holda qoladi, korxonalar faoliyatini farmoyishlar, ko'rsatmalar va buyruqlar yordamida idora qilish huquqiga ega bo'lgan «yuqori tashkilot» tushunchasining o'zi asta-sekin yo'qola boradi. Biroq iqtisodiy faollikni izga solib turish, uning rivojlanishini jamiyat uchun maqbul bo'lgan yo'nalishda

rag'batlantirish zarurati saqlanib qoladi.

3. Rag'batlantirish funksiyasi soliq tizimining eng muhim funksiyalaridan biri bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo resurslari, shuningdek moliyaviy va mehnat resurslari, jamg'arilgan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi, ya'ni soliq yukini kamaytirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moliyaviy ahvolni mustahkamlashga va investitsiya faoliyatini jonlantirishga rag'batlantiradi. Soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi orqali davlat iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlaydi, bu bilan fiskal funktsiyani bajarish uchun bazani kengaytiradi, ishlab chiqarishni soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi orqali qo'llab-quvvatlab, davlat oqilona soliq siyosatini olib borish bilan soliq yukini kuchaytirmasdan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning yerkin faoliyat ko'rsatishi ta'minlanadi.

4. Soliqlarning nazorat funksiyasi soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan, soliqqa tortish ob'ekti, soliqqa tortiladigan baza, imtiyozlar singari va hokazo tegishli soliq ko'rsatkichlarining hisob-kitoblarini tekshirishdek ancha murakkab jarayondan iborat. Soliq hisobi soliq idoralariga belgilangan soliq hisobi shakllari orqali soliq to'lovchilar o'zlarining soliq majburiyatlarini qanday bajarayotganliklarini yanada samarali nazorat qilish imkonini beradi.

5. Soliqlarni hisoblash jarayonini axborot bilan ta'minlash funksiyasi ham muhim ahamiyat kasb etib, bu funktsiya orqali xarajatlar hajmi va konkret solikli tushumlar davlatning qanday ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarini bajarishga sarflanganligi to'g'risida axborot berib turilishi juda zarurdir. Shunday qilinsa, soliqlarning byudjetga tushishi to'liq, o'z vaqtida va oson kechadi.

Bizning soliq funksiyalarini qisqacha ko'rib chiqishimiz soliqlar moliya resurslarini tiklash, xo'jalik faoliyatini tartibga solish va daromadlarni ijtimoiy jihatdan ahamiyatli maqsadlar uchun qayta taqsimlash bo'yicha muhim vazifalarni bajaradi deb xulosa chiqarishimiz uchun imkon beradi.

Soliqlarning iqtisodiyotdagi yuqorida ta'kidlangan muhim o'rnini belgilovchi bir qancha funksiyalari mavjud. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida soliqlarning o'rnini belgilovchi quyidagi asosiy omillarni ko'rsatib o'tish mumkin:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida aholini ijtimoiy himoya qilishning zarurligi. 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi 4-bandida ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirib borish, ijtimoiy himoyasi va sog'lig'ini saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, arzon uy-joylar barpo etish, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, ta'lim,

madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish belgilangan.

Bizga ma'lumki, respublikamizda iqtisodiyotni isloh qilish va davlat qurilishini amalga oshirish Respublika birinchi prezidenti I. Karimov tomonidan ilgari surilgan besh asosiy tamoyiliga asoslanadi. Bu qoidalardan biri kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirishdir. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida aholi, ayniqsa, uning kam ta'minlangan qatlamlari etarli darajada ijtimoiy himoyalangan bo'lishi kerak.

2. Agrar sektordagi islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish zarurligi omili. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida eng asosiy tarmoq agrar sektor hisoblanadi. Masalan, ikkinchi jahon urushidan keyin tiklanayotgan Yaponiya iqtisodiyoti uchun mashinasozlik etakchi tarmoq sifatida rivojlantirilgan edi. Bu tarmoq Yaponiya iqtisodiyotini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. Bu, eng avvalo, uning mamlakatga chet el valyuta tushumlarini olib kelishda namoyon bo'ldi. O'zbekistan Respublikasida qishloq xo'jaligi ana shunday asosiy tarmoq vazifasini o'tamoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, qishloq xo'jaligida soliq, kredit vositalari yordamida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 10 oktyabrdagi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 26 dekabrdagi 539-sonli qaroriga muvofiq qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun umumiy belgilangan tartibdagi soliq va yig'imlar o'rniga byudjetga 1999 yilning 1 yanvaridan boshlab yagona yer solig'ini to'lash tartibi joriy qilindi.

3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida soliqlarning o'rnini belgilovchi asosiy omillardan yana biri - hozirgi kunda ko'payib borayotgan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy va huquqiy shaxslarning daromadlarini jalb qiluvchi mukammal soliq to'lovini yuzaga keltirish.

Bozor munosabatlarining rivojlanib borishi xususiy tadbirkorlik faoliyatini keng quloq yoyishi va xususiylashtirish jarayonlarining chuqurlashuvi, tadbirkorlar daromadini hisobga olishni qiyinlashtiradi. Xususiylashtirilgan bitta korxonalar o'rnida o'nlab kichik, xususiy va jamoa mulkiga asoslangan korxonalar paydo bo'ladi. Mukammal soliq mexanizmi yaratilmaganligi uchun daromadlar summasini aniqlashda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 15 apreldagi 159-sonli qaroriga muvofiq kichik korxonalar uchun umumiy belgilangan tartibdagi soliqlar o'rniga byudjetga ixchamlashtirilgan soliq to'lash imkoniyati vujudga keldi. O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishda ixchamlashtirilgan soliq tizimining joriy qilinishi bu tadbirkorlar uchun davlat tomonidan ko'rsatilgan katta yordam bo'ldi.

Yuqorida tilga olingan omillar soliqlarning respublika iqtisodiyotida o'ziga xos o'rnini borligidan dalolat beradi.

Soliqlar iqtisodiyotning tarixiy rivojlanishi bosqichlarida ushbu rivojlanish jarayonlarini ta'minlash maqsadiga bo'ysunuvchi vazifalarni bajaradi. Soliqlarning funktsiyalari esa ana shu vazifalarni bajarishga xizmat qiladi. Shunday ekan soliqlarning funktsiyalari va vazifalari o'rtasidagi aniq farqli jihatlarni o'rganish va soliq munosabatlarini tashkil etish mobaynida bu chegaralarni asoslashni qayd etib o'tish lozim.

Soliqlar bajaradigan vazifalar ko'pchilik mamlakatlarning soliq qonunchiligida umumiy o'xshashliklarga ega. Ana shunday an'anaviy soliq vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *Umumdavlat vazifalarini hal qilish uchun davlatga zaruriy moliyaviy resurslar ta'minlab berish.* Soliqlarning fiskallik funktsiyasi ushbu vazifani hal qilish maqsadlariga xizmat qiladi. Bu vazifani hal qilish davlatning iqtisodiyotga qay darajada aralashuviga ko'p jihatdan bog'liq. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, soliqlarning fiskallik funktsiyasi shunchalik faol buladi. Ammo soliqlarning ushbu vazifasi faqat iqtisodiy jarayonlarni qamrab olmaydi, balki davlatning noishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishi ham davlatning ortiqcha moliyaviy resurslarga muhtojligini keltirib chiqaradi.

- *Mamlakat iqtisodiyotida qulay investitsiya muhitini yaratishga ko'maklashish.* O'zbekiston Respublikasida soliqlarning ushbu vazifasini bajarishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, hozirgi kunda sarmoyalarning asosiy qismi savdo va xizmatlar sohasiga yo'naltirilayotganligi tashvishli holdir. Buning asosiy sababi foyda normasining bu sohalarda kattaligidir. Soliqlar sarmoyalarni bevosita mahsulot ishlab chiqarish sohasiga yo'naltirishning qudratli vositasi bo'lishi kerak.

- *Aholining mehnat faolligini rag'batlantirish.* Soliqlar deyarli barcha mamlakatlarda ushbu vazifani bajaradi. Chunki ular aholi daromadlarini tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi. Daromadlardan olinadigan soliq stavkalarining eng yuqori chegarasini sezilarli darajada pasaytirish ishchi kuchining taklifi bilan bogliq salbiy oqibatlarining oldini olishi mumkin. 70-80 yillarda Shvetsiyada soliq stavkalarining aholi daromadlariga progressiv ravishda qo'llash malakali ishchilarning boshqa mamlakatlar tomon migratsiyasiga olib kelgan.

- *Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida daromadlarni taqsimlashning samaradorlik va adolat printsiplari o'rtasidagi muvofiqlikka yerishish.* Amaldagi soliq'larga barqarorlik va moslanuvchan soliq stavkalarining xosligi soliqlarning uzoq muddatli vazifalarini amalga oshirishga zamin yaratadi. Milliy va xorijiy investorlar kapital qo'yilmalarini amalga oshirar ekan, ular o'zlarining soliq majburiyatlarini aniq bilishi kerak. Soliq turlari va stavkalari barqaror va tez-tez o'zgarmaydigan bo'lishi kerak. Soliq tizimiga mustahkam ishonch bo'lmagan taqdirda uzoq muddatli investitsiyalarning harakati susayadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, soliqlarning byudjetga ijobiy ta'siridan tashqari, muhim iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish sohasida ham ulardan faol foydalanish mumkin. Narx-navoning isloh qilinishi, tashqi savdoning yerkinlashtirilishi, mehnat bozorining isloh qilinishi va hokazolar yangi paydo bo'lgan tijorat strukturalarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash zaruriyatini yuzaga keltiradi. Bu vazifani soliq stavkalarining tabaqalashtirish yo'li orqali hal etish mumkin.

Shunday qilib, soliqlarning vazifalari ularni amalga oshirish muddatiga qarab, qisqa muddatli, o'rta va uzoq muddatli vazifalarga bo'linadi. Bu vazifalar mazmuniga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Soliqlar nafaqat davlat byudjetining tushumlariga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga balki davlat daromadlarini byudjetning o'rta muddatli rejada hayotiyligini yaxshilash maqsadida moslashuvchanligini amalga oshirishga ham xizmat qilishi mumkin.

3.4. SOLIQQA TORTISH TAMOYILLARI

Soliqlarning funktsiyasini o'rganish ularning iqtisodiyotdagi rolini ko'rsatib bersa, soliqqa tortish tamoyillari soliq munosabatlarini amaliyotda tashkil etish, soliqqa tortish, uni undirish amaliyotining mazmunini ochib beradi. Ko'plab iqtisodchilar soliqqa tortish iqtisodiyotning ravnaqiga olib kelishi mumkin bo'lgan tamoyillarni qayd etishgan.

Soliqqa tortish tamoyillarini A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) ilk bor asoslab bergan:

1. Davlat fuqarolari davlat xarajatlarini qoplashda o'zlari hukumat muhofazasida foydalanayotgan daromadlariga muvofiq tarzda qatnashishlari lozim.

2. Har bir odam to'laydigan soliq aniq belgilab qo'yilgan bo'lishi kerak, bunda o'zboshimchalik ketmaydi. Soliq miqdori, to'lanadigan vaqti va tartibi uni to'lovchiga ham, boshqa har qanday odamga ham birday aniq va ma'lum bo'lishi zarur.

3. Har bir soliq to'lovchiga har jihatdan qulay bo'lgan vaqtda va tartibda undirilishi kerak.

4. Har bir soliq shunday tarzda tuzilishi kerakki, bunda soliq to'lovchining hamyonidan ketadigan pul davlat byudjetiga kelib tushadigan mablag'ga nisbatan ortiq bo'lishiga mumkin qadar yo'l qo'yilmasin.

Hozirgi sharoitga tatbiqan olganda, soliqqa tortish samarali tizimining quyidagi tamoyillarini ta'riflab o'tish mumkin:

1. *Etarlilik tamoyili.* Mazkur tamoyilga muvofiq soliqqa tortish darajasi shunday bo'lishi lozimki, u davlat intilayotgan xalq xo'jaligi samaradorligiga yerishishni kafolatlay olsun. Soliqqa tortish tizimi iqtisodiyot, ijtimoiy himoya, mudofaa qobiliyati va boshqa sohalardagi davlat siyosatini amalga oshirish uchun zarur

bo'lgan moliya resurslari to'planishini ta'minlasin. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, soliq stavkalari o'zicha olganda soliq yuki ko'rsatkichi hisoblanmaydi, chunki soliq to'lovchi soliq to'lar ekan, davlat tomonidan bepul xizmatlardan bahramand bo'lgani holda ayni choqda o'zining ba'zi xarajatlarini qisqartiradi. Masalan, davlat umumiy foydalanish yo'llarining holati yaxshi saqlanishini ta'minlash bilan soliq to'lovchining transport xarajatlarini kamaytiradi, bepul maorif, sog'liqni saqlashni ta'minlash bilan yollanma xodimlarning xarajatlarini qisqartiradi, demak, ish haqi xarajatlarini ham kamaytirgan bo'ladi. Shunday qilib, to'langan soliqlarning faqat xizmatlar ko'rinishidagi talab etilmagan bir qismigina soliq yuki ko'rsatkichi hisoblanadi. Xulosa qilib aytish mumkinki, etarlilik tamoyili soliq siyosatini belgilayotganda uni davlatning qabul qilingan ijtimoiy-iqtisodiy siyosati bilan qat'iy ravishda uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

2. *Tadbirkorlik va investitsiyalarni rag'batlantirish.* Soliq tizimi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni, jumladan, chet el sub'ektlarini, ishlab chiqarishni rivojlantirish, uskunalar va zamonaviy texnologiyalar sotib olish uchun mablag' yo'naltirishni, ya'ni kapital jamg'arish va shu yo'l bilan texnologiyalarni takomillashtirish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirishi lozim.

Soliq tizimi resurslarning samarali taqsimlanishiga to'sqinlik qilmasligi hamda xo'jalikni mustaqil yuritish omillarini cheklab qo'ymasligi lozim. Agar soliqlar katta bo'lgani uchun tadbirkorlarning ishlab chiqarishni kengaytirishdan, boshqa turdagi iqtisodiy faoliyat ko'rsatishdan manfaatdorligiga putur etkazsa, mamlakat iqtisodiyoti pastga qarab ketishi xavfi tug'iladi. Soliqlar miqdori haddan tashqari katta qilib belgilansa, ishlab chiqarish hajmlari kamayib ketadi, bu jarayon zahiralari, banklardagi pul mablag'larining barakasi uchishiga, ilgari to'plangan mablag'larning eyilib ketishiga olib keladi.

Soliqqa tortish, agar u, birinchidan, ishchi kuchini ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan darajada saqlab turishga zarur bo'lgan iste'molning minimal hajmlariga salbiy ta'sir etsa, ikkinchidan, mehnatga nisbatan iqtisodiy va moddiy rag'batlarning harakat doirasini toraytirib qo'ysa, uchinchidan, jamg'arma miqdorini kamaytirsa va mablag'ning to'planish jarayonini sekinlashtirsa, ishlab chiqarish imkoniyatlarini yomonlashtirib yuborishi mumkin.

Soliqqa tortishning keyingi ikki salbiy omilini batafsil ko'rib chiqaylik. Moddiy rag'batlantirishlarga nisbatan soliqqa tortishning noxush ta'sir etishi ish haqi tizimida salbiy alomatlar paydo bo'lishida ko'zga tashlanadi.

Yuqori darajada tabaqalashtirilgan soliq stavkalarining qo'llanilishi natijasida xodim tomonidan ana shu moddiy rag'batni qabul qilishdagi oddiylik va maqbullik ko'lami torayib qoladi.

Soliqqa tortish bazasi va uning hajmlarini noto'g'ri belgilash xodimlarning malaka oshirishga, ratsionalizatorlik va ixtirochilik faoliyati bilan shug'ullanishga va boshqa sohalarga bo'lgan intilishiga salbiy ta'sir etadi, boisi - mehnatga to'lanadigan haq miqdori, haqiqiy mehnat xarajatlarining murakkabligi va xususiyati o'zgarishi befarq bo'lib qoladi.

Soliqqa tortishning iqtisodiy omillarga ta'siri ikki xil ko'rinishda bo'ladi hamda qiyosiy oqibat va daromad oqibati shaklida ifodalanadi. Qiyosiy oqibat mehnat natijalari, jamg'arish, investitsiyalash, yangi g'oyalarni joriy etish va ishlab chiqarish faoliyatining boshqa xil ko'rinishlari bilan shug'ullanish uchun nisbatan kamroq darajada rag'batlantirishda namoyon bo'ladi. Ayniqsa progressiv (oshib boruvchi) soliqqa tortishda bunday oqibatning rag'batlantirishga zid ta'siri yaqqol ifodalanadi.

Dunyodagi bir qator mamlakatlarda kapitaldan kelgan daromad va iste'molga qarab soliqqa tortishni ko'zda tutgan soliq islohoti o'tkazilmoqda. Soliqqa tortishning salbiy ta'sirini silliqlash maqsadida ishchi kuchini taklif etish sohasida ish haqi ko'rinishidagi daromadlardan olinadigan soliqlarning eng yuqori qilib belgilangan stavkalari pasaytirilmoqda. Jamg'arish va investitsiyalashga soliqlarning ta'sir etishi borasida ham muayyan yutuqlarga yerishildi.

Soliqlarning ta'siri investitsiyalar tarkibida ham yaqqol seziladi. Turli ko'rinishdagi aktivlar uchun joriy etilgan har xil soliq tartiblari investitsiya imkoniyatlari va sarmoyadorlarning portfeli tarkibida sezilib qoladi. Soliq tizimidagi kamchilik va nuqsonlar iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayib ketishiga olib kelishi mumkin, bu hol pirovard natijada davlat byudjeti daromadlarining o'zgarishiga ham ta'sir etmay qolmaydi.

Soliqqa tortishdagi og'irlikni kapitaldan shaxsiy jamg'arishga o'tkazishning umumiy ta'sirini bir xil ma'noda baholash qiyin, jamg'armaning umumiy hajmi uchun kelib chiqadigan oqibatlar soliq tushumlarining hukumat tomonidan ishlatilish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Agar yopiq iqtisodiyot sharoitida soliq tizimi uy xo'jaliklaridagi jamg'armalar darajasining pasayib ketishiga olib kelgan bo'lsa, u holda bir tekis foiz stavkasi oshgan, bu esa investitsiya kapitaliga talabning kamayishi ta'sir ko'rsatgan bo'ladi. Ochiq iqtisodiyotda esa jamg'armalardan olinadigan daromad soliqlari investitsiyalarga cheklangan darajada ta'sir qiladi, chunki bunda chet eldan kapitalning ko'proq oqib kelish imkoniyati bor, binobarin, xorijlik sarmoyador jahon bozorida ustun hisoblangan stavkani mo'ljallaydi. Biroq bunday holatda kapitalga bo'lgan mulkchilik harakatga keladi. Bunga misol tariqasida Yaponiyadan kapitalning AQShga oqib o'tganligini ko'rsatish mumkin, AQShda kapitaldan foydalanganlik uchun foiz stavkasi past bo'lgan. Ayni paytda AQShda rezidentlar jamg'armalarini soliqqa tortish stavkasi Yaponiyadagiga qaraganda yuqori edi.

Binobarin, soliq siyosati o‘z-o‘zidan, agar u davlatning moliya-pul siyosati boshqa unsurlaridan ayri holda amalga oshirilsa, takror ishlab chiqarish jarayonlariga rag‘batlantiruvchi ta‘sir o‘tkazmasligi ham mumkin.

3. *Soliqqa tortishning adolatlilik tamoyili.* Adolat tamoyillariga muvofiq, soliqlar jamiyat tomonidan oqilona va adolatli deb tan olingan umumiy ob‘ektiv qoidalarga binoan belgilanishi lozim. Adolatlilik tamoyilining bir qancha asosiy guruhdagi soliqqa tortish tamoyillariga bo‘linadi. Bularni ikki guruhga bo‘lgan holda o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Bunda gorizontaal va vertikal adolatni bir-biridan farqlash lozim. Gorizontaal adolat tamoyili daromad olishning turli sharoitlarida soliq to‘lovchilarga nisbatan soliqqa tortishning taxminan teng shartlarini qo‘llashni ko‘zda tutadi.

Vertikal adolat deganda, xo‘jalik yuritishning bir muncha og‘ir sharoitlarida ishlayotgan sub‘ektlar uchun soliqqa tortishning bir qadar yumshoqroq shartlarini, engil daromad olish imkoniyatiga ega bo‘lgan sub‘ektlar uchun esa og‘irroq shartlarni qo‘llash tushuniladi. Soliqlarning rag‘batlantirish funktsiyasini bajarish doirasida ikkinchi tamoyil buzilishi mumkin. Masalan, iste‘mol tovarlari ishlab chiqarishni rag‘batlantirish maqsadida ularni ishlab chiqarish bo‘yicha soliqqa tortishda bir qadar imtiyozli shartlar yoki buning aksicha vino-arog va tamaki mahsulotlarini iste‘mol qilishni cheklash uchun ulardan olinadigan egri soliqlarning yuqori stavkalari belgilangan hollar ham bo‘ladi.

Ijtimoiy adolat tamoyilini amalga oshirishga turlicha yondashuvlar bo‘lishi mumkin. Agar soliqlarni to‘plangan soliqlar hisobidan ro‘yobga chiqariladigan davlat dasturlaridan keyinchalik foyda ko‘radigan shaxslar to‘lasa, u holda adolatli deb hisoblanadi. Aytaylik, transport vositalariga soliqlardan tushadigan mablag‘ni davlat katta yo‘llarni ta‘mirlashga yoki qurishga sarflasa, bundan soliq to‘lovchilarning o‘zlari - avtomobil egalari naf ko‘radi. Biroq bunday yondashuvni keng miqyosda amalga oshirishning iloji bo‘lmaydi. Huquq-tartibotni mustahkamlash, maorifni rivojlantirish, atrof-muhitni qo‘riqlashdan aniq ravishda kim ko‘proq foyda ko‘rishini qanday qilib hisoblab chiqish mumkin? Hatto bepul sog‘liqni saqlash dasturlaridan asosan ko‘p bolali oilalar, keksa va nochor fuqarolar foydalanishlari aniqlab chiqilgan taqdirda ham ana shu maqsadlar uchun maxsus soliqlarni aynan ularning o‘zidan undirishni talab qilish adolatdan bo‘ladimi?

Amaliyotda boshqacha yondashuv birmuncha kengroq qo‘llaniladi, unga ko‘ra to‘lov qobiliyati tamoyili asos qilib olinadi: soliq to‘lovchining daromadi qanchalik yuqori bo‘lsa, undan shuncha ko‘p miqdorda soliq undiriladi. Bu gapning ma‘nosi shuki, badavlat odamlar bepul maktab maorifi, milliy mudofaa, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalar uchun bir qadar yuksak iqtisodiy mas‘uliyatni his etishlari lozim, chunki ular kambag‘allarga nisbatan ko‘proq to‘lashga qodirdirlar. Boy odamlar bepul davlat dasturlaridan foydalanadilarmi, agar foydalansalar, qay darajada -

buning ahamiyati yo‘q. Aslini olganda, o‘ziga to‘q kishilar ta‘lim berish va xizmat ko‘rsatish yaxshiroq yo‘lga qo‘yilgan maktab va shifoxonalarni tanlaydilar. Bunday to‘lov qobiliyati kontseptsiyasi AQSh soliq siyosatida keng tarqalgan.

Biroq amaliyotda soliqqa tortishning mazkur kontseptsiyasi tez-tez jiddiy qiyinchiliklarga duch kelib turadi. Yiliga 100 ming dollar daromad oladigan kishi yiliga 10 ming dollar daromad oladigan kishiga nisbatan ko‘proq soliq to‘lashga qodir, degan fikrga qo‘shilish mumkin. Biroq bunda birinchi kishi ikkinchisiga qaraganda aynan necha baravar ko‘p soliq to‘lash imkoniyatiga ega, degan masala noaniqdir. Badavlat odam o‘zining daromadidan o‘sha hissani va mutlaq katta summani to‘laydimi yoki soliq sifatida umuman ko‘proq hissani to‘laydimi? Afsuski, aniq bir odamning soliq to‘lash imkoniyatlarini o‘lchash uchun ilmiy asoslangan qandaydir usullar yo‘q. Amaliyotda bunga javob, takliflar va taxminlar empirik yo‘l bilan yoki hukumatning daromadlarga bo‘lgan joriy ehtiyojlari, siyosiy qarashi asosida paydo bo‘ladi.

Soliqqa tortishdagi adolat tamoyili ba‘zi hollarda taqsimotdagi ijtimoiy adolat tamoyili ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Shuni ta‘kidlab o‘tish o‘rinliki, bu tamoyilni daromadlarni teng ravishda taqsimlash, baravrlashtirish deb tushunmaslik kerak. Qonun oldida tenglikka rioya etilishi, ijtimoiy mumtozlikka, irq va dinga munosiblikka asoslangan imtiyozlarning bekor qilinishi, inson asosiy huquqlarga birday ega bo‘lishi kabi tenglik tamoyillari bo‘lib, ular O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlab qo‘yilgan va bu tamoyillar qadriyatlarining ijtimoiy tizimida qat’iy amal qilmog‘i lozim. Moddiy tenglik, ya‘ni daromadlar, mulk, iste‘mol sohasidagi tenglik haqida gap ketadigan bo‘lsa, aytish kerakki, bunday tenglikka yerishib bo‘lmaydi. Davlat va jamiyat barcha fuqarolar yaxshi hayot kechirishlari uchun zarur shart-sharoit yaratib berishlari kerak, albatta, soliqqa tortish tizimi esa istiqbolga mo‘ljallangan rejada aholining farovonligini umumiy tarzda amalga oshirish orqali jamiyat quyi qatlamlarining ahvoli izchil ravishda yaxshilanib borishiga ko‘maklashmog‘i zarur.

4. Oddiylik va xolislik. Bu tamoyil soliqqa tortish bazasini aniqlashda, soliqlarni hisoblab chiqishda oddiylik bo‘lishini, taqdim etiladigan hisobotlarning mazmunini soddalashtirishni, shuningdek soliqlarning eng muhim turlari bo‘yicha yagona stavkalar belgilashni, beriladigan imtiyozlarni iloji boricha kamaytirishni ko‘zda tutadi. Bu o‘rinda nazarda tutilayotgan narsa shuki, soliqlarning rag‘batlantirish funktsiyasi doirasida beriladigan imtiyozlar yakka tartibdagi xususiyatga ega bo‘lmasligi, balki muayyan faoliyat turlarini rag‘batlantirishga, soliq to‘lovchilarning mulkchilik shakli va qaysi idoraga mansubligidan qat’i nazar, ma‘lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni ko‘paytirishga qaratilmog‘i lozim. Ba‘zi sohalarda paydo bo‘ladigan davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga ehtiyojni qondirishni byudjet-kredit siyosati orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Buning sababi

shuki, soliq imtiyozlarining haddan tashqari ko'pligi qonunlarni murakkablashtirib yuboradi, tushunishni qiyinlashtiradi hamda turlicha talqin qilinishiga olib keladi, bu hol pirovard natijada soliq to'lovchilarning soliqlarga nisbatan munosabatlariga salbiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga aniq qilib belgilangan imtiyozlar soliq yukini boshqa soliq to'lovchilar zimmasiga o'tkazib, ijtimoiy adolatsizlik ro'y berishiga olib keladi.

5. *Boshqarishga qulaylik.* Samarali soliq tizimiga qo'yiladigan muhim talablardan biri boshqaruvga qulay bo'lishidir. Soliqlarni undirib olishda samaradorlikka yerishish ko'p hollarda soliqlarning soliq to'lovchilarga yaxshi tushunarli bo'lishiga bog'liq.

Ayrim mamlakatlarda soliqqa tortishning nihoyatda murakkab tartibi amal qiladi, aytaylik, shkala va stavkalar turi, soliqlar tarkibi, ularni to'lash qoidalari va tartiblari haddan tashqari ko'p. Buning ustiga ular soliq tushumlarining ko'payishiga hech qanday yordam bermaydi hamda soliqlarning rag'batlantiruvchi funktsiyasi bajarilishida rol o'ynamaydi.

Ma'muriy boshqaruvchilik bilan soliqqa tortish tamoyillarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan maqsadga yerishish o'rtasida muvozanat saqlanib qolishi nihoyatda muhimdir. Murakkab tuzilgan choralarning samarasi kam bo'ladi, ularni amalga oshirishdagi muvaffaqiyat ko'pdan-ko'p axborot to'plash va undan foydalanishga bog'liq. Soliq xizmati va soliq madaniyatining rivojlanganlik darajasini ham hisobga olish kerak.

6. *Soliqlarni yig'ish jarayonini imkon qadar arzonlashtirish.* Mazkur tamoyil davlat va soliq to'lovchilar tomonidan soliqlarni yig'ish uchun ketadigan xarajatlarni mumkin qadar kamaytirishni ko'zda tutadi. Buning uchun respublikamizda soliqqa tortish tartibini takomillashtirish bilan bir qatorda soliqlarni maqbullashtirish, kompyuter texnologiyalari, soliq axborotlarining to'g'riligini bevosita nazorat qilish usullarini qo'llanish orqali soliq to'lovchilarning xarajatlarini kamaytirish maqsadida davlat hisobidan saqlanadigan servis-markazlar, soliqqa tortish masalalari xususida soliq organlari tomonidan bepul maslahatxonalar tashkil etilgan.

7. *Soliq stavkalarini qiyoslash.* Soliq stavkalari boshqa davlatlardagi xuddi shunday soliqlarning stavkalari bilan qiyoslanishi, ya'ni mintaqaning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda boshqa mamlakatlar bilan teng bo'lgan xo'jalik faoliyati shart-sharoitlari vujudga keltirilishi lozim. Agar qattiq shartlar belgilab qo'yilgudek bo'lsa, bu hol respublika iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb qilishni mushkullashtirib yuboradi, aksincha, engil sharoit yaratilsa, mamlakat byudjetiga salbiy ta'sir qiladi.

Soliqqa tortish tamoyillari va soliq qonunchiligi tamoyillari muayyan o'xshashlikka ega va ularni to'liq hayotga tatbiq etish iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksida esa soliqqa tortish tamoyillari o'rniga soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining soliq solish printsiplari(7-modda) keltirilib, soliq solish majburiylik, aniqlik va soliq organlarining soliq to'lovchilar bilan hamkorligi, adolatlilik, soliq tizimining yagonaligi, oshkoralik va soliq to'lovchining haqligi prezumtsiyasi printsiplariga asoslanadi.

O'zbekiston Respublikasining soliq kodeksida soliq solish printsiplari quyidagicha keltirilgan.

– Soliq solishning majburiyligi printsiipi;

Har bir shaxs soliq kodeksida belgilangan soliqlar va unda nazarda tutilgan yig'implarni to'lashi shart.

Hech kimga soliqlar va yig'implarning barcha alomatlariga ega bo'lgan, biroq ushbu soliq kodeksida nazarda tutilmagan yoxud uning normalari buzilgan holda belgilangan soliqlar va yig'implarni to'lash majburiyati yuklatilishi mumkin emas.Soliq solishning aniqligi printsiipi;

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar aniq bo'lishi kerak. Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari har bir soliq to'lovchi qaysi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni, qachon, qancha miqdorda hamda qay tartibda to'lashi kerakligini aniq biladigan tarzda ifodalangan bo'lishi kerak.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni belgilashda, agar soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, soliq to'lovchilar, shuningdek soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning elementlari aniqlangan bo'lishi kerak.

– Soliq solishning aniqligi va soliq organlarining soliq to'lovchilar bilan hamkorligi printsiipi;

Soliqlarni va yig'implarni belgilovchi soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari, agar Soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, soliq to'lovchilarni hamda ushbu soliqlarning va yig'implarning boshqa barcha elementlarini, shu jumladan ularni to'lash muddatlari va tartibini aniqlab berishi kerak.

Soliq organlari soliq munosabatlari doirasida soliq to'lovchilar bilan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarini to'g'ri bajarish maqsadida hamkorlik qilishi shart. Bunda soliq organlari soliq to'lovchilarning qonuniy faoliyatiga asossiz to'siqlar yaratishga haqli emas, soliq to'lovchilar esa soliq organlari o'z vakolatlarini amalga oshirishi uchun shart-sharoit yaratishi kerak.

– Soliq solishning adolatlilik printsiipi;

Soliqlar va yig'implar kamsitish xususiyatiga ega bo'lishi hamda ijtimoiy, irqiy, milliy, diniy va boshqa shu kabi mezonlardan kelib chiqqan holda qo'llanilishi mumkin emas.

Mulkning shakliga, jismoniy shaxslarning fuqaroligiga yoki kapitalning kelib chiqish mamlakatiga qarab farqlangan soliq stavkalarini, soliq imtiyozlarini yoki boshqa afzalliklarni belgilashga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolarning o'z konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirishiga to'sqinlik qiladigan soliqlarni belgilashga yo'l qo'yilmaydi.

– Soliq tizimining yagonaligi printsiipi;

Soliq tizimi O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagonadir.

O'zbekiston Respublikasining yagona iqtisodiy makonini buzuvchi, xususan, O'zbekiston Respublikasining hududi doirasida tovarlarning (xizmatlarning) yoki moliyaviy mablag'larning erkin muomalada bo'lishini bevosita yoki bilvosita cheklab qo'yadigan soliqlar belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi.

– Soliq solishning oshkoralik printsiipi;

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari rasman e'lon qilinishi shart.

Rasman e'lon qilinmagan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari kuchga kiritilmagan hujjat sifatida huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarmaydi.

– Soliq to'lovchining haqligi prezumptsiyasi printsiipi;

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlaridagi barcha bartaraf etib bo'lmaydigan qarama-qarshiliklar va noaniqliklar soliq to'lovchining foydasiga talqin etiladi.

Soliqqa tortish tamoyillari to'g'risida turlicha yondashishlar mavjudligini yuqorida ko'rib o'tdik. A. Smit tomonidan ishlab chiqilgan soliqqa tortishning 4 tamoyili, mamlakatimiz soliq kodeksida esa soliq qonunchiligining 6 tamoyili va boshqa iqtisodiy adabiyotlarda ham turlicha soliqqa tortish tamoyillari mavjudligi e'tirof etilgan.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Iqtisodchi olimlar tomonidan soliqlarga berilgan tariflarni o'ziga xos jihatlarini tushuntirib bering.
3. Soliqlarning ob'ektiv zarurligi nimalarda ko'rinadi?
4. Soliqlarning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimalardan iborat?
5. Soliqlarning xususiyatlarini tushuntirib bering.
6. Soliqlarga oid bilimlarni olimlar tomonidan turlicha talqin etilishi sabablari nimada?
7. Soliqlar belgilarining mohiyatini tushuntirib bering?
8. Soliqlarning qanday funktsiyalari mavjud?
9. Soliqlarning funktsiyalari va vazifalarini farqlab bering?

IV BOB. SOLIQ ELEMENTLARI VA ULARNING TAVSIFI

REJA:

- 4.1. Soliq elementlarining mohiyati va tarkibi
- 4.2. Soliq stavkalari va uning turlari
- 4.3. Soliq imtiyozlari
- 4.4. Soliqlarni undirish usullari
- 4.5. Soliq mexanizmi

4.1. SOLIQ ELEMENTLARINING MOHIYATI VA TARKIBI

Soliq elementlari haqida gap borganda ko‘pincha adabiyotlarda soliqqa tortish tizimi haqida so‘z yuritiladi. Shu o‘rinda soliqqa tortish tizimi haqida to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, soliqqa tortish tizimi soliq tizimiga nisbatan tor tushuncha bo‘lib, aslida soliq tizimi tarkibini tashkil etadi. Soliq tizimi soliqqa oid barcha munosabatlarni qamrab olsa, soliqqa tortish tizimi esa ushbu munosabatlarni soliqlarni undirish bo‘yicha iqtisodiy-huquqiy munosabatlarini o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan soliqqa tortish tizimi qonun chiqaruvchi hokimiyat tomonidan qonun yo‘li bilan belgilangan hamda ijro hokimiyati tomonidan soliqlarni tashkil etish usullari, elementlari va tamoyillari majmuasidan iborat. Soliqqa tortish tizimining mohiyati garchand o‘zgaras bo‘lib ko‘rinsada, uning shakl-shamoyili va yo‘nalishi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatiga, qolaversa soliq siyosatining mazmuniga bog‘liq bo‘ladi. Chunki, soliqqa tortish tizimi o‘z ichiga tarkiban soliq elementlari, soliqlarni tashkil etish tamoyillari va usullarini oladi, bu elementlarning qay darajada talqin etilishi esa bevosita davlat siyosati yo‘nalishiga bog‘liq. Masalan, soliq elementlariga kiruvchi soliq stavkasining qaysi turlarining ko‘proq amal qilishi, soliq imtiyozlarining belgilanishi, soliqlarni undirishni qaysi usullaridan ustuvorlik bilan foydalanish asosan ijro hokimiyati faoliyatining mazmuniga bog‘liq. Binobarin, shu ma‘noda xuddi soliqlarni vazifalari kabi soliqqa tortish tizimi ham har bir davlatda o‘ziga xos tarzda amal qilishi va tashkil etilishi mumkin.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, davlat qonunchiligi bilan belgilangan va uning maxsus idoralari tomonidan undiriladigan soliqlarni tashkil etish usullari, elementlari va tamoyillari majmuiga soliqqa tortish tizimi deb ataladi.

Soliqqa tortish tizimining asosiy bo‘g‘ini hisoblangan soliq elementlari esa soliqqa tortishda ifodalanadigan tushunchalar bo‘lib, ular soliq to‘lovchilar va davlat byudjeti o‘rtasidagi iqtisodiy-huquqiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi.

Soliq nazariyasida soliqqa oid munosabatlarni to'liq va teranroq ifoda etish uchun iqtisodiy voqeliklarni har bir kichik guruhlarini muayyan nomdagi iboralar bilan izohlanadi. Soliq elementlari ham xuddi shunday soliqqa oid iqtisodiy hodisalarni izohlashga xizmat qiluvchi yaxlit tushunchadir. Soliq elementlari tushunchasi soliqqa tortish tizimini muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning o'zi ham kichik tizimni tashkil etadi, ya'ni soliq elementlari ham bir necha iqtisodiy kategoriyalarni yaxlit holdagi harakatini bildiradi.

Soliq elementlari bir nechta tushunchalardan iborat bo'lib, ular tarkiban: *soliq sub'ekti, soliq ob'ekti, soliq predmeti, soliq bazasi, soliq manbai, soliqqa tortish birligi, soliq stavkasi, soliq imtiyozlari, soliq normasi, soliqni to'lash muddatlari, soliq yuki, soliq bazasini hisoblash usullari, soliqqa tortish usullari* va shu kabi tushunchalarni qamrab oladi. Quyida soliq elementlarining har biriga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Soliq sub'ekti - soliq to'lash majburiyati yuklangan yuridik va jismoniy shaxslar yoki boshqacha qilib aytganda soliq sub'ekti - bu soliqqa oid munosabatlarning tashkil etuvchi tomonlarning o'zaro majmuasi bo'lib, unda bir tomondan soliq to'lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) boshqa tomondan soliqni undirish vakolati yuklangan soliq xizmati organlari - Davlat soliq qo'mitasi, soliq boshqarmalari, tuman va shahar davlat soliq inspeksiyalari qatnashadi. O'z faoliyatida barcha yuridik va jismoniy shaxslar soliq sub'ekti sifatida namoyon bo'lmaydi. Chunki, bu yerda soliqlardan batamom ozod etiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar mavjudki, ular soliq sub'ekti sifatida soliq munosabatlarida ishtirok etmaydilar. Ammo, barcha soliq xizmati organlari soliq sub'ekti sifatida qatnashadi.

Soliq agenti - yuridik va jismoniy shaxslardan soliqni ushlab qolish va davlat byudjetiga o'tkazib beruvchi yuridik shaxslar. Bunday yuridik shaxslar o'z faoliyatida bevosita yoki bilvosita ishtirok etgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarning mazkur korxonada o'z mehnati, investitsiyasi bilan ishtirok etishi natijasida olgan daromadi (foydasi)dan soliqlarni ushlab qoladi va davlat byudjetiga o'tkazib beradi. Soliq agentlari davlat byudjetiga soliqlarni bevosita yoki bilvosita ishga yollaganligi natijasida to'lanadigan ish haqidan, dividendlardan, doimiy muassasa orqali faoliyat ko'rsatmaydigan norezident yuridik va jismoniy shaxslardan ushlanishi lozim bo'lgan soliq summalarini ushlab qoladi va byudjetga o'tkazib beradi, ushlab qolinmagan, kam ushlab qolingan va o'z vaqtida o'tkazib berilmagan soliq summasi uchun qonunchilikda belgilangan moliyaviy, ma'muriy va jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Har bir yuridik shaxs soliq munosabatlarida soliq sub'ekti bo'lishi bilan birgalikda soliq agenti sifatida ham ishtirok etadi. Soliq agenti adabiyotlarda asosan fiskal agent sifatida qayd etiladi.

Soliq ob'ekti - soliq to'lovchining soliq hisoblanadigan va soliqqa tortish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan daromadi, oboroti va mol-mulki tushuniladi. Soliq

ob'ekti sifatida foyda yoki daromad, muayyan tovarlarni qiymati, yer maydoni, jismoniy va yuridik shaxslarning mulklari, tabiiy resurslardan foydalanish miqdori va boshqalar kiradi. Soliq ob'ekti aslida jamiyatdagi mavjud moddiy va ma'naviy boyliklarning ayrimlariga qonun yo'li bilan ulardan foydalanuvchi, egalik qiluvchi va tasarruf qiluvchi soliq sub'ektlarining huquqlarini soliqqa tortishni ifodalaydi. Binobarin, moddiy yoki ma'naviy boyliklar soliq ob'ekti qilib albatta unga mulkiy huquqqa ega bo'lgandagina yuzaga chiqadi. Masalan, egasiz imoratga soliq solinmaydi, chunki egasiz imoratga nisbatan soliq sub'ekti mavjud emas, vaholanki, bo'lgan taqdirda ham soliq ob'ekti sifatida imorat emas, balki ushbu imoratga bo'lgan mulkiy huquqqa soliq solinadi. Shu jihatdan aytish mumkinki, soliq ob'ekti aslida yuridik va jismoniy shaxslarning mulkiy huquqi va daromadiga qaratiladi.

Soliqqa tortish predmeti - soliq solinadigan daromad, oborot, mol-mulk va boshqalarga bo'lgan huquq emas balki ularning o'zidir, ya'ni soliq solish ob'ekti bo'lib biror-bir soliq predmetiga bo'lgan huquq tushunilsa, predmet bo'lib ana shu egalik qilinadigan daromad, yer uchastkasi, imorat va boshqalarning o'zi tushuniladi. Soliq ob'ekti yoki soliqqa tortish predmeti, unga kim egalik qilish huquqiga ega bo'lsa, unda soliqni to'lash majburiyati, ya'ni soliq sub'ektini namoyon qiladi. Demak, aytishimiz mumkinki, soliqqa tortish predmetiga egalik qilish huquqi soliq ob'ektini vujudga keltirsa, o'z navbatida ushbu predmetga kimning egalik qilishi soliq sub'ektini yoki soliq to'lovchisini namoyon etadi.

Soliq manbai - bu soliq to'lovchining to'laydigan soliqlari manbai, ya'ni daromadi. Soliq ob'ekti va soliq manbaini bir-biridan farqlash lozim. Ayrim soliq turlari bo'yicha, masalan, daromad (foyda)ga, yalpi daromadga, jismoniy shaxslarning daromadiga soliqlar bo'yicha soliq ob'ekti ham soliq manbai ham bir xil bo'ladi, ya'ni nima ob'ekt bo'lsa, uning o'zi manba hisoblanadi.

Shu o'rinda soliqqa tortish predmeti, soliq ob'ekti va soliq manbaini farqlash va ularning mohiyatini ochib berish uchun aniq soliq turi bo'yicha ko'rib chiqishga harakat qilamiz. yer solig'i bo'yicha ko'radigan bo'lsak, uning soliqqa tortish predmeti bo'lib yer uchastkasi maydoni, unga kimning egalik qilish huquqi mavjud bo'lsa soliq ob'ekti paydo bo'ladi va ushbu yer solig'i qaysi manba hisobidan davlat byudjetiga to'lansa, masalan, yerdan turli xil ko'rinishda foydalanish natijasida olinadigan daromad uning manbai hisoblanadi. Demak, ushbu fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, soliqqa tortish predmeti o'z-o'zidan kimdadir soliq to'lash majburiyatini vujudga keltirmaydi. Misolimizga qaytadigan bo'lsak, yerga bo'lgan huquqni joylardagi mahalliy hokimiyat organlari beradi va shu bilan birgalikda yerdan foydalanuvchida soliq to'lash majburiyati vujudga keladi, chunki unda ushbu yer uchastkasidan foydalanish huquqi mavjud. Demak, soliq predmetiga kimning egalik qilish huquqi mavjud bo'ladigan bo'lsa, u soliq munosabatlarida soliq sub'ekti sifatida ishtirok etadi.

Soliq bazasi - soliq ob'ektining soliq stavkasi qo'llaniladigan miqdori. Hisoblanadigan soliq miqdori nafaqat soliq stavkalarining miqdoriga, shu bilan birgalikda soliq stavkasi qo'llaniladigan ob'ektning miqdoriga ham bog'liq. Soliq bazasining miqdori qonunchilikda soliqqa tortilishi lozim bo'lgan soliq ob'ektidan ruxsat etiladigan chegirmalarga bog'liq ravishda o'zgarib turishi mumkin. Soliq bazasini soliq to'lovchilarning mazkur toifasiga taqdim etiladigan soliq imtiyozlariga muvofiq ravishda kamaytirishga ruxsat etiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, soliq bazasi soliq ob'ektidan katta yoki kichik bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida qayd etganimizdek, soliq to'lovchiga soliqdan imtiyozlar ko'zda tutilgan bo'lsa, bunday sharoitda soliq bazasi soliq ob'ektidan kichik, soliq ob'ekti qonunchilik bilan kengaytiriladigan bo'lsa undan katta bo'lishi mumkin.

Soliqqa tortish birligi - bu ob'ektning o'lchov birligi. Masalan, daromad yoki mol-mulk solig'ida ob'ektning o'lchov birligi bo'lib uning so'mdagi bahosi ifodalansa, yer solig'ida o'lchov birligi bo'lib kv.m. yoki gektar hisoblanadi.

Soliq stavkasi - ob'ektning har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilab qo'yilgan me'yordir. Soliq stavkasi soliq elementlari ichida eng ko'p amaliy ahamiyatga ega bo'lgan unsurdir. Chunki, soliq stavkalarini o'zgartirish orqali davlat xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga sezilarli ta'sir etadi, ayrim faoliyat, sohaga ustuvorlik berilishi, kapital zarur sohalarga yo'naltirilishi, rag'batlantirilishi mumkin.

Soliq imtiyozlari - soliq to'lovchilarga soliqlar bo'yicha turli xil engilliklar bo'lib, ular vaqtinchalik va doimiy, to'liq yoki qisman va boshqa ko'rinishlarda berilishi mumkin. Soliq imtiyozlarining turlari, amal qilish mexanizmlari, belgilash mezonlari mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Soliq bazasini hisoblash usullari. Soliq bazasini hisoblashning ikki xil usuli mavjud bo'lib, ular *kassa usuli* va *hisobga olish usullaridir*. Kassa usulida soliq to'lovchida soliqlarni to'lash majburiyatlari daromad olganidan keyin vujudga kelsa, hisobga olish usulida esa daromad olingan yoki sotishdan tushum qachon kelib tushishidan qat'iy nazar tovarlarni jo'natilishi o'z navbatida soliqlarni to'lash majburiyatlarini vujudga keltiradi.

Soliqqa tortish usullari uch xil ko'rinishda amalga oshirilib. Ular quyidagilarga: soliqqa tortishning *kadastrli*, *deklaratsiya* va *manba oldidan soliqqa tortish* usullariga ajratiladi.

Soliqlarni to'lash muddatlari va tartiblari. Soliq qonunchiligida har bir soliq turining byudjetga to'lash muddatlari belgilangan. Soliqni to'lash muddatlari deganda soliq to'lovchilarning davlat byudjeti oldida soliq majburiyatlarining bajarish muddati ifodalanadi. Soliqni to'lash muddatlari o'z mohiyatiga ko'ra ikki xil ko'rinishga ega: *avans (bo'nak) to'lovlari* va *haqiqiy daromad olinganidan keyingi to'lovlar*.

Soliqni to'lash tartibida esa: soliqni yo'naltirilganligi (byudjetga yoki byudjetdan tashqari fondlarga), soliqni to'lash vositasi (milliy valyuta, so'mda yoki boshqa mamlakatlar milliy valyutasida. O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligiga muvofiq soliqlar faqat milliy valyuta, so'mda to'lanishi mumkin) hamda soliqni to'lash shakllari (naqd pul yoki naqd pulsiz) ifodalanadi.

Soliq yuki - soliq to'lovchining muayyan vaqt oralig'idagi faoliyati natijasida to'lagan soliqlarini yig'indisini ifodalaydi. Bunda soliq to'lovchilarning to'laydigan barcha soliqlar va soliqsiz majburiy to'lovlarining yig'indisini ifodalanadi. Soliq yukining aniq soliq to'lovchilar zimmasiga qancha to'g'ri kelganligini aniqlash ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Biroq to'g'ri soliqlarda soliq og'irligi aynan soliqni byudjetga hisoblab o'tkazuvchi soliq to'lovchilar zimmasiga tushsa, egri soliqlarda esa soliq yuki soliqni to'lovchilar emas, balki tovar (ish, xizmat) larni iste'mol qiluvchilar zimmasiga tushadi. Muayyan turdagi yuridik va jismoniy shaxslar bo'yicha soliq yukining bir yilda byudjetga to'langan barcha majburiy to'lovlar yig'indisi bilan aniqlash mumkin. Soliq yukining darajasi o'z navbatida mamlakatning iqtisodiy qudratiga, inflyatsiya darajasiga, davlatning vakolatli funktsiyalarni qo'llashiga, qolaversa bozor munosabatlarining rivojlanishini va ijtimoiy harakat doirasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Soliqlarni yuridik va jismoniy shaxslar undirish jarayonida beriladigan imtiyozlar natijasida soliq yukini soliq to'lovchilarning biridan ikkinchisiga yuklash jarayoni kuzatiladi. Shu o'rinda soliq bo'yicha soliq to'lovchilarga soliq yukini tartiblash yoki mantiqan aytganda me'yorlashtirish muammosi yuzaga keladi.

Soliq yukini ifodalashning bir qancha ko'rinishlari mavjud: makrodarajadagi soliq yuki, mezodarajadagi soliq yuki va mikrodarajadagi soliq yuki. Soliq yuki makrodarajada ifodalanganda butun mamlakat miqyosida ifodalanib, asosiy ko'rsatkich sifatida muayyan vaqt oralig'ida davlat byudjetiga kelib tushgan soliqlar yig'indisini ana shu vaqt oralig'ida yaratilgan YaIM yoki MD ga nisbati olinadi. Mezodarajada ifodalanganda alohida olingan soha, tarmoq yoki sektorga to'g'ri keladigan soliq yuki ifodalansa. Mikrodarajada esa aniq bir olingan sub'ektga to'g'ri keladigan soliq yuki ifodalanadi.

4.2. SOLIQ STAVKALARI VA UNING TURLARI

Soliqlarning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri, asosan, ularning stavkalari darajasining miqdori bilan belgilanadi. Respublika soliq tizimining shakllanishini hozirgi bosqichida soliq stavkalarining darajasi eng munozarali masalalardan biri bo'lib turibdi.

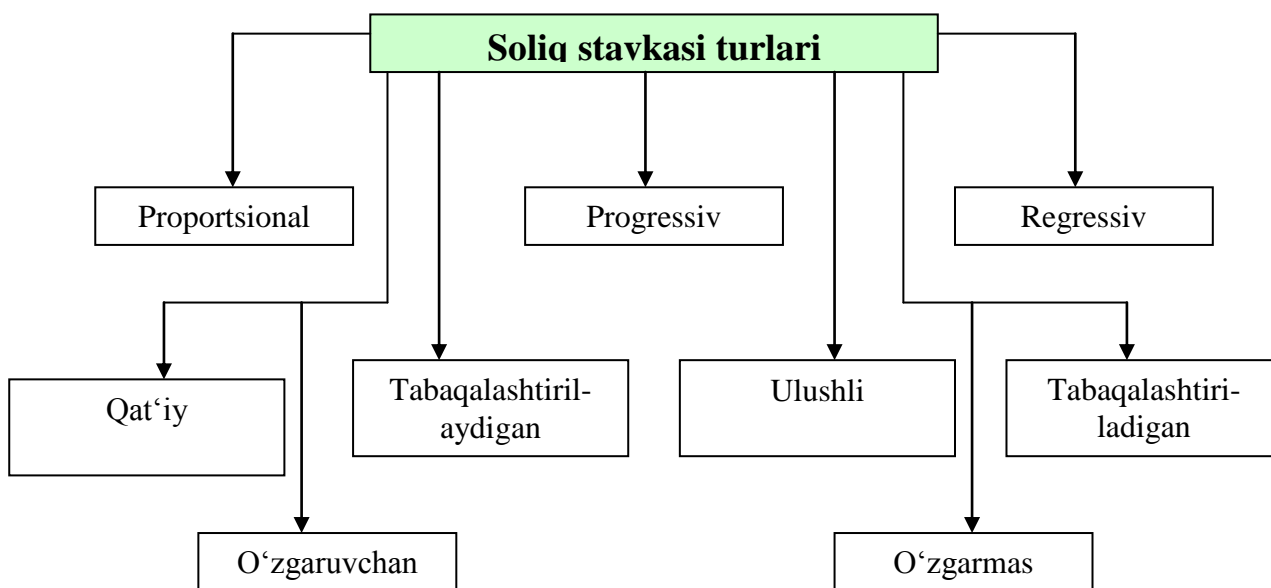
Soliq stavkalari respublika va mahalliy byudjetlar xarajatlarini mablag' bilan ta'minlashda muvozanat darajasini hamda xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy imkoniyatlarini belgilaydi. Demak, ular moliya-byudjet munosabatlarini

sogʻlomlashtirish bilan chambarchas bogʻliqdir. Soliq stavkalari korxonalarining iqtisodiy mustaqilligini taʼminlaganlari holda, moliya-byudjet munosabatlarining pul muomalasiga koʻrsatadigan salbiy taʼsiriga barham bera olishi ham kerak. Bu esa, respublikamizda amalga oshirilayotgan soliq islohatining muhim jihatini tashkil etadi.

Soliq elementlari tarkibida soliq stavkalari alohida oʻrin tutadi. Iqtisodiy adabiyotlarda soliq stavkasi deganda soliq obʼektining har bir soliq birligi uchun davlat tomonidan belgilab qoʻyilgan meʼyor tushuniladi.

Soliq stavkasining ahamiyati soliq obʼektini qancha qismi qanday miqdorda majburiy toʻlov sifatida byudjetga undirishining xarakterlaydigan masalaga javob beradi.

Soliq stavkalarini mohiyati shundaki, ular soliq obʼekti, soliq birligi va soliq normalariga asoslangan holda soliq mexanizmini samarali ishlashini taʼminlaydi. Soliq stavkalaridan davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida foydalanilsa, boshqa tomondan soliq imtiyozlarini bir turi sifatida ular orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga ragʻbatlantirish rovidan foydalaniladi.

4.2.1-chizma. Soliq stavkalari turlari

Soliq stavkalari ikki xil koʻrinishda: qatʼiy stavkalarda va nisbiy (foiz) stavkalarda ifodalanadi. Soliq stavkasi qatʼiy stavkada belgilangan holda soliq obʼektiga nisbatan qatʼiy soʻmda belgilanadi. Masalan, yer soligʻining har bir gektari uchun qatʼiy soʻmda soliq miqdori oʻrnatilgan. Yuridik va jismoniy shaxslarning daromadlariga, mol-mulklariga esa nisbiy stavkada yoki foizda soliq miqdori belgilangan.

Soliq stavkasi bilan soliqqa tortish ob'ekti o'rtasidagi bog'liqlik darajasiga qarab soliq stavkalarini proportsional, progressiv va regressiv kabi turlarga ajratish mumkin.

Soliq stavkalari, undirilishga, mohiyatiga va amal qilishi nuqtai nazaridan bir necha turlariga ajratiladi (4.2.1.-chizma).

Soliq stavkalarining biri bu proportsional soliq stavkalari bo'lib, bu soliq stavkalarini asosiy mohiyati shundan iboratki, yuridik yoki jismoniy shaxslardan oboroti, foydasi yoki boshqa bir soliq ob'ektining bir xil turida yangi qo'llashdan muhim xususiyati shundaki, soliq to'lovchi ega bo'lgan foyda (daromad), dividend, oborot yoki mol-mulk qiymatini hajmi (summasi) qancha bo'lishidan qat'iy nazar bir xil tartibda, ya'ni bir xil foizda soliq stavkasi qo'llaniladi.

Masalan, dividend uchun barcha soliq to'lovchilari uchun soliq stavkasi 15 foiz qilib belgilangan. Bundan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi ham bugungi kunda proportsional soliq stavkasi hisoblanadi. Har qaysi soliq to'lovchi qancha oborotga (realizatsiya) ega bo'lishidan qat'iy nazar 20 foiz stavka bo'yicha soliq to'laydi. Shuningdek, yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i bo'yicha ham proportsional soliq stavkasi qo'llaniladi. Respublikamiz soliq tizimida amal qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga soliq uning ob'ekti 1000 so'm bo'lganida ham 100 000 so'm bo'lganida ham soliq stavkasi o'zgaray qolaveradi, ya'ni soliq ob'ektining o'zgarishi soliq stavkasining o'zgarishiga ta'sir qilmaydi.

Proportsional soliq stavkasi o'zgaray soliq stavkasi bo'lib, uning miqdori (foizi) soliq ob'ektining hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Bu bir tomondan yuqori daromadga (oborotga) ega bo'lgan soliq to'lovchilar uchun qulay soliq stavkalari hisoblansada, ayrim soliq to'lovchilar uchun noqulaylik tug'dirishi mumkin, ya'ni ushbu soliq stavkasi soliqning rag'batlantiruvchilik rolini bajarmaydi.

Soliq stavkalarining keyingi turi progressiv soliq stavkasi hisoblanadi. Progressiv soliq stavkasi, mohiyati jihatidan proportsional soliq stavkasiga nisbatan teskari holatda amal qilib, unga muvofiq soliq to'lovchilarning daromadlari, foydasi yoki oboroti ortib borishiga muvofiq tarzda soliq stavkasining ham ortib borishi tushuniladi. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida buni O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i misolida ko'rishimiz mumkin. Bunga muvofiq, jismoniy shaxslarning olgan daromadi oshib borishi bilan birga belgilangan shkala asosida soliq stavkasi oshib boradi. Masalan, jismoniy shaxsning umumiy olgan daromadi eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdoridan 7,5 foiz stavkada, eng kam ish haqining besh baravaridan o'n baravarigacha bo'lgan qismidan 17 foiz stavkada, eng kam ish haqining o'n baravaridan ortgan qismidan esa 23 foiz stavkada soliq undirilishi belgilangan (2017yil uchun).

Demak, bundan ko‘rinadiki, progressiv soliq stavkasida soliq ob‘ektining oshib borishiga mutanosib ravishda soliq stavkasi ham oshib boradi. Qayd etish lozimki, ko‘pgina iqtisodiy adabiyotlarda progressiv soliq stavkasi deganda faqat jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i bo‘yicha stavkalar keltiriladi.

Bundan tashqari progressiv soliq stavkalaridan davlat tartibga soluvchi vosita sifatida ham keng foydalanadi, masalan, respublikamiz soliq qonunchiligiga muvofiq me‘yoriy muddatlarda o‘rnatilmagan yuridik shaxslarning mol-mulkiga belgilangan stavkaning ikki baravari miqdorida soliq undirish belgilangan bo‘lib, 2019 yilda yuridik shaxslar mol-mulk solig‘i stavkasi 2 foiz bo‘lgani holda, ularning me‘yoriy muddatlarda o‘rnatilmagan mol-mulkiidan ikki barobar miqdorida soliq undiriladi.

Progressiv soliq stavkasining ikki turi mavjud: *oddiy progressiya* va *murakkab progressiya*. Oddiy progressiyada soliqning orttirilgan stavkasi soliqqa tortiladigan barcha ob‘ektga nisbatan qo‘llaniladi, murakkab progressiyada esa soliqqa tortish ob‘ekti qismlarga bo‘linadi, ularning har biri o‘z stavkasi bo‘yicha soliqqa tortiladi, ya‘ni orttirilgan stavkalar butun ob‘ektga nisbatan emas, balki bundan oldingi bosqichdan ortgan qismiga nisbatan qo‘llaniladi. Yuqorida keltirgan misolimiz, jismoniy shaxslarning daromadiga soliq stavkalari murakkab progressiyadir.

Progressiv soliq stavkasining kamchiligi shundaki, bizningcha, bu soliq stavkalari soliq to‘lovchilarning daromad olish manfaatdorligini rag‘batlantirmaydi, shuning uchun progressiv soliq stavkalarini qo‘llaganda muayyan chegaraga qadar soliq stavkasini oshib borishini ta‘minlagan holda so‘ngra regressiv soliq stavkalarini joriy etish soliq to‘lovchilar manfaatlariga mos keladi. Shuning bilan birgalikda ta‘kidlash lozimki, progressiv soliq stavkalari davlat tomonidan iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartibga solishda alohida ahamiyatga ega.

Soliq stavkalari haqida gapirganda, proporsional soliq stavkasi uchun neytral holat xarakterli bo‘lsa, progressiv soliq stavkasi soliqlarning fiskallik xususiyatini xarakterlaydi, ya‘ni progressiv soliq stavkalarida byudjet manfaati ko‘proq yuzaga chiqadi. Shu jihatdan soliqlardan adolatlik tamoyilining amal qilishini ta‘minlash maqsadida regressiv soliq stavkalaridan foydalaniladi.

Regressiv soliq stavkasida soliq to‘lovchining soliqqa tortiladigan daromadi, oboroti, mol-mulk qiymati kabi soliq ob‘ektining ortib borishi bilan soliq stavkasining kamayib borishi ifodalanadi. Bundan ko‘rinadiki, regressiv soliq stavkasi progressiv soliq stavkasi nisbatan teskari iqtisodiy hodisani ifodalaydi.

O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimida regressiv soliq stavkasi asosan soliqlarning rag‘batlantiruvchilik rolini oshirish maqsadida qo‘llanilib, bu asosan korxonalarining mahsulot (xizmat, ish)ni chetga eksport qilishini rag‘batlantirish maqsadida joriy etilgan.

Respublikamiz soliq tizimida eksport faoliyatini rag‘batlantirishga qaratilgan qator imtiyozlarning mavjudligi milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni o‘z mahsulotlarini eksport qilishga yo‘naltiruvchi asosiy omil bo‘lib xisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda uzoq yillardan buyon yagona soliq stavkalarini joriy etish to‘g‘risida bahsli munozaralar davom etib kelayapti.

Bu qarashlarni rus olimlari A.Abalkin, P.Bunich va boshqalarning ilmiy ishlarida uchratish mumkin. Ularning qayd etishlariga ko‘ra korxonalar foydasidan olinadigan soliq uchun yagona stavka joriy qilish bozor munosabatlariga o‘tayotgan davlatlar uchun maqbul va yagona yo‘l ekanligini ta‘kidlaydi. Fikrining isboti tariqasida yagona stavkaning joriy qilishni to‘rt sababini ajratib ko‘rsatadi:

- 1) Xo‘jalik mexanizmning yagonaligi;
- 2) Kapitallarni sarflash sohalarining soliq munosabatlariga nisbatan tengligi, bu kapitallarni yerkin xarakat qilishi uchun asos yaratadi;
- 3) Barcha korxonalarni soliq to‘lovchilar sifatida davlat oldida teng huquqliligi;
- 4) Bozordagi raqobat kurashida sharoitlarning tengligi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bunga qarama-qarshi fikrlar ham mavjud. Ana shunday fikrlarga ko‘ra, barcha korxonalar uchun yagona stavkada foydadan soliq olish maqsadga muvofiq emasdir. Korxonalarining turlicha moliyaviy sharoitda bo‘lgan hozirgi davr holatida yagona stavkani qo‘llash korxonaning moliyaviy ehtiyojlari bilan davlat manfaatlari yuzasidan keskin qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar soliq tizimiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, ular amaliyotida soliq stavkalarini tabaqalashtirilgan holda qo‘llanilishini guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Chunki, soliqlarning rag‘batlantiruvchilik rolini yuzaga chiqishi asosan uch xil ko‘rinishda yuzaga chiqadi. Bular soliq imtiyozlarini amalga oshirish (soliq ob‘ektini kamaytirish), soliq to‘lovchilari soliqdan ozod etish hamda soliq stavkalarini tabaqalashtirish hisoblanadi.

Qayd etish joizki, soliq stavkalarini tabaqalashtirish soliq tizimi hamda iqtisodiyotning real sektori uchun ham foydali bo‘lsada, ammo, bu jarayonda eng asosiy muammo soliq stavkalarini tabaqalashtirish mezonidir.

Yuridik shaxslardan (daromad) foyda solig‘i bo‘yicha soliq stavkalari asosan xorij sarmoyasini milliy iqtisodiyotga jalb qilinishi darajasi, soliq to‘lovchilarning bolalar va badiiy hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan darajasiga qarab tabaqalashtirilgandir. Bunda soliq stavkalarining eng ko‘p tabaqalashtirish mezon sifatida xorij sarmoyasining miqdori asos qilib olingandir. Darhaqiqat ushbu mezon jahon amaliyotida ham asoslangan va yuqori samara beruvchi mezon hisoblanadi. Chunki, xorij sarmoyasining respublikamiz iqtisodiyotiga qanchalik ko‘p jalb etilsa, yalpi ichki mahsulotning investitsiyaga

sarflanayotgan qismi isteʼmolga imkon tugʻiladi hamda aholini turmush tarzini oshishiga olib kelishi mumkin. Shu maqsadda ham respublikamiz soliq tizimining oldiga qoʻyilgan asosiy vazifalaridan biri sifatida soliqlarning chet-el sarmoyalarini milliy iqtisodiyotimizga jalb etilishini ragʻbatlantirish hamda qulay investtsion muhitini yaratishdan iborat qilib belgilangandir.

Agar, soliq stavkalarini tabaqalashtirishda toʻgʻri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar holatiga eʼtibor beradigan boʻlsak, egri (bilvosita) soliqlarga nisbatan toʻgʻri soliqlarda soliq stavkalari koʻproq tabaqalashgan. Buning asosiy sababi, bizningcha, soliqlarning ragʻbatlantiruvchilik roli asosan toʻgʻri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar orqali yuzaga chiqadi, shunga asoslangan holda soliq stavkalarini tabaqalashtirishda toʻgʻri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar orqali korxonalarni turli xil faoliyat boʻyicha ragʻbatlantiriladi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq xoʻjalik yurituvchi subʼektlardan asosan suv manbalarining tejab tergap foydalanish hamda davlat byudjetini daromad bilan taʼminlash sifatida kiritilgan boʻlib, uni tabaqalashtirishda ikki xil yondashuv amalga oshirilgan, yaʼni suv resurslaridan foydalanilganlik uchun soliq stavkalari sohalar va suvlarni paydo boʻlish manbalariga koʻra tabaqalashtirilgandir. Buni yuqoridagi jadvaldan koʻrish mumkin. Unga eʼtibor beradigan boʻlsak, xoʻjalik jarayonida eng koʻp suv isteʼmol etiladigan sohalar hamda boshqa sohalar boʻyicha suv manbaiga koʻra har bir birlik suv hajmi uchun tiyinlarda soliq stavkalari belgilangan va bu soliq stavkalarini yillar boʻyicha oshib borayotganligini guvohi boʻlishimiz mumkin.

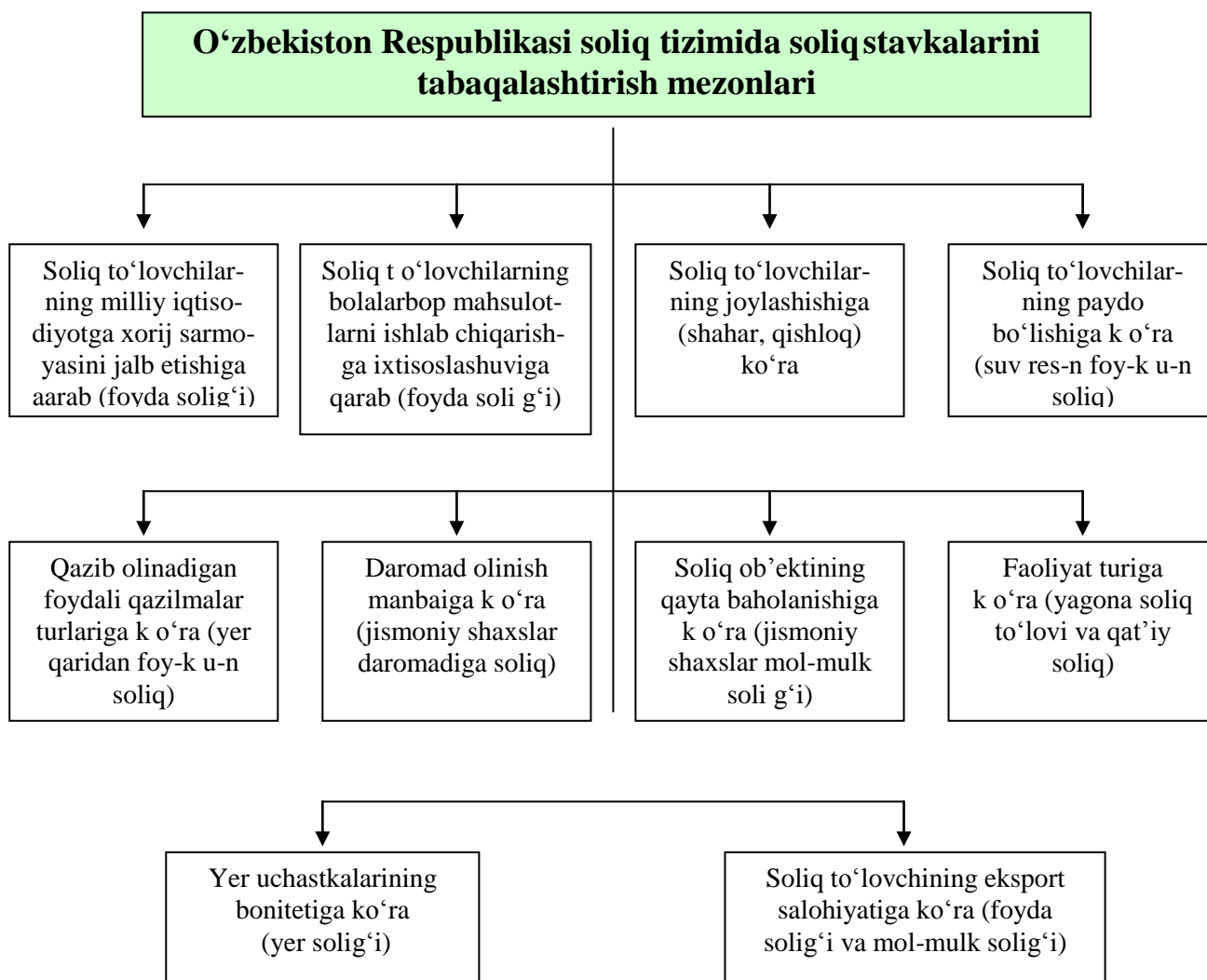
Toʻgʻri soliqlar jumlasiga kiruvchi mol-mulk soligʻi ham korxonalarining oʻz tasarrufidagi va foydalaniladigan mol-mulkklarining samarali foydalanishga undash va byudjet manfaati nuqtai nazaridan kiritilgan boʻlib, mol-mulk soligʻi boʻyicha soliq asosan proportsional holda oʻrnatilgan boʻlib u hozirgi kunda 2 foizlik stavkadan belgilangandir.

Shuningdek, toʻgʻri soliqlardan biri hisoblangan yagona soliq toʻlovi kichik biznes subʼekti uchun alohida soliq turi boʻlib bu kichik subʼektlari uchun ixtiyoriy shaklda berilgan boʻlib, u boʻyicha belgilangan soliq stavkalari ham tabaqalashgan soliq stavkalari ham hisoblanadi. Bunda soliq stavkasining tabaqalashtirish mezonini asosan sohalar boʻyicha berilgandir.

Oʻzbekiston Respublikasi soliq tizimida toʻgʻri soliqlardan tashqari egri (bilvosita) soliqlar ham amal qilib, ushbu soliq turlari boʻyicha ham tabaqalashtirilgan soliq stavkalari qoʻllaniladi.

Qoʻshilgan qiymat soligʻi eng asosiy soliq turlaridan biri boʻlib, bu asosan oborotdan olinadigan va sotuvdan olinadigan soliqlarning oʻrniga kiritilgandir. Qoʻshilgan qiymat soligʻi boʻyicha dastlabki yilda 32 foizli stavka qoʻllanilgan boʻlsa, bugungi kunda umumiy tartibda 15 foizlik va nollik stavka boʻyicha soliq

undirilmoqda. Ayrim turdagi isteʼmolda muhim boʻlgan oziq-ovqat mahsulotlari uchun 10 (15) foizlik tabaqalashtirilgan stavka ham joriy etilgan boʻlib, bu 2000 yilda bekor qilindi.

4.2.2-chizma. Soliq stavkalarini belgilash mezonlari

Egri soliqlardan yana bir turi boʻlgan aksiz soligʻi boʻyicha ham tabaqalashtirilgan soliq stavkalari qoʻllanilgan boʻlib, bu soliq turida soliq stavkalarini tabaqalashtirishda boshqa soliqlardan farqli ravishda soliq stavkalari soliq toʻlovchilar sohalar yoki soliq toʻlovchilarning joylanishiga qarab emas, balki aksiz soligʻiga tortiladigan tovarlar roʻyxati boʻyicha tabaqalashtirilgandir.

Umumiy xulosa qilib aytganda soliq stavkalarini tabaqalashtirish soliq tizimining eng muhim asosiy muammolaridan biri boʻlib, oʻta nozik va katta ahamiyatga ega boʻlgan masala hisoblanadi, chunki, unda davlat byudjeti va soliq toʻlovchilarning manfaatlari aks etgandir.

4.3. SOLIQ IMTIYOZLARI

Jahon soliq tizimining asosiy va ajralmas qismlaridan biri bu soliq imtiyozlaridir. Har qanday davlat uning xo‘jalik yuritish tizimi qanday bo‘lishdan qat’iy nazar davlat byudjetini daromadlar bilan ta‘minlashda asosiy vositalardan biri bu soliqlar va soliqsiz to‘lovlardir. Ammo joriy etilgan soliqlar sof fiskal shaklda o‘rnatilishi mumkin emas. Chunki faqat byudjet manfaati nuqtai nazaridan o‘rnatilgan soliqlarni amal qilishi uzoq vaqtni o‘z ichiga olmaydi. Shuning uchun muayyan darajada soliq imtiyozlaridan foydalanish taqozo etiladi.

Soliq tizimida soliq imtiyozlaridan foydalanishning bir qator ob‘ektiv ijtimoiy-iqtisodiy sabablari mavjud bo‘lib, bizningcha, ular quyidagilardir:

*Birinchi*dan, soliq imtiyozlarini mavjudligini asosiy sabablaridan biri bu soliq to‘lovchi (yuridik va jismoniy shaxs) larning jamiyatda tutgan mavqei, ijtimoiy holati turlicha ekanligidan. Shu jihatdan barchaga bir xil tartibda (miqdorda) soliq solish ma‘noga ega bo‘lmaydi;

*Ikkinchi*dan, davlat iqtisodiyotga ta‘sir etib uni tartiblash vazifasini amalga oshiradiki, bunda turli xil dastaklardan foydalanadi. Bu dastaklarning asosiylaridan biri bu jamiyatdagi ba‘zi muhim sohalarini yoki soliq to‘lovchilarning faoliyatini rag‘batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari belgilanadi. Ya‘ni, davlat soliq imtiyozlari orqali iqtisodiyotni samarali va qulay boshqarish yoki tartiblash imkoniyatiga ega bo‘ladi, bundan ko‘rinadiki, soliq imtiyozlari davlatni o‘z funktsiya va vazifalarini yuzaga chiqaruvchi muhim dastak sifatida yuzaga chiqadi;

*Uchinchi*dan, soliq imtiyozlari qo‘llanilishining asosiy sabablaridan yana biri bu milliy daromadni qulay, samarali va oqilona taqsimlashga yerishishdan iboratdir. Ya‘ni, bundan soliqlar sifatida byudjetga jalb etilishi lozim bo‘lgan moliyaviy resurslar imtiyoz berish tufayli byudjetga jalb etilmasdan soliq to‘lovchilarning o‘zlariga maqsadli ravishda qoldiriladi. Buning afzallik tomoni shundaki, soliq to‘lovlarini byudjetga olish va uni yana qayta taqsimlash ishlarini osonlashtiradi va ish faoliyat turlarini rag‘batlantirishga yerishiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq islohotlarini samarali yuritish maqsadida soliqlar vositasida ta‘sir etish, ular bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llash, iqtisodiyotning turli sohalarini bir tekis rivojlanishini ta‘minlash bilan bog‘liq tadbirlar amalga oshirilmoqda. Davlat soliq imtiyozlarini qo‘llash orqali iqtisodiyotning turli sohalariga turlicha ta‘sir ko‘rsatadi, ya‘ni ayrim rentabelli va norentabelli sohalar o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash muammosi yuzaga keladi.

Qayd etish joizki, soliq imtiyozlari xususida turli xil fikrlar mavjud. Soliq imtiyozlarining mohiyatini to‘laroq anglab etish uchun avvalo ana shu turli xil fikrlarni keltirish maqsadga muvofiq.

Prof. Q.Yahyoev fikriga ko'ra «Soliq to'lovchilarni soliqdan ozod etish, ular to'laydigan soliq miqdorini (soliq bazasini) kamaytirish yoki soliq to'lash shartini engillashtirish soliq imtiyozidir»²⁵. Shuningdek, ushbu iqtisodchining ta'kidlashicha soliq imtiyozi degan termin o'rniga soliq engilligi termini bu jarayonning mohiyatini ochib beradi²⁶. Amaliyotchi, iqtisodchi olim Sh.Gataulin soliq imtiyozlariga quyidagicha ta'rif beradi: «Soliq imtiyozlari amaldagi qonunlarga muvofiq ravishda soliqlardan to'liq yoki qisman ozod qilishdir (skidkalar, chegirib tashlashlar va hokazo)»²⁷.

Prof. T.S.Malikovning ta'kidlashicha soliq imtiyozlari deganda soliq to'lovchining soliq majburiyatlari hajmining to'liq yoki qisman qisqarishi, to'lov muddatining kechiktirilishi yoki orqaga surilishi tushuniladi. Soliqlarning rag'batlantiruvchi funktsiyasi soliq imtiyozlari tizimi orqali amalga oshiriladi. Soliq imtiyozi soliqqa tortish ob'ektining o'zgarishida, soliqqa tortish bazasining kamayishida (qisqarishida), soliq stavkalarining pasaytirilishida va boshqalarda o'z ifodasini topadi. Soliqqa tortilmaydigan ob'ekt minimumi, alohida shaxslar va soliq to'lovchilarning ayrim toifalarini soliq to'lashdan ozod qilish, soliqqa tortish ob'ektidan ayrim elementlarni chiqarish, soliq stavkalarini pasaytirish, maqsadli soliq imtiyozlari, soliq kreditlari (soliqlarning undirilishini kechiktirish) va boshqalar soliq imtiyozlarining ko'rinishlaridir (turlaridir). Masalan, korxonalar foydasidan olinadigan soliq bo'yicha imtiyozlar ishlab chiqarishni kengaytirish va uy-joy qurilishini rivojlantirish xarajatlarini moliyalashtirishni, tadbirkorlikning kichik shakllarini, nogironlar va pensionerlarning bandligini ta'minlashni, ijtimoiy, madaniy va tabiatni muhofaza qilish sohalarini rag'batlantirishga qaratilganidir. Individual xarakterga ega bo'lgan imtiyozlarni berish, odatda, ta'qiqlanadi²⁸.

Soliqlarning va ular bo'yicha beriladigan imtiyozlarning mavjudligi doimo davlat vujudga kelishi bilan bog'lanib kelingan. Buyuk Sohibqiron Amir Temur tuzuklarida ta'kidlanishicha «Soliqlar davlatning iqtisodiy tayanchi va namoyon bo'lishidir»²⁹.

Agar, Temur tuzuklarida berilgan soliqqa tortish tamoyillariga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularning asosini ham soliqqa tortishda beriladigan imtiyozlar egallaydi. Unga muvofiq soliq to'lovchilardan soliqlarni aralashli undirish soliq siyosatini diqqat markazida turadi. «Temur tuzuklarida» keltirilishicha «Kimki biron sahroni obod qilsa yoki poliz qilsa, yoki biron bog' ko'kartirsa yoxud biron xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa oliq-soliq) qonun -

²⁵ Yahyoev Q. Soliq. T.: «Mehnat», 1997 y. 20-bet.

²⁶ Yahyoev Q. Soliq. T.: «Mehnat», 1997 y. 20-bet.

²⁷ Gataulin Sh. Soliqlar va soliqqa tortish. T.: 1996 y. 74-bet.

²⁸ Malikov T. Soliqqa tortishning dolzarb masalalari. T.: 2000 y. 76-bet.

²⁹ Temur tuzuklari. T.: «Cho'lpon», 1991 y. 98-bet.

qoidasiga muvofiq xiroj yig'ilsin»³⁰. Bundan ko'rinadiki, soliqlardan beriladigan imtiyozlar bevosita davlatni (xazinani) iqtisodiy qudratiga bog'liq bo'lib, unda soliq imtiyozlari bilan byudjet (xazina) daromadlarini shakllantirishning o'zaro bog'liqligi aks ettirilgan.

Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyotida soliq imtiyozlarining tutgan o'rni ingliz iqtisodchisi Keyns nazariyasida alohida o'rinni egallaydi. Keynschilar tomonidan soliq tizimi, aniqrog'i soliq imtiyozlari makroiqtisodiyot sharoitida iqtisodiyotni tartibga solishning tarkibiy elementi sifatida hamda davlatning tadbirkorlar manfaatiga ta'sir etish va byudjetning daromad qismini to'ldirish borasidagi muhim iqtisodiy qurol sifatida qaraladi. Ikkinchi jahon urushidan keyin g'arb davlatlarida neoklassik yo'nalish, institutsional - ijtimoiy yo'nalish talablariga mos tarzda soliqqa tortish tizimida imtiyozlar nazariyasiga ancha e'tibor berildi. Mazkur iqtisodiy maktablar nazariy yondashuvlaridagi tub farqlar bo'lishiga qaramay ularning vaqillari umumiy tarzda soliq imtiyozlari orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish va uni tartibga solish vositasi sifatida qaraganlar. Iqtisodiyotni boshqarishda soliq imtiyozlari rolini ular quyidagicha ifodaladi: agar u yoki bu davlatning iqtisodiyoti ortiqcha ishlab chiqarish bilan xususiyatlanuvchi o'sish davrini o'tayotgan bo'lsa, u holda davlat soliq imtiyozlarini kamaytirish, ya'ni soliqlarni ko'paytirish, soliqqa tortishni kuchaytirish orqali korporatsiyalar bo'sh mablag'larini ko'proq byudjetga jalb qilish lozim deb hisoblaganlar. Agar mamlakat iqtisodiyoti turg'unlik holatini kechirayotgan bo'lsa, iqtisodiyotni jonlantirish uchun qo'shimcha sarmoya jalb qilish lozim. Bunda soliq imtiyozlaridan ham keng foydalanish zarurati tug'iladi degan xulosaga kelishgan. Bu holatda iqtisodchilar davlatga, soliq miqdorini kamaytirish, soliq imtiyozlarini ko'paytirishni maslahat beradilarki, bu narsa byudjetga qo'shimcha mablag'lar va kapital qo'yilmalar uchun mablag'lar tug'ilishiga imkoniyat tug'diradi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning boshqa dastaklari qatori soliq siyosati talab va taklif o'rtasidagi mutanosiblikka yerishish orqali iqtisodiyotda barqaror taraqqiyotni ta'minlashga qaratilgan. G'arb iqtisodchilari soliq tizimining ahamiyatini davlat faoliyatini amalga oshirish uchun uni zarur moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash sifatida ifodalaydigan sof fiskal vazifa bilan cheklab qo'ymaydilar. Ularning soliq imtiyozlari nazariyasida soliqlarni tartibga solish vazifasiga katta e'tibor beradilar. Soliqlar davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning muhim quroli sifatida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iqtisodiy hulq-atvoriga davlat ta'sirini ifodalaydilar. Ammo, bunda soliq imtiyozlari asosiy vosita sifatida qaralishi keng nazarda tutilgan.

Mamlakatimizda soliq imtiyozlarini belgilash asosida ishlab chiqarishni rag'batlantirish, chet el investitsiyalari kirib kelishini ta'minlash, ijtimoiy

³⁰ Temur tuzuklari. T.: «Cho'lpon», 1991 y. 98-bet.

himoyalashni tashkil etish, turli sohalarni rivojlanishiga aktiv taʼsir etish muammosi yotadi. Shu oʻrinda mamlakatimizda soliq imtiyozlarini belgilash mezonlari xalqaro soliq munosabatlariga mos kelishi hamda xalqaro iqtisodiy munosabatlarda davlatning faol ishtirok etishida moslashuvchan boʻlishi lozim.

Soliq imtiyozlarining asosiy belgilari (tavsiflari)

<i>Belgi</i>	<i>Mohiyati</i>
Qonuniylak	Soliq toʻlovchilarning ayrim guruhlari boshqa soliq toʻlovchi guruhlaridan farqli oʻlaroq soliqlar va boshqa majburiy toʻlovlardan maʼlum bir cheklovlarga ega ekanligi qonuniy jihatdan belgilab qoʻyilgan.
Muddatlilik	Soliq imtiyozi qonunchilik tomonidan belgilangan aniq bir muddat davomida amal qilishi mumkin.
Ixtiyoriylik	Imtiyozlardan foydalanish ixtiyoriy xarakterga ega boʻlib, majburiy ravishda qoʻllash mumkin emas.
Soliq majburiyatlarining kamaytirilishi	Soliq imtiyozining har qanday koʻrinishi soliq yukining pasayishini nazarda tutadi.
Tanlash (ajratish)	Imtiyozlar maʼlum bir talablarga yoki belgilarga javob beradigan, soliq toʻlovchilarning alohida toifalariga taqtim etiladi.
Maqsadlilik	Imtiyoz iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, aniq bir maqsadga erishish va ijtimoiy vazifalarni hal etish uchun qoʻllaniladi.
Samaradorlik	Soliq imtiyozlarining samaradorligi oʻz funksiyalarini amalga oshirishini bildiradi.

4.3.1-chizma.Soliq imtiyozlarining asosiy belgilari

Soliq imtiyozlari byudjetga tushumlarni kamaytirgani bois, fiskul nuqtai nazarda ularni amalda qoʻllash davlat manfaatlariga mos emas. Ammo, soliq imtiyozlari tufayli iqtisodiyot tarmoqlarida tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishini va xoʻjalik yurituvchi subyektlar daromadining oʻsishi, oʻz navbatida soliq bazasining oshishiga, bu esa, byudjetga soliq daromadlari tushumining oshishiga olib keladi.

Soliq imtiyozlariga Oʻzbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 75-moddasida quyidagicha taʼrif beʼriladi: “Soliq toʻlovchilarning ayrim toifalariga boshqa soliq toʻlovchilarga nisbatan soliq toʻgʻrisidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan afzalliklar, shu jumladan soliqni toʻlamaslik yoki ularni kamroq miqdorda toʻlash imkoniyati soliq imtiyozlari deb eʼtirof etiladi”.

Soliq imtiyoziga iqtisodiy kategoriya sifatida ta'rif beradigan bo'lsak, imtiyozlar – bu iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va ijtimoiy vazifalarni hal etish maqsadida soliq to'lovchining soliq majburiyatlarini qonun tomonidan belgilangan shaklda butunlay yoki qisman kamaytirishning yo'llari, huquqlari va majburiyatlari majmuidir.

Soliq to'lovchi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlardan tegishli huquqiy asoslar vujudga kelgan paytdan e'tiboran ular amal qiladigan butun davr mobaynida foydalanishga haqli.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlar bo'shagan mablag'larni muayyan maqsadlarga yo'naltirish sharti bilan berilishi mumkin. Bunday mablag'lardan belgilanmagan maqsadda foydalanilgan taqdirda, belgilanmagan maqsadda foydalanilgan summa o'rnatilgan tartibda penya hisoblangan holda byudjetga undirib olinadi. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha berilgan imtiyozlar munosabati bilan bo'shagan hamda ushbu imtiyozlarning amal qilish muddati ichida foydalanilmagan mablag'larning summasi imtiyozlar berilayotgan chog'da belgilangan maqsadlarga mazkur imtiyozlarning amal qilish muddati tugaganidan keyin bir yil mobaynida yo'naltirilishi mumkin.

Xulosa qilib aytdigan bo'lsak, tahlillardan ko'rinadiki aksariyat hollarda imtiyoz berishdan byudjet zarar ko'rmaydi, uning qiymati boshqa soliq to'lovchilar zimmasiga tushadi xolos. Imtiyoz berish bilan kifoyalanmasdan, uning ishlashi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilishi, soliq, pul-kredit siyosati, davlatning iqtisodiy bodhqaruv siyosati bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Soliq mexanizmi soliq imtiyozlarining ishlashi uchun sharoit yaratishi lozim³¹.

Fikrimizcha, asosiy yo'nalish ilmiy-texnika taraqqiyotiga yuksaltirishga va uni ishlab chiqarishga joriy etishga, keng istemol tavarlarini rivojlantirilishiga qaratilishi lozim.

Bozor munosabatlari sharoitida mustaqil respublikamiz iqtisodiy yerkinlashtirishni amalga oshirar ekan, iqtisodiyotni tartiblash va boshqarish jarayonida bir qator vositalardan foydalaniladiki, bunda soliq tizimining soliq stavkalari va imtiyozlaridan foydalanish eng samarali va oson usullardan biri bo'lib yuzaga chiqadi.

Soliq imtiyozlaridan ishlab chiqarish jarayonini boshqarishda, investitsiyalarni rag'batlantirishda va boshqalarda keng foydalaniladi.

Soliq imtiyozlari rag'batlantirish va samarali qo'llanilishiga qarab quyidagi ko'rinishlarda ifodalanishi mumkin:

- soliqlardan butunlay ozod qilish;

³¹ Ashurova N. Soliq imtiyozlari va byudjet daromatlarining uzviyligi. Moliya-ilmiy jurnali. 2015 yil 4-son.82-86 b.

- yangi tashkil etilgan korxonalariga imtiyozlar berish;
- soliq to‘lashdan vaqtincha ozod etish;
- soliqqa tortiladigan bazani kamaytirish;
- soliqdan qisman ozod qilish;
- xorijiy investitsiyalarga imtiyozlar berish;
- eksportga imtiyozlar berish va boshqalar.

Soliq imtiyozlari vositasida iqtisodiyotni boshqarish, davlatni shunday faoliyati bilan bog‘liqlik, u takror ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelgan nomutanosiblikni yo‘qotish uchun sharoit yaratadi. Boshqacha qilib aytganda, agar soliqlarning ba‘zi tizimi ishlab chiqarishni tartibga solishning davlat strategiyasini aniqlasa, taktikasi soliq imtiyozlari orqali amalga oshiriladi. Soliq imtiyozlarini soliq sub‘ekti, soliq ob‘ekti, soliqlarni undirish vositalari, muddatlari nuqtai nazaridan bir necha guruhlarga (turlarga) bo‘lish mumkin.

Soliq imtiyozlarini turli xil asoslar bo‘yicha guruhlash mumkin. Biz buni quyidagi tartibda asoslashga harakat qilamiz.

Bizga ma‘lumki, O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimini huquqiy bazasi takomillashib bormoqda. Hozirga qadar qabul qilingan barcha soliqqa oid qonun hujjatlariga e‘tibor beradigan bo‘lsak, ularning barchasiga soliq imtiyozlarini belgilash bo‘yicha umumiy o‘xshashliklar mavjudligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Ya‘ni, barcha qonun hujjatlarida soliq turlari bo‘yicha imtiyozlar asosan quyidagi shakllarda:

- soliqdan batamom ozod etish;
- soliqdan vaqtincha yoki qisman ozod etish;
- soliq bazasini kamaytirish tarzida berilgan.

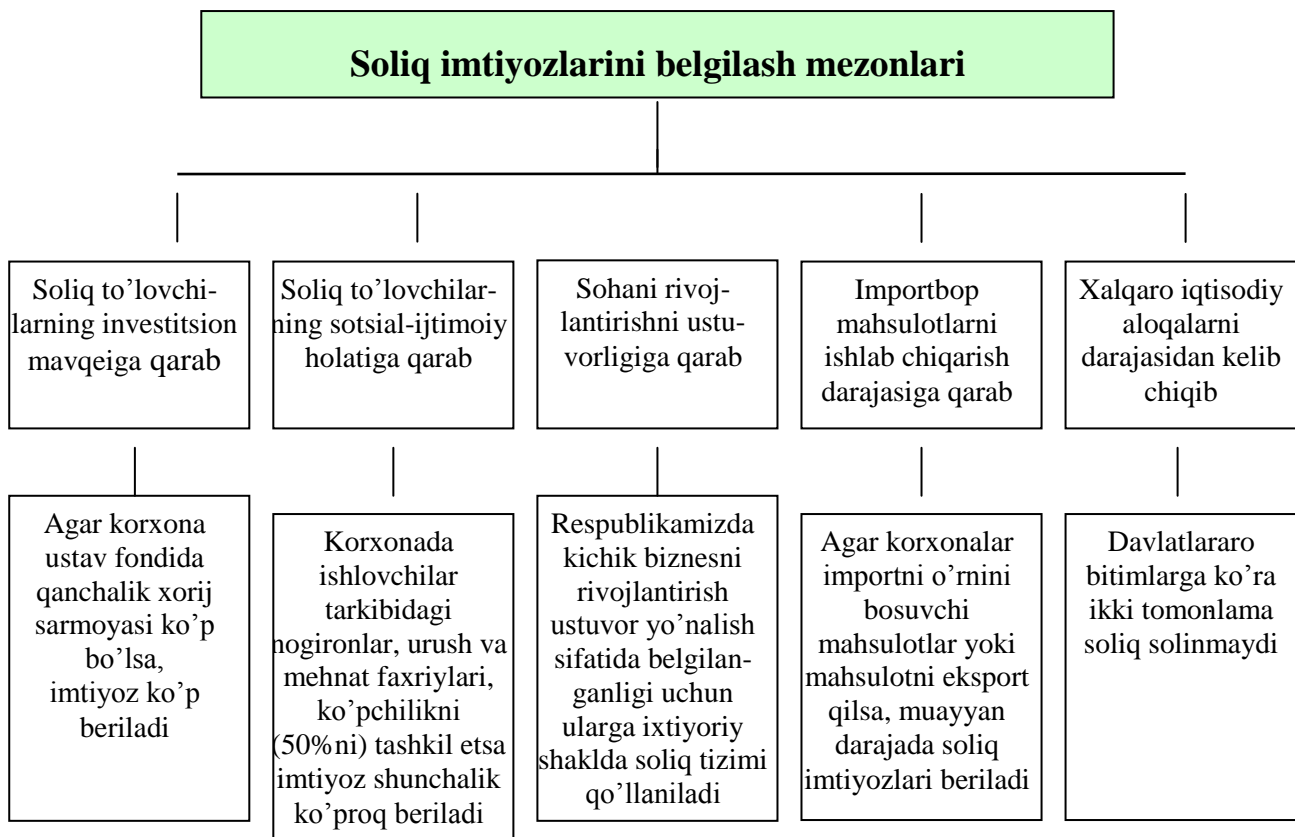
Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida soliq tizimini takomillashtirib borishda, xorijiy mamlakatlarda soliq stavkalarining qo‘llanish mexanizmidan foydalanish, soliqlarni to‘liq va o‘z vaqtida kelib tushushini nazorat qilish tajribalarini o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ishlab chiqarish jarayonini boshqarishda, investitsiyalar, ilmiy tekshiruv va tajriba konstruktorlik ishlarini rag‘batlantirish va tartibga solishda davlat tomonidan soliq imtiyozlaridan keng foydalaniladi. Soliq imtiyozlari rag‘batlantirish va maqsadga muvofiq yo‘llanilishiga qarab quyidagilarga bo‘linadi:

- ayrim korxonalar va tashkilotlarni butunlay soliq to‘lashdan ozod etish;
- yangi tuzilgan korxonalar uchun soliq to‘lash bo‘yicha imtiyozlar berish. Bu imtiyozlar ishbiarmonlik va tadbirkorlik (agar mahsulot ishlab chiqarishga asoslangan bo‘lsa) rivojlanishga ijobiy ta‘sir etadi.

Soliq imtiyozlarini qo‘llash mexanizmidagi eng murakkab jarayon bu soliq imtiyozlarini belgilash mezonlarini adolatli tarzda belgilash hisoblanadi. Ammo,

qayd etish joizki, soliq imtiyozlarini belgilash jahon amaliyotida har bir mamlakatning iqtisodiy siyosatining mazmun-mohiyatidan kelib chiqib belgilanadi va shu jihatidan u turli davlatlarda turlicha bo‘ladi.

4.3.2-chizma. Soliq imtiyozlarini belgilash mezonlari

4.3.2-chizmadan ko‘rishimiz mumkinki, O‘zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligida soliq imtiyozlarini belgilash muayyan mezonlar asosida amalga oshirilgan. Soliq imtiyozlarini soliq to‘lovchilarning investitsion mavqeiga, ularning sotsial-ijtimoiy holatiga, respublikamizda qaysi sohani rivojlantirish ustuvorligiga, soliq to‘lovchilarning importni o‘rnini bosadigan mahsulotlarni ishlab chiqarish darajasiga hamda davlatlar o‘rtasidagi halqaro iqtisodiy munosabatlarga asoslanib belgilangandir. Soliq imtiyozlarini mezonlarini to‘g‘ri ob‘ektiv aniqlash soliqlarning adolatlilik tamoyilini ifodasi sifatida yuzaga chiqadi.

Bugungi kunda iqtisodiyotimizni barqaror sur‘atlarda rivojlantirishda soliqlarning rag‘batlantiruvchi rolini kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar amala oshirilmoqda.

Bu o‘zgarishlardan asosiy maqsad, soliq miqdorlarining kamayishi evaziga soliq to‘lovchilarni ko‘paytirish, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish asosida qo‘shimcha ish o‘rinlarini barpo etishdan iborat. Soliq stavkalarining pasaytirilishi o‘z navbatida investitsion jarayonlarning

(shu jumladan xorijiy investitsiyalarning) ham tezlashishi (akseleratsiyasi) ga olib keladi.

Soliq imtiyozlari individual xususiyatga ega bo'lishi mumkin emas.

Ayrim soliqlar bo'yicha soliq imtiyozlari, qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i solinadigan mahsulotlar ishlab chiqarilganda va (yoki) realizatsiya qilinganda aktsiz solig'i va er qa'ridan foydalanganlik uchun soliqdan tashqari, ushbu moddaning oltinchi qismi qoidalarini hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari bilan faqat belgilangan soliq stavkasini kamaytirish, lekin ko'pi bilan 50 foizga kamaytirish tarzida va ko'pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin.

4.4. SOLIQLARNI UNDIRISH USULLARI

Soliq amaliyotida soliqlarni undirishning uchta usuli mavjud:

- 1) *Kadastrli;*
- 2) *Daromad manbaidan;*
- 3) *Daromad egasi daromadni olganidan so'ng (deklaratsiya buyicha).*

Birinchi usul bevosita real soliqlarni hisoblash uchun foydalaniladigan ob'ektlar (yer, imoratlar va shu kabilar) ning bahosi va o'rtacha daromadliligi to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan kadastr yoki reestr dan foydalanilishini taqozo etadi.

Oliy belgilariga ko'ra tasniflanadigan ob'ektning tavsifnomasi kadastrning tuzilishiga asos bo'ladi. Masalan, yer kadastrini tuzishda turli tumanlardagi ayni bir xildagi yer uchastkalari sifati, joylashgan joyi, foydalanilishi va boshqa belgilariga ko'ra guruhlanadi. Xar bir guruh uchun maydon birligining qator yillar uchun o'rtacha daromadliligi belgilanadi. Boshqa hamma yer uchastkalari maydon birligidan soliq stavkasi belgilangan u yoki boshqa toifaga tenglashtiriladi.

Soliqni to'lashning kadastrli usulining uziga xos xususiyati sifatida shuni ajratib ko'rsatish kerakki, soliqning to'lanish payti daromadning olinishi payti bilan aslo bog'lik bo'lmaydi, chunki bunday usulda mol-mulk uning taxmin qilinadigan daromadliligining tashqi belgilari asosida baholanadi. Kadastrli usulda shaharlar va shahar qurg'onlarida yer solig'i stavkalarini ishlab chiqishga ular hududini shahar ayrim tumanlari yerlari hamda infratuzilmasini iqtisodiy baholash qiymati bo'yicha kompleks tarzda baholash asos qilib olingan.

Ob'ektning ana shunday belgilarga asoslanadigan o'rtacha daromadliligi uning haqiqiy daromadliligidan jiddiy farqlanishi mumkin, shuning uchun bunday usul ko'p jihatdan tarixiylik tusiga ega bo'lishi mumkinki, undan soliq apparati uncha rivojlanmagan holatda qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida yer solig'i kadastrli usulda undiriladi. Bunda yerlarning unumdorligi (boniteti) hisobga olingan holdagi jadval shaklidagi yer

solig'i stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan xar yili yangidan tasdiqlanadi.

Ikkinchi usulda soliqni soliq sub'ektiga daromadni to'laydigan yuridik shaxs hisoblaydi va ushlab qoladi. Ishchining ish xaqidan, xizmatchining maoshidan daromad solig'i shu tariqa undiriladi. Soliq korxonada xodimning daromadni olguniga qadar ushlab qolinadi, bu soliqni to'lashdan bo'yin tovlashni istisno qiladi, chunki buxgalteriya soliq solinadigan daromadni va soliq summasini aniq hisob-kitob kilib chiqadi. Bunday munosabatlarda ishtirok etuvchi yuridik shaxslar ko'pincha fiskal agent yoki soliq agenti sifatida qaraladi.

Soliqning daromad manbaida to'lanishi shuni anglatadiki, soliq uni deklaratsiyalar buyicha to'lashdagi singari soliq idorasi tomonidan hisoblanib ushlab qolinmaydi, balki uni yuridik va jismoniy shaxs foydasiga to'lovni amalga oshiradigan fiskal agentlar to'lov manbalari (korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, boshqa ish beruvchilar) da hisoblaydilar va ushlab qoladilar.

Uchinchi usul soliq to'lovchilarning soliq idoralariga deklaratsiyalarni, ya'ni ularning olgan daromadlari va o'zlariga tegishli bo'lgan soliq imtiyozlari haqidagi rasmiy bayonotni berishni nazarda tutadi. Soliq idoralari soliq deklaratsiyasi va amaldagi soliqqa tortish stavkalari asosida to'lanishi lozim bo'lgan soliq miqdorini nazorat qiladilar. Soliq deklaratsiyasi asosida, odatda, tadbirkorlik faoliyatidan, dehqon (fermer) xo'jaligini yuritishdan olinadigan daromadlar, shuningdek, intellektual faoliyat bilan shug'ullanadigan shaxslar (fan, adabiyot, san'at asarlarining mualliflari, kashfiyotlar, ixtirolar mualliflari, sanoat namunalarini yaratuvchilari va hokazo) daromadlari soliqqa tortiladi.

4.5. SOLIQ MEXANIZMI

Xo'jalik faoliyatini tashkil qilish hamda boshqarishning ma'muriy rejalashtirish shakli va uslublari tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tish, soliqlar va soliq mexanizmiga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirishni taqozo etadi. Ular bozor iqtisodiyoti sharoitida ikkinchi darajali iqtisodiy kategoriyadan davlatning jamiyat iqtisodiy hayoti, korxonalar, tashkilot va fuqarolarning xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiladigan quvvatli vositasiga aylanadi. Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda yangi soliq tizimi va uning amal qilish mexanizmining umumiy asoslari ishlab chiqilganiga qaramasdan, bu sohada hal qilinishi zarur bo'lgan muammolar ko'p. Shu jihatdan olib qaraganda, iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlari, soliqlar va soliq tizimini nazariy jihatdan o'rganish va tahlil qilish bilan birgalikda, soliqlarni amaliyotda qo'llanilishi, soliq mexanizmining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan holda uning vazifalari hamda amaliyotdagi soliq mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlarini ishlab chiqishga ham qaratilgan bo'lishi lozim.

Soliq mexanizmi, moliya mexanizmining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Soliq mexanizmini jamiyat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo'llanadigan usullar yig'indisi deb atash mumkin. Lekin bu ta'rif soliq mexanizmining tashkiliy-huquqiy mazmuni hamda mohiyatini o'zida to'liq aks ettira olmaydi.

Soliq mexanizmining tub mazmuni davlat, jamiyat va alohida sub'ektlarning ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirishga mo'ljallangan markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini tashkil etish bilan bog'liq ob'ektiv pul munosabatlari jarayonini aks ettiradi.

Soliq mexanizmi, iqtisodiy kategoriya bo'lgan soliqlardan farqli o'laroq, kishilar ongli faoliyatining natijasi sifatida ustqurmaga tegishli bulib, uni amalga oshirish shakli sub'ektiv xarakterga egadir. Soliq mexanizmi haqida kengroq tushuncha hosil qilish uchun, soliq va soliqqa tortish jarayonining tarkibiy elementlarini eslab etish o'rinlidir.

Soliq ob'ekti, soliq sub'ekti, soliq bazasi, soliq stavkasi, soliqni to'lash muddatlari, soliq buyicha imtiyozlar va jarimalar, soliqlarni hisob-kitob qilish va byudjetga o'tkazish tartibi, soliq to'lovchilarning mas'uliyatlari, soliq idoralari tomonidan nazorat olib borish tartibi va boshqalar soliq mexanizmining muhim tarkibiy elementlari hisoblanadi. Shunga ko'ra, soliq mexanizmi davlat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo'llaniladigan qonunlar, yo'riqnomalar hamda soliqqa tortish jarayonining tashkiliy-huquqiy elementlari va uni boshqarishning yig'indisini aks ettiradi.

Bu yerda alohida olingan soliq yoki majburiy to'lovlar mexanizmini emas, balki umumiy holda barcha soliqlar va majburiy to'lovlar mexanizmini yoritishda keltirish uchun ishlatiladigan qonunlar, yo'riqnomalar va yuqorida ta'kidlab o'tilgan soliqqa tortish jarayonining tarkibiy qismlari yig'indisini umumiy nazarda tutgan holda aks ettirilgan.

Soliq mexanizmining tarkibiy qismlari birgalikda soliq munosabatlarini tashkil etishning shakllari, turlari, usullari «soliq mexanizmi konstruktsiyasini» tashkil etadi. Ushbu «konstruktsiya» tarkibiy qismlarining har biriga miqdor jihatdan o'lchov birliklari o'rnatish yo'li bilan harakatga keltiriladi. Boshqacha qilib aytganda, soliq mexanizmi konstruktsiyasi, soliq ob'ekti va sub'ekti, soliq stavkasi va undirib olish muddati, soliq bo'yicha imtiyozlar berish hamda jarimalar solish va boshqalarni aniqlash yo'li bilan harakatga keltiriladi.

Soliqlarning ichki mohiyati harakat qilish qonuniyatlari va qarama-qarshiliklarni e'tiborga olish, mustaqil davlatimiz uchun soliq mexanizmidan samarali foydalanishda katta ahamiyatga ega. Soliqlar va ularning funktsiyalarini bir

tomondan, soliq siyosati va soliq mexanizmini, ikkinchi tomondan ajratib o'rganish soliqlarni ob'ektivligini hamda soliqlar buyicha davlat faoliyatining sub'ektivligini tushunish imkoniyatini beradi.

Soliq mexanizmi o'z mohiyatiga ko'ra davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirishga mo'ljallangan markazlashgan va markazlashmagan pul mablag'lari fondlarini tashkil etish bilan bog'liq ob'ektiv pul munosabatlari jarayonini aks ettiradi.

Soliq mexanizmining ichki mohiyati, uning tarkibi va tuzilishi bevosita soliqlarning mazmuni, tarkibi va tuzilishi (elementlari) dan kelib chiqadi.

Soliq mexanizmi - davlat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo'llaniladigan (huquqiy baza asosida) soliqqa tortish jarayonining elementlari va ularni boshqarishning yig'indisini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda soliq mexanizmi - bu soliq munosabatlarini tashkil qilish usullari yig'indisi bo'lib, u iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishda qulay shart-sharoitlar ta'minlash uchun davlat tomonidan qo'llaniladi.

Davlat soliq munosabatlarini tashkil etishning usullarini o'rnatar ekan, ularga mos qonunlar yaratadi va kuchga kiritadi. Davlat soliq qo'mitasi amaldagi soliq qonunchiligi asosida hamda o'zining vakolat doirasida har bir soliq turlari bo'yicha yo'riqnomalar ishlab chiqadi. Shunday ekan davlat soliq mexanizmiga soliq qonunchiligi yordamida huquqiy shakl beradi va uni boshqarib turadi.

Soliq mexanizmining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi qonuni, Prezident Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining Qarorlari va boshqa soliqqa oid me'yoriy hujjatlardan iborat bo'lib, u umummilliy va davlat manfaatlarini aks ettiradi.

Soliq mexanizmining tarkibiy qismlari birgalikda soliq munosabatlarini tashkil etishning shakllari, turlari, usullarini tashkil etadi. Soliq mexanizmi soliq tizimining amaliyotga tatbiq etilishini ifodalaydi. Undan foydalanish soliq elementlari yig'indisidan foydalanish uchun ishlab chiqilgan.

Soliq mexanizmining tarkibiy qismlari uzoq yillar harakat qilsa (masalan, soliqlarning turlari), uning elementlari (masalan, stavka, imtiyoz) tez-tez o'zgartiriladi.

Soliq mexanizmi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda foydalaniladigan asosiy qurol sifatida byudjet taqchilligini mumkin qadar bartaraf qilishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bundan tashqari davlat soliq mexanizmidan bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishda, tadbirkorlikni rivojlanishiga imkon yaratib berishda va ayni vaqtda aholini kam daromadli qatlamini ijtimoiy qashshoqlashishiga qarshi muhim vosita sifatida foydalanishi lozim.

Soliq mexanizmining vazifalari bevosita soliqlarning funktsiyalaridan kelib chiqadi. Shundan kelib chiqib, soliq mexanizmi o‘z mohiyatiga ko‘ra fiskal, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega.

Soliq mexanizmining fiskal ahamiyatini e‘tiborga olgan holda asosiy vazifasi davlat ixtiyoriga zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘larni shakllantirish hisoblanadi. Bu borada quyidagilar asos qilib olinishi lozim:

- davlat va jamiyatning iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish;

- davlatning ijtimoiy yo‘nalishdagi xarajatlari uchun moliyaviy asos yaratish;

- davlat byudjeti taqchilligini imkon qadar kamaytirish. Ma‘lumki, byudjet taqchilligini kamaytirishga nafaqat byudjet xarajatlarini qisqartirish, balki oqilona tashkil etilgan soliq mexanizmidan foydalangan holda byudjet daromadlarini oshirish hisobiga ham yerishish mumkin. Ushbu maqsadlarga asosan soliq mexanizmining fiskal vazifasidan foydalangan holda yerishiladi.

Soliq mexanizmi bozor iqtisodiyoti sharoitida o‘zining yana bir ahamiyatini, ya‘ni iqtisodiy ahamiyatini hisobga olgan holda o‘ziga xos vazifalarni bajaradi. Bu vazifalar davlat tomonidan iqtisodiyotni boshqarib turishda foydalanadigan dastaklardan biri sifatida quyidagilarga bo‘linishi mumkin:

- bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatish. Bu vazifa respublikamizda ko‘p ukladli iqtisodiyotni rivojlantirish, xususiyl mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta‘minlash uchun asoslanadi.

- mulkchilik va xo‘jalik faoliyatining tashkiliy-huquqiy shaklidan qat‘iy nazar barcha soliq to‘lovchilar uchun bir xil imkoniyat yaratib berish. Bu borada soliq mexanizmi universallashtirilishi lozim. Bundan tashqari mavjud soliq mexanizmi soliq to‘lovchi sub‘ektlarga xo‘jalik faoliyatining sohasi va iqtisodiyot tarmog‘idan qat‘iy nazar normal rivojlanishni ta‘minlovchi darajaga egalik qilishga imkoniyat yaratib berishi lozim.

- yuridik va jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish. Soliq mexanizmining ushbu vazifasi soliqlar bo‘yicha imtiyozlar berish va jarimalar solish hisobiga ular xo‘jalik faoliyatiga ma‘lum darajada iqtisodiy jihatdan ta‘sir etishdan iborat.

- tashqi iqtisodiy faoliyatni hamda eksportni rag‘batlantirish. Soliq mexanizmining bu vazifasi tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada rivojlantirish, respublika iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni kengroq jalb qilish va jahon bozoriga chiqish maqsadida mahsulot eksportini etarli darajada rag‘batlantirishga doir imtiyozlar berish.

- soliq to‘lovchilarga ma‘lum davrda ba‘zi imtiyozlar berish va zarur paytda jarimalar solish orqali ular faoliyatiga ta‘sir ko‘rsatish. Soliq mexanizmining ushbu

vazifasi orqali ishlab chiqarishga soliq mexanizmi vositasida ijobiy yoki salbiy taʼsir koʻrsatish orqali umumiy iqtisodiy oʻsishni taʼminlash mumkin.

Yuqoridagi vazifalardan tashqari soliq mexanizmining iqtisodiy ahamiyati bilan bogʻliq boʻlgan: tabiiy resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitni muhofaza etishni ragʻbatlantirish; aholi pul daromadlarini oshirish yoki qisqartirish orqali ularning toʻlov qobiliyatiga taʼsir etish kabi muhim vazifalarni bajarishi lozim.

Soliq mexanizmining iqtisodiy ahamiyatini eʼtiborga olgan holdagi vazifalari:

– aholining har xil ijtimoiy guruhlari daromadlarini tartibga solish. Oʻrnatilgan soliq stavkasi miqdori shunday optimal darajada boʻlishi kerakki, barcha aholi ijtimoiy guruhlari uchun soliq stavkasi miqdori ularni yana ham koʻproq daromad olishdagi tashabbuslari va manfaatlariga zid boʻlmasligi kerak;

– aholining kam daromadli qismini keskin qashshoqlashishiga toʻsiq boʻlib xizmat qilish;

– demografik siyosat talablarini hisobga olgan holda har xil imtiyozlar berish.

Soliqlar davlat byudjetini daromadlar bilan toʻliq taʼminlashning asosiy manbasi hamda iqtisodiyotni boshqarib turuvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham soliq mexanizmi keng qamrovli ayni paytda har bir soha, tarmoq, korxonaga alohida moslashuvchan boʻlishi lozim.

Iqtisodiyotni boshqarish ikki xil shaklda amalga oshiriladi:

A) Maʼmuriy boshqarish;

B) Iqtisodiy boshqarish.

Boshqarishning bozor munosabatlari sharoitiga mos keluvchi asosiy usuli, korxonalar faoliyatini uning oxirgi moliyaviy natijalariga bogʻliq qilib qoʻyishdan iborat.

Soliq mexanizmini qoʻllash, ssuda kapitali va foiz stavkalaridan foydalanish (investitsiya siyosati), byudjetdan kapital qoʻyilmalarni hamda dotatsiyalar ajratish, davlat xarid baholarini oʻrnatish, davlat buyurtmasi va boshqa davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi taʼsir etuvchi omillari hisoblanadi.

Soliq stavkalariga oʻzgartirishlar kiritish, soliqlar boʻyicha imtiyozlar hamda jarimalardan foydalanish, baʼzi bir soliqlarni joriy qilish bilan birga ayrimlarini bekor qilish va boshqalar yordamida davlat alohida olingan tarmoq yoki ishlab chiqarish sohasini tezroq rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishni yoqlovchi koʻplab nazariyalar mavjud. Jumladan, A.Smit tomonidan ilgari surilgan soliqqa tortish tamoyillari soliqlarning fiskal ahamiyati bilan birgalikda iqtisodiyotni boshqarishda foydalaniladigan vosita sifatida oʻrganish lozimligini tasdiqlaydi.

«Soliqlar - iqtisodiyotni tartibga soluvchi vosita» kontseptsiyasi iqtisodiy oʻsishni barqarorlashtirishni taʼminlash va iqtisodiyotni boshqarishda soliqlardan foydalanishni anglatadi. Keynes oʻzining ilmiy izlanishlarida iqtisodiyotni soliqlar

vositasida boshqarib turish zaruratini nazariy jihatdan asoslab bergan va soliqlarga avtomatik tarzda barqarorlashtiruvchi vosita sifatida qaragan. Shu bilan birgalikda soliq mexanizmini o'zgartirib, soliq siyosatini iqtisodiyotning tsikli rivojlanishiga muvofiqlashtirishni tavsiya etgan.

«Soliqlar - daromadlarni barqarorlashtiruvchi vosita» nazariyasining asoschisi E.Jerarden (Frantsuz iqtisodchisi) soliqlar yordamida iqtisodiyotni boshqarish mexanizmiga ta'sir etib, jumladan soliqqa tortishning progressiv shkalasini qo'llash orqali jamiyat a'zolarining mulkiy tengsizligini tugatish mumkinligini ta'kidlaydi.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishning asosiy maqsadi xo'jalik yuritishda qulay sharoitlarni yaratib berish va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat bo'lib, shu maqsadlarga yerishish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- soliq tushumlari hajmini o'zgartirish;
- soliqqa tortishning shakl va usullarini o'zgartirish;
- soliq stavkalarini o'zgartirish, ularni tabaqalashtirish;
- soliq imtiyozlaridan foydalanish;
- soliqqa tortilishi lozim bo'lgan ob'ektlarni o'zgartirish;
- jarimalar qo'llash va boshqalar.

Davlat iqtisodiyotni soliqlar orqali tartibga solishda makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ta'sir etadi. Makroiqtisodiy darajada, soliq stavkasi miqdoriga o'zgartirish kiritish orqali inflyatsiyani chegaralash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarining hududlararo mukammal joylashishini tartibga solish, mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash, iqtisodiy o'sishga yerishish kabi keng ko'lamlı maqsadlarga yerishish mumkin. Mikroiqtisodiy darajada esa xo'jalik yurituvchi suyb'ektlarning moliyaviy holatiga ta'sir etishi, ularning investitsiya faoliyatini rag'batlantirishi kabilarga yerishishi mumkin.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishda soliq mexanizmi elementlaridan keng ko'lamda foydalaniladi. Ulardan keng qo'llaniladigan va samarali choralari sifatida soliq stavkalarini, soliq imtiyozlarini o'zgartirish kabilarni alohida qayd etib o'tish lozim.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliq elementlarining mohiyatini ochib bering?
2. Soliq elementlarini o'rganish zarurati nima bilan ifodalanadi?
3. Soliq elementlari tarkibiga qanday elementlar kiradi?
4. Soliq ob'ekti bilan soliq predmeti farqlarini tushuntirib bering?
5. Soliq agentining o'z soliq majburiyatlari bilan boshqa soliq to'lovchilar majburiyatlarini izohlab bering?

6. Soliq stavkalarining qanday turlari mavjud?
7. Soliq stavkalari qanday mezonlar asosida belgilanadi?
8. Proportsional, progressiv va regressiv stavka deganda qanday stavkalar tushuniladi?
9. Soliq imtiyozlarining mohiyatini tushuntirib bering?
10. Soliq imtiyozlarini guruhlab bering?
11. Soliq imtiyozlarini belgilash mezonlarini aniqlab bering?
12. Soliqni undirish usullari qanday guruhlanadi?
13. Soliq mexanizmining mohiyatini tushuntirib bering?
14. Soliq mexanizmi tarkibiga nimalar kiradi?

V BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ TIZIMI VA UNING SHAKLLANISHINING NAZARIY ASOSLARI

REJA:

- 5.1. Soliq tizimini mohiyati va uning klassifikatsiyasi
- 5.2. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar
- 5.3. Umumdavlat va mahalliy soliqlar
- 5.4. Yuridik hamda jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar
- 5.5. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari

5.1. SOLIQ TIZIMINI MOHIYATI VA UNING KLASSIFIKATSIYASI

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda bozor tamoyillariga to'liq javob beradigan yangi soliq tizimi shakllandi. Mamlakatimizda soliqlarni boshqarishning zamonaviy usullari va mexanizmlari joriy etildi, soliq organlarining yaxlit tizimi yaratildi. O'zbekistonda bugungi kunda olib borilayotgan soliq siyosati xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga soliq yukini yanada pasaytirishga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga, aholining real daromadlari va ularning xarid qilish qobiliyatini oshirishga qaratilgan.

Mamlakatimizda soliq tizimini isloh qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad – soliq to'lovchilar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish orqali ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish va iqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishdir. Har bir mamlakatda ham ushbu maqsadga faqat izchil soliq ma'murchiligini amalga oshirish orqali erishiladi.

O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksining 17-moddasida soliqlarning va yig'implarning turlari keltirilgan va unga ko'ra O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi soliqlar belgilanadi:

- 1) qo'shilgan qiymat solig'i;
- 2) aktsiz solig'i;
- 3) foyda solig'i;
- 4) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 5) yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 7) mol-mulk solig'i;
- 8) yer solig'i;
- 9) ijtimoiy soliq.

O'zbekiston Respublikasi hududida yig'imlar belgilanishi mumkin. Yig'imlarni joriy etish, hisoblab chiqarish va to'lash tartibi ushbu Kodeksda hamda boshqa qonun hujjatlarida belgilanadi.

Avtotransport yig'imini hisoblab chiqarish va to'lash tartibi ushbu Kodeks bilan tartibga solinadi.

Davlat bojini hisoblab chiqarish va undirish tartibi davlat boji to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksining 18-moddasida maxsus soliq rejimlari keltirilgan.

Soliq to'lovchilarning ayrim toifalari uchun O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi maxsus soliq rejimlari belgilanadi:

- 1) aylanmadan olinadigan soliq;
- 2) mahsulot taqsimotiga oid bitimlar ishtirokchilariga soliq solishning alohida tartibi;
- 3) maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilariga va ayrim toifadagi soliq to'lovchilarga soliq solishning alohida tartibi.

Maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilariga va ayrim toifadagi soliq to'lovchilarga soliq solishning alohida tartibi qonun hujjatlarida yoki investitsiya bitimlarida nazarda tutilgan investitsiyalarni amalga oshirish hamda boshqa shartlarni bajarish bilan bog'liq holda muayyan muddat uchun belgilanadi.

Maxsus soliq rejimlari ayrim soliqlarni to'lashdan ozod etishni, pasaytirilgan soliq stavkalarini va boshqa soliq imtiyozlarini qo'llashni nazarda tutishi mumkin.

Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, yig'imlar, bojar va boshqa majburiy to'lovlar hamda ularning tuzilish tamoyillari, usullari, soliq nazoratining yig'indisi soliq tizimini tashkil etadi. Bu ta'rif soliq tizimini keng ma'noda tushunishdir. Soliq qonunchiligida soliq tizimi tor ma'noda talqin qilinib, bir xil mohiyatga ega bo'lgan va markazlashgan pul fondini tashkil etadigan soliq, yig'im, boj va boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisi *soliq tizimi* deb tushuniladi. Soliq tizimiga nisbatan bunday yondashuvni ayrim adabiyotlarda ham keltirilganligini ta'kidlash o'rinli. Qayd etilgan ta'rifda soliq va yig'imlar yagona mohiyat, ya'ni «majburiy xarakterga ega bo'lgan munosabat» va ularning bir-biri bilan bog'liqligi va nihoyat byudjetga tushishligini ko'rsatadi. Bu O'zbekiston Respublikasi soliq Kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu yerda bahsli masala ham mavjud, ya'ni davlatning byudjetdan tashqari fondlariga (pensiya, ijtimoiy sug'urta, bandlik, yo'l fondlari va boshqalar) to'lovlarni ham majburiylik nuqtai nazardan soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud³².

Soliqlar bo'yicha izlanishlar olib borgan ayrim mualliflarning soliq tizimiga yondashuvi boshqacha. Soliq tizimiga xususan soliqlar yoki ularga tenglashtirilgan to'lovlar tizimi (majmui) sifatida qarash mumkin emas. Soliq solishning muhim shart-sharoitlariga quyidagilar kiradi: soliqlarni belgilash va amalga kiritish tartibi,

³² Yahyoev Q. Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti. T. «G'afur G'ulom», 2000. y. 31- bet.

solliqlarning turlari, ularni byudjet darajalari o'rtasida taqsimlash tartibi, soliq nazoratini amalga oshirish shakllari va uslublari, soliq to'lovchilarning huquqlari, majburiyatlari, ular manfaatlarini himoya qilish usullari, soliq munosabatlari ishtirokchilarining javobgarligi³³ va shu bilan birga ushbu elementlar soliq tizimining tarkibiy unsurlari ekanligini ta'kidlaydi va soliq tizimi deganda ana shu elementlarning majmuasidan iborat bo'lgan va ular o'rtasidagi munosabatlar majmuasidan kelib chiqib ifodalash mumkin.

Umuman olganda soliq tizimini tarkiban soliqqa tortish tamoyillari, soliq siyosati, soliqqa tortish tizimi, soliq mexanizmi kabilarga ajratish mumkin. Ushbu elementlar bevosita mamlakatda amal qilayotgan solliqlarning tarkibini belgilab beradi.

Solliqlarga doir moliyaviy munosabatlarni yoritishda ularni tasniflash barcha turdagi solliqlarni guruhlariga ajratish orqali o'rganishni osonlashtiradi. Hozirgi paytda solliqlarning u yoki bu belgilari, xususiyatlariga qarab tasniflash tartibi amal qilib, solliqlarni tasniflash soliq to'lovchi va davlat o'rtasida solliqlarga doir bo'lgan moliyaviy munosabatlarga turli nuqtai-nazardan yondashishni talab etadi. Solliqlar xilma-xilligi sharoitida ularning farqli va o'xshash jihatlarini yoritgan holda to'g'ri tasniflash nafaqat nazariya uchun, balki amaliyot uchun ham zarurdir. Shunga asosan aytishimiz mumkinki, respublikamiz soliq tizimini o'rganishdagi yo'nalishlardan biri ularni to'g'ri tasniflash hisoblanadi. Soliq tizimining asosi bo'lgan solliqlar o'ziga xos xususiyatlariga, bir qator belgilariga ko'ra guruhlanadi. Solliqlarning guruhlanishi ularning ob'ektiga, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy faoliyatiga ta'sir etishiga, undirilish usullari, paydo bo'lishiga (sub'ektiga), byudjetga yo'naltirilishiga va boshqa belgilariga ko'ra ularning tasniflanishidir.

Solliqlarni bunday tartibda guruhlariga ajratishdan maqsad ularni taqsimlash tamoyillarini belgilashda, ularning soliq funktsiya va vazifalarini qay darajada bajarayotganligini baholashda, umuman olganda davlat byudjetini doimiy ravishda va muntazam daromadlar bilan ta'minlashda, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tadbirkorlik faoliyatini cheklab qo'ymasdan faoliyat ko'rsatishi uchun solliqlarni har tomonlama ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish, tahlil qilishdan iborat.

Tarixan solliqlar ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga qarab yoki boshqacha qilib aytganda undirib olish manbasiga qarab ikki guruhga to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) solliqlar guruhlariga bo'linadi. Solliqlarni belgilaydigan va ulardan tushgan mablag'ni tasarruf etishiga, ya'ni byudjetga o'tkazish nuqtai-nazaridan solliqlar umumdavlat va mahalliy solliqlarga bo'linadi. Shuningdek, solliqlar paydo bo'lish manbaiga ko'ra yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan solliqlarga bo'linadi.

³³ Xvan L.B. Soliq huquqi. T.: "Konsaudit inform", 2001 y. 47-bet.

Soliqlarning qayd etilgan guruhlarga ajratib o'rganishni alohida savol sifatida kengroq yoritishga harakat qilamiz.

Shu o'rinda soliqlarni guruhlashning ayrim turlarini ko'rib chiqamiz. Soliqlarni ob'ekti va iqtisodiy mohiyati bo'yicha guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishni o'rganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Soliqlar soliqqa tortish ob'ektiga qarab uch guruhga bo'linadi:

1. Oborotdan olinadigan soliqlar. Bunda soliqlar xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bevosita oborotidan undiriladi, ularga qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i, bojxona bojlari, yig'imlari va boshqalar kiradi.

2. Mol-mulk qiymatlaridan olinadigan soliqlar. Bunday soliqlar soliq to'lovchi sub'ektlar tasarrufida mavjud bo'lgan mol-mulkka, yerga va boshqalarga nisbatan belgilanadigan soliqlardan iborat.

3. Daromaddan olinadigan soliqlar. Bunga yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, jismoniy shaxslarning daromad solig'i va boshqalar kiradi.

Mamlakatimizda amal qilayotgan soliqlarning ayrimlari korxonalar ho'jalik faoliyatining oxirgi moliyaviy natijasidan byudjetga to'lanadigan aksariyat soliqlar va majburiy to'lovlar kelgusi davr xarajatlari orqali ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga qo'shiladi (yer solig'i, mol-mulk solig'i va boshqalar). Shu o'rinda soliqlarni guruhlashning asosi hisoblangan, ularni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy faoliyatiga ta'sir etishiga qarab quyidagilarga ajratishimiz mumkin:

1. Tovar (ish, xizmat) lar oborotidan to'lanadigan soliqlar. Bunday soliq'larga asosan egri (bilvosita)) soliqlar kiradi, ya'ni qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i, bojxona bojlari.

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan soliqlar: pensiya fondiga ajratmalar, kasaba uyushmalari federatsiyasiga ajratmalar, bandlik fondiga ajratmalar va boshqalar.

3. Davr xarajatlariga kiritiladigan soliqlar: mol-mulk solig'i, yer solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq va boshqalar.

4. Korxonalar foydasidan to'lanadigan soliqlar: foyda solig'i va boshqalar.

5.2. TO'G'RI (BEVOSITA) VA EGRI (BILVOSITA) SOLIQLAR

Soliqlarni tasniflashga doir qarashlarning ilk shakllaridan biri ularni to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar guruhlariga ajratishdir. Soliqlarni bunday tasniflash respublikamiz soliq tizimida ham amal qilib, ular o'rtasidagi maqbul nisbatni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar respublikamiz soliq tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlaridan biridir. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar o'rtasidagi maqbul nisbatni ta'minlashda ularning har birini o'ziga xos

xususiyatlari, afzalliklari va kamchiliklarini e'tiborga olish lozim. Shu o'rinda soliqlarni tasniflashga bo'lgan ushbu yondashuvning shakllanishi va rivojlanishini ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega.

Soliqlarni to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga ajratish mezoni va ular nisbatini ta'minlashga doir munozaralar o'rta asrlardan e'tiboran mavjud bo'lib, moliya fanida to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar nisbati nazariyasi nomini oldi. Bu nazariyaning asosiy g'oyasi to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarni belgilash mezoni sifatida nima bo'lishi kerakligi va ularning qaysi biriga ustuvorlik berish iqtisodiyot rivojlanishi uchun samarali hisoblanishini nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan. Ushbu g'oyadan kelib chiqqan holda to'g'ri yoki egri soliqqa tortish nazariyasi tarafdorlari o'z g'oyalarini asoslashga harakat qildilar. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar nisbati nazariyasi soliqqa oid nazariyalar ichida muhim ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi paytda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va ko'plab davlatlar uning ijobiy g'oyalaridan foydalangan holda o'z soliq tizimlariga o'zgartirishlar kiritib, barqaror soliq tizimini shakllantirishga yerishib kelmoqda.

Soliqlarni tasniflashga bo'lgan bunday yondashuv moliya faniga XVI asr amaliyotidan olingan bo'lib, XVII asr oxirida ingliz filosofi D.Lokk tomonidan ularning nazariy jihatlari o'rganilgan. D.Lokk to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar tarkibini aniqlashda asos qilib, ularni oxir-oqibat kimga yuklanishi nuqatai-nazaridan yondashdi. Uning fikricha, yer solig'i - bu to'g'ri (bevosita), qolgan barcha soliqlar egri(bilvosita) soliqlardir. Sababi sifatida egri(bilvosita) soliqlar oxir-oqibat yer egalari tomonidan to'lanishini qayd etib, bunda sotuvchilar soliq yukini iste'molchi hisoblangan ishchilarga, ular yer ijarachilariga, yer ijarachilari esa yer egalari yuquriga yuklashi natijasida soliqlarning manbai bo'lib oxir-oqibat yer egalari daromadlari ekanligini nazariy jihatdan asoslashga harakat qilgan va barcha soliqlar o'rniga yagona yer solig'i joriy etishni taklif etgan. Faqat yer egasining sof daromadidan barcha soliqlar to'lanishidan kelib chiqqan holda, fiziokratlar ushbu g'oyani qo'llab-quvvatladilar va yanada chuqurlashtirdilar.

D.Lokk va fiziokratlarning soliqlarni to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga ajratishning mezoni sifatidagi yondashuvida ular nazariyalarining asosiy g'oyasi hisoblangan daromadlar faqatgina yerdan keladi deb hisoblashidir. Bizga ma'lumki, A.Smit daromadlar nafaqat yerdan, shuning bilan birgalikda kapital va mehnat faoliyati davomida olinishi mumkinligini nazariy jihatdan asoslab berdi. Olinishi mumkin bo'lgan daromadlar tarkibining o'zgarishi tadbirkorlik daromadi va ish haqidan olinadigan soliqlarni ham to'g'ri (bevosita) soliqlarga, qolgan soliqlarni esa egri (bilvosita) soliqlarga kiritish lozim degan xulosaga olib keldi. Natijada, daromad - mulk (yer, uy, kasb, pul mablag'lari va shaxsiy mehnatdan) soliqlari to'g'ri (bevosita) soliqlar qatoriga, xarajat soliqlari, ya'ni keng ma'nodagi iste'mol predmetlariga soliqlar esa egri (bilvosita) soliqlar qatoriga kiritilishini, soliqlarni

ushbu ko‘rinishida to‘g‘ri va egriga ajratish shaxsning to‘lov qobiliyatidan, ya‘ni uning daromadi va iste‘moli o‘rtasidagi aloqadan kelib chiqishini asoslab berdi.

Soliqlar rivojlanish bosqichlarida soliq tizimlari asosan to‘g‘ri (bevosita) soliqlarga asoslanib tuzilgan. Egri (bilvosita) soliqlar tovar qiymatini oshirishini hisobga olib, ular ancha og‘ir va xalq ahvoriga salbiy ta‘sir qiladi deb hisoblangan. Shunga qaramasdan o‘rta asrlarda egri (bilvosita) soliqlarga ustuvorlik berilib, asosan iste‘mol uchun birlamchi bo‘lgan tovarlarga nisbatan qo‘llanilgan (masalan, tuzga soliq). Egri (bilvosita) soliqlarga nisbatan ilk yondashuvga muvofiq egri (bilvosita) soliqlar soliq to‘lovchilar moliyaviy ahvolini yomonlashtirganligi uchun ularni keng joriy etish maqsadga muvofiq emas deb hisoblangan.

O‘rta asrlar oxirlarida paydo bo‘lgan ushbu nazariyaga ikkinchi yondashuv esa, aksincha, egri soliqlarni joriy qilinishi zarurligini asoslab berdi. Egri (bilvosita) soliqlar yordamida soliqqa tortishning teng sharoitlarini ta‘minlash taklif etilib, boy tabaqa vakillari soliqlar bo‘yicha turli xil imtiyozlarga ega bo‘lganligi sababli ular oladigan daromadlar soliqqa tortilmay qolishini e‘tirof etilgan holda, egri soliqqa tortish tarafdorlari soliqlarni tovar narxiga ustama shaklida belgilanishini yoqlab chiqadilar.

Hattoki, A.Smit va D.Rikardolar ham egri soliqqa tortish tarafdorlari hisoblanishgan, ular uni ixtiyoriylik g‘oyasi orqali asoslab berishdi. Bu g‘oya egri (bilvosita) soliqlar to‘g‘ri (bevosita) soliqlarga qaraganda engilroq degan tasdiqdan kelib chiqadi, chunki ulardan egri (bilvosita) soliqlarga tovarlarni xarid qilmasdan oson qochish mumkin degan xulosani beradi.

Lekin XIX asr oxirida to‘g‘ri (bevosita) soliqlar tenglashtirish maqsadi uchun, egri (bilvosita) soliqlar esa samarali tushumlarga yerishish uchun mo‘ljallanishi, ushbu masala bo‘yicha hamma bahslashuvlar to‘g‘ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqqa tortish o‘rtasida o‘zaro muvozanatni ta‘minlash zarur degan xulosaga kelindi. Buning sababi sifatida aytish mumkinki, to‘g‘ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarning har birini ijobiy va salbiy jihatlari o‘rganildi. Shunga qaramasdan bu boradagi bahsli munozaralar bugungi kunga kelib ham davom etmoqda.

Soliq tizimi barqarorligini ta‘minlashda to‘g‘ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga oid bo‘lgan nazariyalarni o‘rganish, jumladan, ularga bo‘lgan tarixiy va zamonaviy yondashuvlarni uyg‘unlashtirgan holda tahlil qilish hamda respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda yondashish, to‘g‘ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar o‘rtasidagi maqbul nisbatni ta‘minlashga qaratilgan soliq tizimini takomillashtirish yo‘nalishidagi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiy mohiyatiga, to‘lovchi bilan davlatning o‘zaro munosabatlariga bevosita yoki bilvosita bog‘liqligiga ko‘ra to‘g‘ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga bo‘linishiga doir zamonaviy yondashuvga muvofiq, to‘g‘ri (bevosita)

soliqlar to'g'ridan-to'g'ri daromadga va mol-mulkka qaratiladi (soliqqa tortishning bevosita shakli). Tovarining bahosida to'lanadigan yoki tarifga kiritiladigan tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlar egri (bilvosita) soliqlarga kiradi. Tovar va xizmatlarning egasi ularni sotishda soliq summalarini olib, ularni davlatga o'tkazadi.

Daromadlar oladigan (mol-mulkka va shu kabilarga egalik qiladigan) xo'jalik yurituvchi sub'ektlar to'g'ri (bevosita) soliqlarning pirovard to'lovchisi hisoblanadi, narxlarga ustamalar orqali soliq yuki yuklab qo'yiladigan tovarning iste'molchisi esa egri (bilvosita) soliqlarning pirovard to'lovchisi hisoblanadi.

Amaliyotda nafaqat egri soliqlar, shu bilan birga to'g'ri (bevosita) soliqlarni ham iste'molchilar zimmasiga o'tkazish imkoniyati mavjuddir. Masalan, korxonalar to'laydigan soliqlar yuki inflyatsiya davrida ko'pincha narx-navoni oshirib yuborish orqali iste'molchilar zimmasiga yuklab boriladi.

To'g'ri (bevosita) soliqlarga tortishda mablag'larning safarbar qilinishi yangi qiymatni taqsimlash paytida boshlanadi. Davlat daromad olingan paytdayoq uning bir qismiga o'z huquqlari bilan da'vo qiladi.

Soliq to'lovchining daromadi (ish haqi, foyda, foizlar va hokazo) va uning mol-mulkining (yer, uylar, qimmatli qog'ozlar va hokazo) qiymati to'g'ri (bevosita) soliqlar ob'ekti bo'ladi. Soliqqa tortishning bu shakli egri (bilvosita) soliqlarga nisbatan birmuncha progressivdir, chunki u soliq to'lovchining daromadligini, oilaviy ahvolini hisobga oladi, soliq daromadni olish bosqichida undiriladi. Bundan tashqari, to'g'ri (bevosita) soliqlarga tortishda soliq to'lovchi o'z solig'ining summasini aniq biladi.

Tarixiy jihatdan olganda to'g'ri (bevosita) soliqlar XVIII asrda va XIX asrning birinchi yarmida shakllandi, ular faqat XX asrda keng ommalashdi.

To'g'ri (bevosita) soliqlar real va shaxsiy soliqlarga bo'linadi. Real soliqlar soliq to'lovchi mol-mulkining ayrim turlaridan (yer, uylardan) kadastr asosida undiriladi, to'lovchining haqiqiy daromadligini emas, balki o'rtacha daromadligini hisobga oladi. Soliqqa tortish ob'ektiga qarab quyidagilar real soliqlarga kiradi: yerga oid, uy-joylarga doir, kasb-hunarga tegishli, qimmatli qog'ozlardan olinadigan soliqlar. Real soliqlar tashqi belgilariga asoslanadi, soliqqa tortish mol-mulkning kadastr bo'yicha aniqlanadigan o'rtacha daromadligi bo'yicha amalga oshiriladi. O'z mohiyatiga ko'ra bunday soliqlar regressiv tusga egadir.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, davlat faoliyatining kengayishi shaxsiy soliqlarga o'tilishini taqozo etdi, chunki real soliqlar fiskal jihatdan ham, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham foydali bo'lmay qoldi. Real soliqqa tortishning ayrim unsurlari, odatda, mahalliy soliqlar tizimida asosan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda saqlanib qolgan. Shaxsiy soliqlar ravnaq topmoqda, bular daromadlar manbaida yoki deklaratsiya bo'yicha undiriladigan jismoniy va yuridik shaxslarning daromadlari va mol-mulkidan olinadigan soliqlardir. Real soliqdan farqli ravishda

shaxsiy soliqqa tortishda ob'ekt (daromad, mol-mulk) har bir soliq to'lovchi uchun yakka tartibda hisoblab chiqiladi, uning moliyaviy ahvoli (oila soni, qarzdorlik va hokazo) e'tiborga olinadi. Rivojlangan mamlakatlarda soliqqa tortish ob'ektiga qarab shaxsiy soliqlarning quyidagi turlari farqlanadi: daromad solig'i, pullik sarmoyalardan tushadigan daromadlardan olinadigan soliq, sarmoyaning o'sishidan olinadigan soliq, korporatsiyaning foydasidan olinadigan soliq, merosdan va sovg'a qilishdan olinadigan soliq, mol-mulkdan olinadigan soliq, jon boshidan olinadigan soliq va hokazo.

Egri (bilvosita) soliqlar bahoga yoki tarifga ustama sifatida belgilanadigan tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlardir. Egri (bilvosita) soliqlarga tortishda davlat tovar yoki xizmatlarning sotilishi paytida ushbu qiymatning bir qismiga o'z huquqlarini da'vo qilish bilan aslida yangi qiymatning taqsimlanishining ishtirokchisi bo'lib qoladi. Egri (bilvosita) soliqlar to'g'ri (bevosita) soliqlardan farqli ravishda to'lovchining daromadi yoki mol-mulki bilan bevosita bog'liq bo'lmaydi. Tovarlar, odatda, shaxsiy iste'mol tovarlari, shuningdek xizmat ko'rsatish sohasining (sartaroshxonalar, hammomlar, kimyoviy tozalash xizmatlari) pullik aylanmasi, tomosha ko'rsatadigan va transport korxonalarining pattalari va shu kabilar soliqqa tortish ob'ekti bo'ladi. Egri(bilvosita) soliqlarga tortiladigan tovarlar va xizmatlar soni muntazam kengayib bormoqda.

Xaridor-iste'molchi egri (bilvosita) soliqlarning to'lovchisi bo'ladi. Tovarning sohibi yoki xizmatlar ko'rsatadigan shaxs aslida soliqni yig'uvchi hisoblanadi. Egri (bilvosita) soliqlarning anchagina qismi mulkdor tomonidan tovarning yoki xizmatlarning narxiga qo'shiladi. Davlat korxonalari va monopoliyalar soliqning butun summasiga narxlarni oshirish bo'yicha juda katta imkoniyatlarga egadir. Tarmoq ichidagi raqobat yuksak bo'lganida va talab barqaror bo'lmagan holda soliqning muayyan hissasi tovarning ishlab chiqaruvchisi va sotuvchi tomonidan to'lanadi. Egribilvosita) soliqlarning asosiy to'lovchisi pirovard oqibatda iste'molchilar bo'ladilar.

Egri (bilvosita) soliqlar daromadlilikni, oilaviy ahvolni hisobga olmaydi. Hamma fuqarolar o'z daromadlarining miqdoridan qat'iy nazar, bunday soliqlarni to'laydilar, chunki egri (bilvosita) soliqlarga tortiladigan turmush uchun zarur bo'lgan tovarlarni iste'mol qilishadi va xizmatlardan foydalanishadi.

Egri(bilvosita) soliqlarning stavkalari qat'iy (tovar o'lchamining birligiga) va foizli (tovarning narxiga muayyan hissada) bo'ladi. Foizli stavkalar davlat uchun ko'proq foydalidir, chunki narxlar oshganida soliq tushumlari ham ko'payadi. Soliq stavkalarining oshirilishi ularning tovarlar narxidagi hissasini ortishiga olib keladi.

Soliqlarning ayrim turlarining nisbati jamiyatning rivojlanishiga qarab o'zgardi. XIX asrda va XX asr boshida undirilishining soddaligi bilan ajralib turadigan egri (bilvosita) soliqlar asosiy ahamiyat kasb etgan bo'lsa, 20-yillardan boshlab ko'pgina

mamlakatlarda to'g'ri (bevosita) soliqlar ko'proq ahamiyat kasb eta boshladi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng rivojlangan mamlakatlarning soliq tizimida to'g'ri (bevosita) soliqlar alohida ahamiyatga ega bo'lib qoldi, daromad solig'i va korporatsiyalarning foydasidan olinadigan soliq ular ichida asosiy o'rin tutardi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda xulosa qilib aytish mumkinki, to'g'ri (bevosita) soliqlarni to'g'ridan to'g'ri soliq to'lovchilarning o'zi to'laydi, ya'ni soliqning huquqiy va haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs hisoblanadi. Egri (bilvosita) soliqlarning huquqiy to'lovchisi esa mahsulotni ortuvchilar, ish, xizmatni bajaruvchilar hamda xizmat ko'rsatuvchilar, haqiqiy to'lovchisi esa iste'molchilar hisoblanadi.

Respublikamizda amal qilayotgan soliqlar hozirgi kunda yalpi ichki mahsulotning qariyb uchdan bir qismini taqsimlab, byudjetga jalb etadi va u orqali davlatning ijtimoiy zaruriy xarajatlarini moliyalashtirishga yunaltiriladi. So'ngi yillarda to'g'ri (bevosita) soliqlarning salmog'i yalpi ichki mahsulot qiymatida bir oz kamayib, egri (bilvosita) soliqlar salmog'i oshgan. Bu holda to'g'ri tendentsiya mavjuddir, chunki egri (bilvosita) soliqlar to'g'ridan-to'g'ri korxonaning investitsion faoliyatining susayishiga olib kelmaydi. To'g'ri (bevosita) soliqlar salmog'i YaIM qiymatida pasayishi korxonalarning moddiy-texnikaviy bazasini kengayishiga, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishiga imkon yaratadi.

Keyingi yillarda resurs soliqlarining salmog'i ham ancha oshmoqda. Ular yer, suv va boshqa resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

5.2.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida amalda bo'lgan to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar tarkibi

To'g'ri (bevosita) soliqlar	Egri (bilvosita) soliqlar
1. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i; 2. Jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq; 3. Mol-mulk solig'i; 4. Yer solig'i; 5. Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq; 6. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq va boshqalar.	1. Qo'shilgan qiymat solig'i; 2. Aktsiz solig'i; 3. Bojxona to'lovlari va boshqalar.

Yagona davlat byudjeti daromadlari tarkibida ularning salmog'i yuqoridagi ma'lumotlar bilan ifodalanadi.

Umuman olganda iqtisodiyot tarmoqlaridan va aholining mehnatga layoqatli qismidan undiriladigan soliqlarning aksariyat qismi umumiylik xususiyatiga egadir. Lekin ayrim soliqlar va to'lovlar ham mavjudki, ular maqsadli xarakterga egadir. Shu

nuqtai nazardan olib qaralganda soliqlar, ulardan foydalanish xususiyatiga ko‘ra ham ikki guruhga bo‘linadi:

1. Umumiy soliqlar-respublika hamda mahalliy byudjetlarga tushadi va qayta taqsimlanadi;
2. Maqsadli soliqlar-bevosita biror bir soha, tarmoq yoki ob‘ektning rivojlantirish uchun sarflanadi va taqsimlanadi.

5.2.2-jadval

Soliqlarning O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlaridagi o‘rni³⁴

Ko‘rsatkichlar	2016 yil		2017 yil		2018 yil		2019 yil	
	mlrd.so‘m	jami nis-n, %da	mlrd.so‘m	jami nis-n, %da	mlrd.so‘m	jami nis-n, %da	mlrd.so‘m	jami nis-n, %da
Davlat maqsadli jamg‘armalar daromadlarisiz - jami	41 030,7	100	49 684,8	100	79099,1	100	112160,4	100
Shu jumladan:								
To‘g‘ri (bevosita) soliqlar	9 853,6	24,0	11 538,9	23,2	15656,2	19,8	31661,1	28,2
Egri (bilvosita) soliqlar	21 131,0	51,5	26 133,6	52,6	41280,4	52,2	46427,3	41,4
Mol-mulk solig‘i va resurs to‘lovlari	5 306,2	12,9	6 867,4	13,8	12663,4	16,0	19680,8	17,5
Boshqa daromadlar	4 739,9	11,6	5144,7	10,4	9499,1	12,0	14391,2	12,8

Keltirilgan ma‘lumotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2016 yil va 2019 yillar oralig‘ida bilvosita soliqlar ulushining respublika byudjetida daromadlar qismida ortib borganligini ko‘rishimiz mumkin. Ya‘ni 2016 yilda respublika byudjetiga 21131,0 mlrd so‘m kelib tushgan bo‘lsa, 2017 yilga kelib byudjet daromadlaridagi ulushi 26133,6 mlrd so‘mga, 2018 yilga kelib 41280,4 mlrd so‘mga etganligi, 2019 yilda esa 46427,3 mlrd so‘mga bajarilgan va bu ijobiy holdir.

2006 yilda Davlat byudjeti daromadlarida bilvosita soliqlarning ulushi 36,3 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2019 yilga kelib 41,4 foizni tashkil qilgan. Bundan ko‘rinib turibdiki bilvosita soliqlar davlat byudjetining daromad qismining asosiy qismini tashkil etadi. Shu bois ham mamlakatimizda bilvosita soliqlar tushumiga jiddiy e‘tibor qaratish lozimligini anglatadi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, bilvosita soliqlar davlat byudjeti daromadlarining hal qiluvchi qismini tashkil etadi. Bizning fikrimizcha, mamlakatimiz byudjeti daromadlarida bilvosita soliqlarning salmog‘ini oshirish va ayniqsa, qo‘shilgan qiymat va aksiz soliqlarini byudjet daromadlaridagi barkarorligini ta‘minlash lozim. Bundan tashqari, qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda soliqni oldindan undirish holatlarini yo‘q qilish lozim. Buni shunday izohlash mumkinki, qo‘shilgan qiymat

³⁴ www.mf.uz-ma‘lumotlari asosida hisoblandi.

solig'ida soliqning byudjetga to'lanishi ishlab chiqarilgan mahsulot sotilishidan oldingi davrga to'g'ri kelmoqda. Bu o'z navbatida, korxonaning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, korxonaning investitsion faoliyatini qisqartiradi. Ya'ni, soddaroq qilib aytadigan bo'lsak, mavjud bo'lmagan daromad uchun soliq olinadi. Bu o'z-o'zidan milliy ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadi va kelajakda korxonalar tomonidan davlat byudjetiga to'lanadigan soliqlarning qisqarishiga va natijada byudjet daromadlarining kamayishiga olib keladi.

Davlat byudjeti daromadlari tarkibida to'g'ri (bevosita) soliqlar salmog'ini kamaytirish hisobiga egri (bilvosita) soliqlar ulushini oshirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilar zimmasidan iste'molchilar zimmasiga o'tkazish bevosita korxonalar hamda fuqarolarning moliya-xo'jalik faoliyatiga, ya'ni ularning daromadlari hajmiga ta'sir ko'rsatishi bilan bog'liq. To'g'ri (bevosita) soliqlarning kamayishi bilan ishlab chiqarishning rivojlanishi rag'batlantiriladi, tegishli soliqqa tortish bazasi kengayib, byudjetga tushumlar ortadi. To'g'ri (bevosita) soliqlar stavkalarini kamaytirish va egri (bilvosita) soliqlarga tortish bazasini kengaytirish orqali bunga erishish mumkin. Bundan tashqari, soliq stavkalarini yanada ko'proq pasaytirish yo'li bilan ayrim yo'nalishlar eksport, xorijiy investitsiyalar va boshqalar rag'batlantiriladi.

So'nggi yillardagi soliq siyosatining tahlili davlat byudjetining daromadlari tarkibida egri (bilvosita) soliqlar ulushining kamayayotgani hamda to'g'ri (bevosita) soliqlar salmog'ining o'sayotganini ko'rsatmoqda.

5.2.3-jadval

Egri (bilvosita) soliqlarning O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti soliqli daromadlari tarkibidagi ahamiyati ³⁵

Ko'rsatkichlar	2016 yil		2017 yil		2018 yil		2019 y	
	mlrd.so'm	foiz	mlrd.so'm	foiz	mlrd.so'm	foiz	mlrd.so'm	foiz
Jami solikli daromadlar	41 030,7	100	49 684,8	100	79099,1	100	112160,4	100
<i>shundan:</i>								
Egri (bilvosita) soliqlar	21 131,0	51,5	26 133,6	52,6	41280,4	52,2	46427,3	41,4
1. Qo'shilgan qiymat solig'i	11 891,6	29,0	14685,8	29,6	27876,5	35,2	33809,8	30,1
2. Aktsiz solig'i	6 258,5	15,3	7 449,2	15,0	9702,2	12,3	10314,7	9,2
3. Bojxona boji	1 449,5	3,5	1 707,4	3,4	1826,4	2,3	2302,7	2,1
4 Transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq	1 531,3	3,7	1 784,5	3,6	1875,2	2,4	-	-

Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda egri (bilvosita) soliqlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular summasining ham yildan yilga o'sib borishi bilan birga, jami daromadlar tarkibidagi ulushi ham ortib bormoqda.

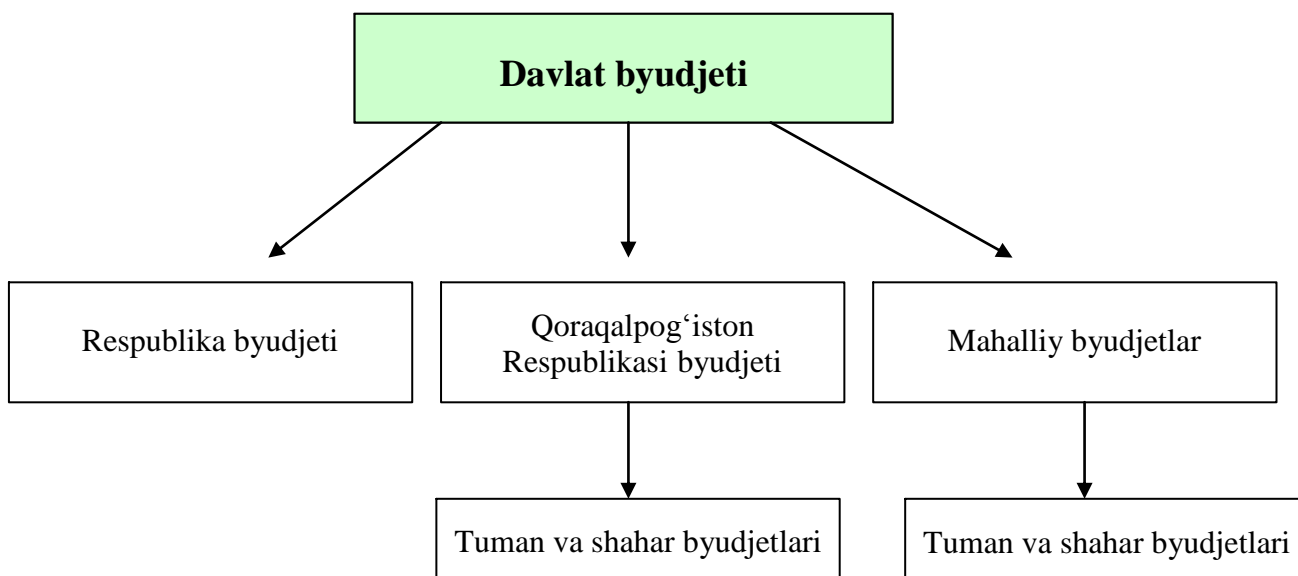
³⁵ www.mf.uz- ma'lumotlari asosida hisoblandi.

Egri (bilvosita) soliqlar 2016 yilda 21 131,0 mlrd.so'mni yoki jamiga nisbatan 51,5 foizni, 2017 yilda 26 133,6 mlrd.so'mni yoki jamiga nisbatan 52,6 foizni tashkil etgani holda, 2018 yilda 41280,4 mlrd.so'mni yoki jamiga nisbatan 52,2 foizni tashkil etgan hamda 2019 yilda 46427,3 mlrd.so'mni yoki jamiga nisbatan 41,4 foizni tashkil etgan.

5.3. UMUMDAVLAT VA MAHALLIY SOLIQLAR

Respublikamiz byudjet tizimida amalga oshirilgan va davom ettirilayotgan islohotlardan asosiy maqsad yangi hududiy siyosat va ushbu siyosatga mos keluvchi byudjet qurilishi modelini shakllantirish hisoblanadi. Mamlakatimiz byudjet qurilishi shakllanishida ikki asosiy, lekin mohiyatan qarama-qarshi jarayonlarni namoyon bo'lishi bilan birga kechmoqda. Bir tomondan, sobiq totalitar tuzum davridagi byudjet an'analari saqlanishiga qarshi o'laroq mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari ahamiyatining o'sishi va ikkinchi tomondan, davlatning yaxlitligi va islohotlarni amalga oshirishda uning belgilovchi ahamiyati mahalliy manfaatlardan ustun bo'lishiga yo'l qo'ymaslik zarurati tug'iladi. O'zining iqtisodiy, ijtimoiy, milliy-madaniy, tabiiy-iqlim, geografik va boshqa xususiyatlari bilan hamda murrakkab bo'lgan turli hududlarning tafovutlarini ifodalovchi ushbu xususiyatlar mamlakatning o'tish davriga xos ziddiyatli jarayonida yanada keskin ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarini ifodalovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan biri - bu shubhasiz uning byudjetidir. Malumki, unda byudjet tasnifiga ko'ra davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar daromadlari va xarajatlari, shuningdek, uning taqchilligini moliyalashtirish manbalari ifodalanadi.

5.3.1-chizma. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tarkibiy tuzilishi.

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tuzilishi Oliy Majlis tomonidan 2013 yil 23 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Byudjet Kodeksiga muvofiq respublikaning mustaqil davlat va ma'muriy - hududiy tuzilishi bilan belgilanadi. Tarkibiga respublika byudjetini, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni olib, tuziladigan ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish davlat rejasiga muvofiq ravishda daromad va xarajatlar bo'yicha tuziladi.

O'zbekiston Respublikasi byudjet tizimida respublika byudjeti katta ahamiyatga ega. Respublika byudjeti - davlat byudjetining umumdavlat tusidagi tadbirlarni moliyalashtirishda foydalaniladigan qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. Shu sababli respublika byudjetiga asosiy soliqlar daromad qilib birlashtirilgan.

Byudjet tizimida uning daromadlarini shakllantirish jarayoni bir qadar murakkab bo'lib, doimiy ravishda uning maqbul mexanizmini ishlab chiqish uchun nazariy va amaliy izlanishlar olib boriladi. Bunda mavjud resurslarni turli byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash alohida o'rin egallab, uni har tomonlama tadqiq etish va huquqiy bazasini takomillashtirishga qaratilgan yo'nalishlarni belgilash respublika soliq tizimini isloh qilishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishning asosiy manbai bo'lib soliqlar bo'lishini hisobga olgan holda, ularni mamlakat byudjet tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlashning nazariy va huquqiy masalalarini har tomonlama o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Respublikamiz soliq tizimidagi mavjud soliqlarni byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlashning amal qilish mexanizmiga ko'ra, ular har birining u yoki bu byudjet bo'g'iniga yo'naltirishning huquqiy bazasi mavjud. Respublika byudjeti daromadlari umumdavlat soliqlari hisobiga, mahalliy byudjetlar daromadlari esa mahalliy soliqlar va yig'imlar hisobiga shakllantirishning huquqiy bazasi mustahkamlangan.

Soliqlarni byudjetga tushishi jihatidan umumdavlat hamda mahalliy soliqlar va yig'imlarga guruhlanishi soliq tizimini tasniflashning zamonaviy ko'rinishlaridan bo'lib, ularni turli byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlashning aniq mezonlari nazariy jihatdan to'liq tadqiq etilmagan va asoslanmagan bo'lsada, bizningcha bu jarayon bir necha omillarni hisobga olgan holda amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda. Ularga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- davlat xarajatlarini turli byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlanishiga ko'ra;
- soliqlarni ahamiyatidan kelib chiqqan holda;
- soliqlarni undirish samaradorligini ta'minlash nuqtai-nazaridan;
- joriy etilgan soliqlar vazifalariga ko'ra va shu kabi boshqa omillar.

Mahalliy byudjetlar O‘zbekiston Respublikasi byudjet tizimining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ular davlat hokimiyatining har bir mahalliy organi o‘z faoliyatini amalga oshirishi uchun uning ixtiyorida aniq moliyaviy baza yaratadi. Mahalliy byudjetlar tizimi mahalliy talab-ehtiyojlarni to‘liqroq hisobga olish hamda davlat tomonidan markazlashgan tartibda amalga oshiriladigan tadbirlar bilan to‘g‘ri olib borish imkonini beradi.

Mahalliy soliqlar va yig‘imlar mintaqani rivojlantirish manbaini vujudga keltirish, tabiiy va boshqa moddiy resurslarni takror ishlab chiqarish, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyat ko‘rsatishi uchun shart-sharoit yaratish maqsadida joriy etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, davlat hokimiyati mahalliy organlarining qarorlari bilan belgilangan, ular tomonidan o‘z vakolatiga muvofiq ravishda mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun ishlatiladigan soliqlar mahalliy soliqlar hisoblanadi.

Mahalliy yig‘imlar - bu O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, davlat hokimiyati mahalliy organlarining qaroriga muvofiq belgilangan, yuridik va jismoniy shaxslarga ularga ko‘rsatilgan madaniy-maishiy xizmatlar yoki davlat hokimiyatining mahalliy organlari nazorati ostida o‘tkaziladigan boshqa tadbirlarning chiqimlari bilan bog‘liq xarajatlarni qisman qoplash uchun undiriladigan to‘lovlardir.

Mahalliy soliqlar va yig‘imlar mahalliy davlat hokimiyati idoralarining daromad manbai hisoblanib, ular hozirga qadar davlatchilik munosabatlari rivojlanishiga mutanosib ravishda shakllanib, takomillashib keldi. Agarda respublikamizning bozor munosabatlariga o‘tishi bilan bog‘liq turli sohalarda amalga oshirilgan va davom ettirilayotgan islohotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, mahalliy hokimiyat idoralarining mavqeini oshirish borasidagi chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunday chora-tadbirlarning aniq yo‘nalishi mahalliy davlat hokimiyati idoralarining daromad manbaini mustahkamlashga qaratilgandir.

Bu boradagi islohotlarning ilk huquqiy asoslaridan biri, shubhasiz 1993 yil 7 mayda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining «Mahalliy soliqlar va yig‘imlar to‘g‘risida»gi qonunidir. Ushbu qonunga muvofiq respublikamizda mahalliy soliqlar va yig‘imlar joriy qilingan bo‘lib, ularni joriy etishdan maqsad mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish manbaini vujudga keltirish, tabiiy va boshqa resurslarni qayta ishlab chiqarish, davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining faoliyat ko‘rsatishi uchun shart-sharoit yaratish qilib belgilandi.

Yuqorida qayd etganimizdek, respublikamiz soliq tizimidagi islohotlarning muhim yo‘nalishi mahalliy soliqlar va yig‘imlarni takomillashtirishga qaratilgan. Bu borada birgina ularning tarkibidagi o‘zgarishlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, shuni alohida qayd etish lozimki, ular yuqoridagi qonunga muvofiq joriy etilgan paytda 17 turda amal qilgan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi qabul qilinishi

bilan 8 turda undirila boshlandi. Hozirgi paytga kelib esa ularning faqatgina 6 turi amal qilib, 2 turdagi soliq va 2 turdagi yig'im sifatida undirilmoqda.

Bugungi kunda mahalliy soliqlar va yig'implarga quyidagilar kiradi:

- mol-mulk solig'i;
- yer solig'i;
- savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'implari.

Mahalliy soliqlar va yig'implar joriy etilgan paytdan shu kunga qadar ular tarkibidagi o'zgarishlar nafaqat son jihatdan, shuning bilan birgalikda, mohiyat jihatdan ham keng ko'lamlı o'zgarishlarga yerishildi. Bugungi kunga kelib ularning yangi turlari joriy etildi va amaliyotda samarali qo'llanilib kelinmoqda.

Mahalliy byudjetlar daromadlari tarkibini bevosita mahalliy soliqlar va mahalliy yig'implar tashkil etadi.

Respublikamiz soliq tizimidagi mavjud mahalliy soliqlar va yig'implarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarning ayrimlari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- mahalliy soliqlar va yig'implar mahalliy davlat hokimiyati idoralari tasarrufida bo'lgan hududlar ehtiyojlari uchun ishlatiladi;
- ularning asosiy qismi mahalliy davlat hokimiyati idoralarining bevosita o'zlari tomonidan joriy etiladi;
- ularni huquqiy jihatdan tartibga solishda mahalliy davlat hokimiyati idoralariga bir qadar vakolatlar berilgan bo'lsada, respublika qonunchiligi bilan ham hisoblashishni talab etadi va boshqalar.

Shuningdek, mahalliy soliqlar va yig'implarning muhim xususiyatlaridan biri, ularni belgilash usuliga ko'ra ikki guruhga, ya'ni respublika qonunchiligi bilan joriy etiladigan va mahalliy davlat hokimiyati idoralari qonunchiligi bilan joriy etiladigan mahalliy soliqlar va yig'implarga bo'linishidir.

Birinchi guruh mahalliy soliqlariga mol-mulk solig'i va yer solig'i kirib, ular respublika qonunchiligi bilan joriy etiladi va butun respublika hududida undiriladi hamda ular stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Mazkur guruh mahalliy soliqlari bo'yicha mahalliy davlat hokimiyati idoralarining faqatgina bir vakolati mavjud bo'lib, bu ham bo'lsa, ular o'z hududlarida joylashgan soliq to'lovchilarga mol-mulk solig'i bo'yicha qo'shimcha imtiyozlar berishi mumkin.

Ikkinchi guruh mahalliy soliqlar va yig'implari, jumladan, infratuzilmani rivojlantirish solig'i; jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq; savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan, ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'implari; yuridik shaxslarni, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi

jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im mahalliy davlat hokimiyati idoralari tomonidan joriy etiladi. Ular stavkalarining eng yuqori miqdorlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanib, mahalliy davlat hokimiyati idoralari faqatgina ana shu stavkalar doirasida o'z hududlari uchun soliq stavkalarini, soliq imtiyozlarini belgilash bo'yicha esa to'liq huquqiga ega. Shu bilan birgalikda mahalliy davlat hokimiyati idoralariga yangi turdagi mahalliy soliqlar va yig'imlar joriy etish vakolati ham berilgan bo'lib, ularni joriy etish Vazirlar Mahkamasi bilan muvofiqlashtirishni talab etadi.

5.3.1-jadval

2020 yil uchun mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlari prognozlari³⁶

mlrd.so'm

T/r	Hududlar nomi	Daromadlar	Xarajatlar
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	2 833,3	2 833,3
2.	Andijon viloyati	2 187,4	2 803,6
3.	Buxoro viloyati	2 142,3	2 142,3
4.	Jizzax viloyati	1 050,8	1 499,0
5.	Qashqadaryo viloyati	2 935,7	3 693,8
6.	Navoiy viloyati	1 353,6	1 353,6
7.	Namangan viloyati	2 016,5	2 994,2
8.	Samarqand viloyati	2 714,8	3 036,6
9.	Surxondaryo viloyati	1 741,6	2 580,7
10.	Sirdaryo viloyati	751,1	1 095,0
11.	Toshkent viloyati	2 582,9	2 582,9
12.	Farg'ona viloyati	3 005,6	3 357,5
13.	Xorazm viloyati	1 402,2	1 859,2
14.	Toshkent shahri	3 556,1	3 556,1
	Jami	30 273,9	35 387,8

Respublikamizda mahalliy davlat hokimiyati idoralarining asosiy daromad manbai hisoblangan mahalliy soliqlar va yig'imlar bilan bog'liq muammolar markazida ularning mahalliy byudjetlar xarajatlarini to'liq miqdorda moliyalashtira olmasligidadir. Shuning uchun ham umumdavlat soliqlaridan mahalliy byudjetlarga ajratmalar, ya'ni tartibga solinadigan soliqlardan to'liq yoki qisman ajratmalar belgilash tizimi amal qiladi va ulardan kelib chiqib mahalliy davlat hokimiyati idoralarining bu boradagi vakolatlari yana bir qadar oshirilgan bo'lsada, bugungi kunda mahalliy davlat hokimiyati idoralarining soliqlar va yig'imlar bo'yicha vakolatlari qonunchilik nuqtai-nazaridan unchalik yuqori hisoblanmasada, amalda esa

³⁶ O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 9 dekabrda O'RQ-589-son Qonunining 6-ilovasi.

o'z hududlarida undiriladigan barcha soliqlar va yig'implarni nazorat qilish tizimi amal qiladi.

Respublikamiz soliq qonunchiligiga ko'ra soliqlarni u yoki bu byudjetga yo'naltirishi belgilangan bo'lsada, mahalliy byudjetlarda taqchilikka yo'l qo'yilmasligi jihatidan hamda mahalliy soliqlar va yig'implar ular xarajatlarini to'liq moliyalashtira olmayotganligidan kelib chiqqan holda, bugungi kunda umumdavlat soliqlarining ham ko'pgina qismi mahalliy byudjetlarga yo'naltirilmoqda va ular ko'pincha mahalliy byudjetlarning tartibga soluvchi daromadlari sifatida qaraladi. Umumdavlat soliqlarini mahalliy byudjetlarga birlashtirilishi jihatidan ikki guruhga bo'lish mumkin.

Ularning birinchi ko'rinishi respublikaning barcha hududlarida bir xil tartibda amal qiladigan va to'liq mahalliy byudjetlarga yo'naltiriladigan umumdavlat soliqlaridir. Masalan, 2004 yilda suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslardan olinadigan qat'iy soliq, alohida turdagi tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar qat'iy solig'i, shuningdek, ayrim turdagi tovarlar (alkogolli mahsulotlar, pivo, o'simlik yog'i va boshq.) uchun belgilangan aktsiz solig'i hududlar byudjetiga to'liq tushishi belgilangan³⁷. Ularning ayrimlari bo'yicha mahalliy davlat hokimiyati idoralariga muayyan huquqlar berilgan.

Ikkinchi ko'rinishi esa, umumdavlat soliqlaridan mahalliy byudjetlarga hududlarning daromadlar va xarajatlarini tenglashtirish zaruratidan kelib chiqqan holda, ulardan tushumlar respublika va mahalliy byudjetlar o'rtasida ulushli tartibda taqsimlanadi. Bunday umumdavlat soliqlariga daromad (foyda) solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i va boshqalarni kiritish mumkin. Ular me'yorlari hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari, byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi nomutanosiblikdan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi³⁸.

Mahalliy byudjetlarning tartibga soluvchi daromadlari miqdori hududlarning quyidagi ko'rsatkichlari asosida belgilanadi:

- hududlar moliyaviy holatiga, jumladan, ular o'z daromad bazalarining etarligiga;
- ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, demografik va boshqa umumdavlat vazifalari va dasturlariga;
- hududlar bo'yicha tovar (ish, xizmat) lar qiymatidagi farqlarga;
- har qaysi hududlar aholisining soniga;
- ushbu hududda joylashgan tashkilotlarining byudjet ajratmalariga bo'lgan

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2004 yil uchun O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining parametrlari to'g'risida» gi 2003 yil 25 dekabrda 567-son qarori.

³⁸ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2004 yil uchun O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining parametrlari to'g'risida» gi 2003 yil 25 dekabrda 567-son qarori.

ehtiyojiga;

➤ hududlar o'rtasidagi moliyaviy nomutanosiblik (tafovut) ni bartaraf etish uchun hisobga olinadigan boshqa omillarga.

Soliq tizimi mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari faoliyatini tashkil etish tamoyillariga to'liq mos kelmay, soliq qonunchiligi va mahalliy byudjetlarni tashkil etishning huquqiy asoslarida ma'lum ziddiyatli holatlar mavjud.

Hududiy siyosatning asosiy maqsadi davlatning yagonaligini saqlagan va mustahkamlangan holda mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga ko'proq mustaqillik berish va ularning mas'uliyatlarini oshirishdan iborat. Hududlar mustaqillik darajasining o'sishi hududlarning respublika bilan iqtisodiy va avvalo byudjetlar o'rtasidagi munosabatlar tizimini takomillashtirishni talab etadi.

Jahon amaliyoti tasdiqlashicha, byudjet tizimining shakllanishi har qanday davlatda uzoq davom etadigan jarayondir, ideal holdagi byudjet qurilishi madeli bo'lishi mumkin emas.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va byudjet tizimi tamoyillaridan kelib chiqqan holda davlt byudjeti daromadlarini shakllantirishning asosiy manbasi hisoblangan soliqlarni turli byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash masalalariga keng e'tibor qaratilib kelinmoqda. Zero birinchi Prezident I.A. Karimov ta'kidlaganidek, «Muayyan byudjetlarni shakllantirish manbalari bo'lgan respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar o'rtasida aniq chegara o'tkazish soliq tizimini takomillashtirishning eng muhim yo'nalishidir»³⁹. Bu o'rinda hozirgi paytda soliq tizimini takomillashtirishning yunalishlaridan biriga e'tibor qaratilayapti va uning eng muhim yo'nalish ekanligi qayd etilayapti. Boshqa tomondan, respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar o'rtasida ma'lum bir chegara bo'lsada, uning etarli darajada aniq emasligi ta'kidlanayapti.

Yuzaki qaraganda yoki bir tomonlama yondashilganda, alohida olingan soliq turining respublika yoki mahalliy soliqlar tarkibiga kiritilishi printsipial ahamiyatga ega emasdek ko'rinadi. Bu narsa, ayniqsa, soliq to'lovchi nuqtai-nazaridan qaralganda yaqqol seziladi. Haqiqatdan ham soliqni to'lash natijasida soliq to'lovchiga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismi uning ixtiyoridan majburiy ravishda (qonunga binoan) olib qo'yilgani uchun bu mablag'ning keyingi taqdiri uni qiziqtirmasligi, tabiiydek. Soliqlarning mahalliy va respublika (davlat) soliqlariga bo'linishi hamda ularning shunga mos ravishda mahalliy va respublika byudjetiga borib tushishi oddiy soliq to'lovchilar o'ylaganidek unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan masala emas. Aksincha, o'zining tarkibiy tuzilishiga ko'ra bir necha ma'muriy-hududiy bo'linmalardan tashkil topgan bizning mamlakatimiz uchun bu masala eng muhim masalalardan biridir. Chunki ana shu alohida-alohida olingan ma'muriy-hududiy bo'linmalarning bir-biriga mos ravishda rivojlanish sur'atlari, ular

³⁹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «O'zbekiston», 1998. 361-bet.

oʻrtasidagi mavjud nomutanosibliklarning barham etilishi, oʻzaro rivojlanishlardagi uzilishlarga barham berilishi, maʼmuriy-hududiy boʻlinmalar oʻrtasidagi mavjud tafovutlarning maʼlum darajada qisqarishi, mamlakat doirasida yagona moliyaviy siyosatning yurgizilishi, hududlar doirasida iqtisodiy rivojlanishdan manfaatdorlikning soʻnmasligi va shu kabilar respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar oʻrtasida aniq va oqilona chegaraning oʻtkazilishiga bevosita bogʻliqdir⁴⁰.

Oʻzbekiston Respublikasining mustaqillikka yerishishi va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan qator chora-tadbirlarning belgilanishi iqtisodiyotning barcha sohalarida boʻlgani kabi byudjetlar oʻrtasidagi munosabatlarni ham chetlab oʻtmadi. Respublikamizda bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan qator chora-tadbirlar ichida byudjetlar oʻrtasidagi munosabatlarning maqbul mexanizmini ishlab chiqish va amaliyotga samarali joriy etish muhim ahamiyat kasb etishi bilan ajralib turadi. Bozor munosabatlari sharoitida byudjetlar oʻrtasidagi munosabatlarning samarali amal qilishi koʻp jihatdan uning huquqiy bazasi qay darajada mustahkamligi bilan ifodalanadi. Byudjet qonunchiligidagi islohotlar bevosita respublikamizda bozor munosabatlarini shakllantirish zarurati bilan ifodalanadi. Maʼlumki, yerkin bozor munosabatlari sharoitida davlat bilan xoʻjalik yurituvchi subʼektlar oʻrtasidagi munosabatlar bozor qonun-qoidalari asosida amalga oshirilib, ular oʻrtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy meʼyoriy hujjatlar tizimi ishlab chiqilishi va shu asosda turli sohalaridagi munosabatlar tartibga solinishi lozim. Davlat bilan xoʻjalik yurituvchi subʼektlar oʻrtasidagi munosabatlarni maʼmuriy yoʻl orqali boshqarishni bozor talablari qabul qilmaydi. Shuning bilan birgalikda davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish, daromadlar va xarajatlarni turli byudjet boʻgʻinlari oʻrtasida taqsimlash, ular samaradorligini oshirish kabi moliya tizimining qator dolzarb jihatlari mavjudki, ularning amaliyotda samarali amal qilishining asosiy sharti birinchidan, ular huquqiy bazasining shakllanganlik darajasi bilan ifodalansa, ikkinchidan, ushbu shakllangan qonunchilikning amaliyotga qay darajada joriy etilishi bilan ifodalanadi.

Aytish lozimki, mahalliy byudjetlar daromadlari faqatgina keltirib oʻtilgan manbalardan tashqari, umumdavlat soliqlaridan mahalliy byudjetlarga ajratmalar hamda subventsiyalar, oʻzaro hisob-kitoblar shaklida beriladigan daromadlar hisobiga ham shakllantiriladi.

Bu jarayonda davlat, hududlar va soliq toʻlovchilar oʻrtasida soliq tushumlarini taqsimlash, soliqqa tortish darajasi va investitsiyalardan foydalanish masalalari koʻpgina munozaralarga sabab boʻladi.

Mahalliy byudjetlarning boshqarilishida hali ham eski usullardan foydalanilib kelinmoqda, yaʼni ishonchliligi nuqtai nazaridan samaraliroq boʻlgan soliqlar respublika byudjetiga yoʻnaltirilgan boʻlib, faqat mahalliy byudjetga zarur boʻlib

⁴⁰ Malikov T.S. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. – T.: «Akademiya», - 2004. 106-107 – betlar.

qolgan hollardagina bir qism mablag'lar ularning ehtiyojlarini qoplash maqsadlarida qayta yo'naltirilmoqda. Bu usulning qo'llanilishi mahalliy hokimiyatlar uchun o'z daromadlarini oshirish borasida unchalik katta ahamiyat kasb etmaydi. Ma'lumki, umumdavlat soliqlaridan ajratmalarni belgilash chog'ida bu ajratmalarning byudjet daromadlari tarkibidagi ulushi nazarda tutilmaydi. So'nggi yillarda mamlakatimiz hududlarida umumdavlat soliqlaridan ajratmalar me'yorlari sezilarli darajada farq qilmayotganligini ko'rish mumkin.

So'nggi yillarda mamlakatimiz hududlarini kompleks rivojlantirish hamda ularning daromad bazalarini mustahkamlash maqsadida mamlakat Prezidenti tomonidan bir qancha farmon va qarorlar qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 iyundagi «Mahalliy byudjetlarni shakllantirishda mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet vakolatlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida» PF-5075-sonli Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet vakolatlarini kengaytirish va mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishdagi mas'uliyatini oshirish to'g'risida»gi PQ-3042-sonli qarorlarini keltirib o'tish maqsadga muvofiq.

2017—2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasiga hamda yuqoridagi farmon va qarorlarga muvofiq mahalliy byudjetlarning daromadlari bazasini tubdan mustahkamlash, yuqori turuvchi byudjetlar ajratmalariga qaramligini qisqartirish, ijtimoiy infratuzilmani modernizatsiyalash va texnik yangilash bo'yicha strategik muhim investitsiya loyihalarni amalga oshirish yuzasidan mahalliy davlat hokimiyati organlarining mas'uliyatini oshirish hamda mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish va xarajatlarini maqbullashtirishda mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet vakolatlari oshirish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, Harakatlar strategiyasining 3.5 bandi 2-qismida hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish masalalari belgilab berilgan bo'lib, shunga mutanosib ravishda mamlakatimiz hududlari mahalliy byudjetlar daromadlari barqarorligini ta'minlash ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, respublikamiz soliq tizimini takomillashtirishda turli hokimiyat organlarining soliqlar va yig'imlar bo'yicha vakolatlarini yanada aniqlashtirish va bunda mahalliy davlat hokimiyati idoralarning bu boradagi vakolatlarini oshirish muhim yo'nalish qilib belgilanishi lozim.

5.4. YURIDIK HAMDA JISMONIY SHAXSLAR TO'LAYDIGAN SOLIQLAR VA BOSHQA MAJBURIY TO'LOVLAR

Soliq munosabatlari mavjud bo'lishining asosiy shartlaridan biri - bu davlatning mavjudligi bo'lsa, ikkinchi sharti bo'lib soliqlarni to'lashga qobil bo'lgan soliq to'lovchilarning mavjudligidir. Olinish manbaiga ko'ra soliqlar yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarga ajratiladi.

Soliq solish maqsadida *yuridik shaxslar* deganda mulkida, xo'jalik yuritishi yoki tezkor boshqaruvida mol-mulki bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, shuningdek, mustaqil balansga va hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan alohida bo'linmalar ham tushuniladi.

Yuridik shaxslardan olinadigan soliqlarga foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, yer qa'ridan foydalanganlik uchun, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yagona soliq va boshqalar kiradi. Ba'zi soliqlarni (QQS, aktsiz) yuridik shaxslar ham jismoniy shaxslar ham to'laydilar. Jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlarga daromadga soliq, yer solig'i, mol-mulk solig'i kabilar kiradi. Yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar davlat byudjeti daromadlarining hal qiluvchi qismini tashkil etadi. Bu soliqlarning muhim xususiyati naqd pulsiz shaklda korxonalar hisob (joriy) hisob raqamlaridan byudjetga ko'chirib qo'yiladi. Uni undirish oson va arzonga tushadi. Jismoniy shaxslardan olinadigan ba'zi soliqlar naqd pulda undirilganligi uchun uni to'lash qiyin kechadi. Bunday soliqlarga yer, mol-mulk soliqlari va qator yig'imlar kiradi. Soliq yig'ish xarajatlari ko'payib ketadi.

Ilgari aytganimizdek yuridik shaxslarning byudjetlarga to'laydigan soliqlari to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga bo'linadi.

To'g'ri (bevosita) soliqlar daromad (foyda) soliqlari va resurslar soliqlaridan tashkil topadi. Egri (bilvosita) soliqlar esa qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i, bojxona bojidan iboratdir. Yuridik shaxslarning bu soliqlari byudjet daromadlarini asosiy qismini tashkil etishi quyidagi jadval ma'lumotlarida ko'rinadi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, yuridik shaxslar soliqlari ichida egri (bilvosita) soliqlar salmog'i ortib borish tendentsiyasiga ega, to'g'ri (bevosita) soliqlar salmog'i esa pasayib borish yo'nalishidadir. Bunday holat mahsulot ishlab chiqaruvchilarning hissasiga tushadigan soliq yukini kamaytirib, ularning ishlab chiqarish faoliyatini kuchaytiradi. Shu bilan birga to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar byudjetning mustahkam manbasiga aylanib uning o'ta ijtimoiy zarur bo'lgan xarajatlarini o'z vaqtida va uzluksiz moliyalashtirish imkonini yaratadi. Bularning ahamiyati beqiyos kattadir. Bu soliqlarsiz byudjetlarni rejali moliyalashtirish iloji yo'q.

Yuridik shaxslar soliqlari pul muomalasini mustahkamlashda ham katta ahamiyatga ega. To'g'ri (bevosita) soliqlar yuridik shaxslarning xarajatlarga mo'ljallangan mablag'larini qisqartirib muomalaga oz pullarni chiqarishga olib keladi. Egri (bilvosita) soliqlar esa tovarlar (ishlar, xizmatlar) tarkibida bo'lib, baho hisobiga muomaladagi ortiqcha pullarni muomaladan oladi. Shunday qilib soliqlar pul muomalasini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Soliqlarning oshishi tovar (xizmat, ish) taklifini oshiradi, talabni kamaytiradi. Bu esa pul emissiyasini kamaytiradi. Ammo taklifda real qiymati past bo'lganligidan inflyatsiyani paydo qilishi mumkin.

Yuridik shaxslar o'zlariga yuklatilgan soliqlarni hisoblash va byudjetga o'z vaqtida, to'liq to'lash javobgarligini olganlar. Ularning to'laydigan soliqlari asosan naqd pulsiz, ya'ni korxonalar, tashkilot, birlashmaning bankdagi hisob-raqamidan mablag'ni ko'chirib, respublika yoki mahalliy byudjet hisob-raqamiga o'tkazish yo'li bilan amalga oshiradi. Qoida bo'yicha har qanday yuridik shaxs o'z soliq va boshqa majburiy to'lovlarni belgilangan vaqtda byudjetga to'liq o'tkazishga majburdir. Buning uchun ular soliq va boshqa to'lovlarning muddati kelgan kungacha pullarni o'tkazish hujjatlari bo'lmish to'lov topshirig'i, cheklarni yozib banklarga topshirgan bo'lishlari kerak.

Agar to'lov topshiriqlari o'z muddatida yozilib banklarga topshirilmagan bo'lsa soliq idoralari o'zlarining inkasso-to'lov talabnomalari orqali undirib oladilar. Har bir o'z vaqtida byudjetga o'tkazilmagan kun uchun o'tkazilishi kerak bo'lgan soliq summasi hisobidan 0,045 foiz penya hisoblanib soliqqa qo'shimcha ravishda byudjetga majburiy undiriladi.

Shuning uchun har qanday xo'jalik sub'ektlari hisobchilari soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni ularda belgilangan to'lov muddatigacha o'z vaqtida to'lab borishlari shart. Bunda ayniqsa bo'nak (avans) to'lovlarga ko'proq e'tibor qaratilishi lozim, chunki QQS, daromadga (foydaga) soliq va boshqalarda bo'nak to'lovlar soni ko'p bo'lganligidan boqimandaning ko'payishiga olib keladi. Hozirgi kunda bu boqimanda bilan kurash iqtisodiyotni barqarorlashtirishda muhim davlat tadbirlariga aylanmoqda. Yuridik shaxslarning hamma soliqlari naqd pulsiz to'lanadi. Yuridik shaxslar soliqlarini naqd pulsiz to'lanishi juda katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Pul o'tkazishlar tezlashadi, ijtimoiy xarajatlarda tejamli bo'ladi.

Jismoniy shaxslar deganda O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tushuniladi. Moliya yilida soliq solinadigan daromad, mol-mulk, yer maydoni va shu kabi boshqa predmetlarga ega bo'lgan jismoniy shaxslar ularga belgilangan soliqlarni to'laydilar.

O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan yoki moliya yilida boshlanadigan yoxud tugaydigan o'n ikki oygacha bo'lgan istalgan davr mobaynida 183 kun yoki undan ko'proq muddatda O'zbekistonda turgan jismoniy shaxs

O‘zbekiston Respublikasining rezidenti deb qaraladi. O‘zbekiston Respublikasining rezidenti bo‘lgan jismoniy shaxslarga ularning O‘zbekiston Respublikasidagi, shuningdek, undan tashqaridagi faoliyati manbalaridan olingan daromadlari bo‘yicha soliq solinsa, O‘zbekiston Respublikasining rezidenti bo‘lmagan jismoniy shaxslarga O‘zbekiston Respublikasi hududidagi faoliyatdan olingan daromadlar bo‘yicha soliq solinadi.

Umuman olganda mamlakatimiz soliq qonunchiligidan kelib chiqib soliqqa tortish nuqtai-nazaridan yuridik shaxslarni shartli ravishda quyidagicha guruhlashimiz mumkin:

1. Umumiy tartibda soliq to‘lovchi yuridik shaxslar;
2. Mikrofirmalar va kichik korxonalar;
3. Qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari;
4. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari;
5. Lotereyalar, totalizatorlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlar o‘tkazishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar;
6. Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxslar.

Umumiy tartibda soliq to‘lovchi yuridik shaxslar quyidagi soliqlarni to‘laydi:

- foyda solig‘i;
- qo‘shilgan qiymat solig‘i;
- aktsiz solig‘i;
- mol-mulk solig‘i;
- yer solig‘i;
- yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq;
- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;

Yagona soliq tizimiga o‘tgan kichik korxonalar va mikrofirmalar quyidagi soliqlarni to‘laydi:

- yagona soliq to‘lovi;
- aktsiz osti tovarlarini ishlab chiqargan holda aktsiz solig‘i;
- foydali qazilmalarni qazib olish amalga oshirilganda yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq.

Qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari quyidagi soliqni to‘laydi:

- yagona yer solig‘i.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari quyidagi soliqlarni to‘laydi:

- yagona soliq to‘lovi;

Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari (sartaroshxona, o‘yin avtomatlari) bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxslar quyidagi soliqni to‘laydi:

- qat‘iy soliq.

Shuningdek yuqoridagi barcha yuridik shaxslar quyidagi yig'imglar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlarni ham to'laydilar:

- bojxona to'lovlari (bojxona bojlari va yig'imglari, aktsiz solig'i va tovarlarni import qilishda qo'shilgan qiymat solig'i);

- davlat bojlari;

- savdo huquqini beruvchi yig'imglar, shu jumladan tovarlarning ayrim turlari bilan savdo qilish huquqi uchun yig'imglar;

- davlat maqsadli fondlariga ajratmalar (byudjetdan tashqari pensiya fondi, bandlik fondi);

- ro'yxatga olganlik uchun yig'im.

Jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlar va yig'imglar tarkibi quyidagilardan iborat:

- jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq;

- mol-mulk solig'i;

- yer solig'i;

- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;

- yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq;

- yagona bojxona to'lovi (import boji, qo'shilgan qiymat solig'i va yig'im o'rniga joriy etilgan);

- import uchun aktsiz solig'i;

- davlat boji;

- savdo huquqini beruvchi yig'im, shu jumladan tovarlarning ayrim turlari bilan savdo qilish huquqi uchun yig'imglar;

- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im.

Yuqorida qayd etilganlardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, mamlakatimiz soliq qonunchiligiga muvofiq soliq to'lovchilar ikki katta guruhga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslar guruhlariga bo'linadi va ularning faoliyat ko'rsatish xususiyatidan kelib chiqib yana tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Respublikamiz davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda yuridik shaxslar to'laydigan soliqlar katta ahamiyatga egaligini yuqoridagi ma'lumotlardan bevosita ko'rishimiz mumkin.

5.5. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq tizimi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda doimo takomillashib borilishi lozim.

Mamlakatimiz mustaqilligining yigirma olti yili davomida respublikamiz soliq tizimi tashkil etilib, rivojlanib, takomillashib bordi. Respublikamizda davlat soliq

xizmati organlari faoliyati 1990 yilning 17 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qoshida Davlat moliya-soliq Bosh boshqarmasini tashkil qilish to'g'risida"gi 383-sonli Qarori qabul qilinganidan so'ng, faollasha boshladi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining "O'zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to'g'risida"gi 1991 yil 14 iyundagi Nizomi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to'g'risida"gi 1991 yil 12 avgustdagi 217-sonli Qarori qabul qilinganidan so'ng, davlat nazorati va boshqaruvining mustaqil tuzilmasi sifatidagi davlat soliq xizmati organlarining shakllanishi hamda faoliyat yuritishiga asos solindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat soliq Bosh boshqarmasini O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirish to'g'risida"gi 1994 yil 18 yanvardagi Farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat soliq Bosh boshqarmasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirildi.

Bundan ko'rinadiki, mustaqillikning dastlabki yillarida soliq tizimida asosan tashkiliy jihatlarga ko'proq e'tibor qaratildi, ya'ni yangi bozor munosabatlariga mos keladigan soliq turlarini joriy etish va davlat byudjeti daromadlarini ta'minlab beruvchi tegishli organlar faoliyati shakllantirildi.

Mustaqillik yillarida soliq tizimida o'tkazilgan islohotlarni to'rt bosqichga ajratib ko'rsatish mumkin:

Birinchi bosqich 1991-1994 yillarni o'z ichiga olib, bu bosqich soliq tizimining tashkil etilishi va soliqlarning fiskal funksiyasi yuqori ahamiyatga ega bo'lganligi bilan ajralib turadi.

O'zbekiston soliq tizimini yaratishda 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan "Korxonalar, tashkilotlar va birlashmalardan olinadigan soliqlar to'g'risida"gi qonun birinchi me'yoriy hujjatlardan bo'ldi. Mazkur qonunda soliq tizimining tuzilishi va ishlashining umumiy asoslari ko'rsatildi hamda amaliyotga joriy etilgan soliqlarni hisoblash va undirish tartibi belgilab berildi.

Shu bilan birga, 1991 yil 15 fevralda "O'zbekiston Respublikasi fuqarolaridan, ajnabiy fuqarolardan va fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan olinadigan daromad solig'i to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Bu qonunga binoan soliq ob'ekti kengaytirildi, ya'ni ilgari daromad solig'ini jamoa xo'jaligi orqali to'lab bergan jamoa a'zolari to'g'ridan-to'g'ri o'z daromadlaridan to'laydigan bo'ldilar.

1993 yil 7 mayda O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy soliqlar va yig'imlar to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Bunday soliqlarga jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i, er solig'i, kurort zonalarida ishlab chiqarish ob'ektlari qurish solig'i, reklama solig'i, avtomobil vositalarini qayta sotish solig'i, transport vositalarini egalaridan soliq va 13 ta har xil yig'imlar kiritildi.

1991 yil 15 fevralda qabul qilingan "Korxonalar, tashkilotlar va birlashmalardan olinadigan soliqlar to'g'risida"gi qonunga 1993 yil 7 mayda o'zgarishlar kiritilib, chet el valyutasida olinadigan tushumdan ajratma joriy etildi. Respublika valyuta jamg'armasiga ajratma dastlab 25%, keyinchalik 10% miqdorida belgilandi. Soliq tizimidagi islohotlarning birinchi bosqichida soliqlarning fiskal samaradorligiga erishish chora-tadbirlari ishlab chiqilib, bevosita soliq tizimiga joriy etildi.

Ikkinchi bosqich 1995-1997 yillarni o'z ichiga olib, bu bosqich soliqlarni bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirish va korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirishga qaratilganligi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Soliq tizimidagi islohotlarning ikkinchi bosqichida soliqlarni korxonalarining ishlab chiqarishini rag'batlantirishga qaratish maqsadida korxonalar har bir foiz mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'paytirgani hisobiga foyda solig'i stavkasi 0,3 foizga kamaytirish, qishloq xo'jaligi korxonalarini uchun foyda solig'i stavkasi rentabellik darajasidan kelib chiqib, ya'ni rentabellik darajasi 40% gacha bo'lgan korxonalar uchun 3 foizli stavkada, rentabellik darajasi 40%dan yuqori bo'lgan korxonalar uchun 20 foizli stavkada undirish tartibi belgilandi.

1995 yildan boshlab soliq tizimi ixchamlashtirilib, bir qator samarasiz soliqlar va yig'implar, ya'ni respublika tashqarisiga olib chiqiladigan xomashyo resurslari uchun soliq, hisoblab yozilgan amortizatsiyadan byudjetga 30 foiz ajratma va shu kabilar bekor qilindi. Jismoniy shaxslar daromadiga solinadigan soliq shkalasi o'zgartirildi.

1997 yil 24 aprelda O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi qabul qilindi va 1998 yildan amaliyotga joriy qilindi. Bu hujjat orqali soliq qonunchiligini mustahkamlash bilan birga, milliy mahsulotlar eksportini, import tovarlar o'rnini bosadigan mahalliy mahsulotlar ishlab chiqarishni, nogironlarning ishlab chiqarishdagi ishtirokini, mehr-muruvvat ishlarini rag'batlantirish vazifasi kuchaytirildi.

Davlat soliq xizmati organlari faoliyatining huquqiy asoslarini belgilash maqsadida 1997 yilning 29 avgustida "Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Unda, davlat soliq xizmati organlarining asosiy huquqlari, vazifa va funksiyalari belgilanishi bilan birga uchastka davlat soliq inspektori lavozimi joriy etildi.

Uchinchi bosqich 1998-2007 yillarni o'z ichiga olib, bu bosqichda soliq tizimida amalda bo'lgan soliqlarni ixchamlashtirish islohotlari boshlanib, soliq to'lovchi yuridik shaxslarga imkoni boricha soddalashtirilgan, ixchamlashtirilgan soliq tizimi joriy etildi va ularga soliq hisob-kitoblarini, hisobotlarini topshirish, hisoblangan soliq summalarini to'lash muddatlari qulay holatga keltirildi.

Xususan, mikrofirma va kichik korxonalar soddalashtirilgan tartibda yagona soliq to'lovini to'lashi, qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilar yagona er solig'ini

to'lashi, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari yalpi daromaddan soliq va mulk solig'ini to'lashi belgilandi.

2000 yildan boshlab samarasiz, byudjetga tushishi qiyin hisoblangan reklama solig'i, avtotransport vositalarini olib-sotish solig'i, me'yoridan ortiq sotilmagan tayyor mahsulot qoldig'i uchun 2 foizli haq hamda tabiatni ifloslantiruvchi chiqindilarni joylashtirish uchun haqlar bekor qilindi.

2005 yilning 1 iyulidan boshlab mikrofirma va kichik korxonalar uchun ilgari to'lab kelingan yagona soliq hamda Moliya vazirligi huzuridagi Pensiya jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi va Maktab ta'limi jamg'armalariga majburiy ajratmalar o'rniga yagona soliq to'lovi joriy etildi.

2007 yil 1 yanvardan boshlab, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun belgilangan yalpi daromad solig'i, Moliya vazirligi huzuridagi Pensiya jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi va Maktab ta'limi jamg'armalariga majburiy ajratmalar o'rniga tanlash huquqsiz yalpi tushumdan to'lanadigan yagona soliq to'lovi joriy etildi.

Malumki, 2005 yildan boshlab O'zbekistonda jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish sohasida tub o'zgarishlarni amalga oshirish davri boshlandi. Mamlakatimiz 1-chi prezidenti I.Karimov tomonidan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida 2005 yilda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning eng muhim ustuvor vazifalaridan - iqtisodiyotni modernizatsiyalash, soliq siyosatini yanada erkinlashtirish hamda takomillashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash yuzasidan ustuvor vazifalar belgilab berildi.

Xususan, 1997 yilda qabul qilingan O'zbekiston Soliq kodeksi iqtisodiy islohotlar sohasida davr talablariga javob bermasligi qayd etilib, soliqqa tortish masalasida amaliyotda sinalgan printsip va yondashuvlarni ishlab chiqish, bu borada boshqa mamlakatlarning ilg'or tajribasidan foydalanish o'ta muhim ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etib, soliq tizimi nafaqat soliqlarni undirish, balki birinchi galda, rag'batlantirish xususiyatiga ega bo'lishi lozimligi uqtirildi va amaldagi soliq qonunchiligini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilib, shu asosda uni yanada soddalashtirish, soliqlarni unifikatsiya qilish, soliq yukini engillashtirish, soliq boshqaruvini takomillashtirish va erkinlashtirishni nazarda tutadigan yangi tahrirdagi Soliq kodeksini tasdiqlash topshirildi.

To'rtinchi bosqich 2008 yildan hozirgi vaqtgacha davom etib kelmoqda. Mazkur davrda yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi tasdiqlanib, 2008 yil 1 yanvardan kuchga kiritildi.

Yangi tahrirdagi Soliq kodeksining avvalgisidan asosiy farqi soliq Kodeksi to'g'ridan-to'g'ri tasir kuchiga ega bo'lgani, yani har bir soliqni hisoblash va to'lash

tartiblari turli huquqiy-me'yoriy hujjatlar, yo'riqnomalar asosida amalga oshirilmasdan, to'g'ridan-to'g'ri Soliq kodeksida aks ettirilganidir.

Shu bilan birga, Kodeksda soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida soliq to'lovchilar, shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblab chiqarish va to'lash uchun zarur elementlar belgilab qo'yilgan taqdirdagina soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar belgilangan, deb hisoblanishi, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlar qonunchilik hujjatlari va Prezident Qarorlari bilan o'rnatilishi belgilandi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida soliq tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada Prezidentimiz tomonidan qabul qilinayotgan Farmon va Qarorlar soliq siyosatini erkinlashtirish, tadbirkorlikni rivojlantirish, ijtimoiy sohani rag'batlantirish, soliq yukini kamaytirish hamda soliq ma'murchiligini takomillashtirishga qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 16 iyuldagi "Statistik, soliq, moliyaviy hisobotlarni, litsenziyalanadigan faoliyat turlarini va ruxsat berish tartib-taomillarini tubdan qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan respublikada qulay ishbilarmonlik muhitini vujudga keltirish maqsadida moliyaviy va soliq hisobotlari shakllarini qisqartirish, ularni taqdim etish mexanizmini takomillashtirish tadbirlari belgilanib, unga ko'ra soliq organlariga taqdim etiladigan 2 ta moliyaviy hisobot shakllari bekor qilindi, 11 turdagi soliq hisobotlari va boshqa ma'lumotlarni birlashtirib 5 taga tushirildi, 12 turdagi soliq hisobotlarini taqdim etish davriyligi qisqartirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 15 maydagi "Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4725-sonli Farmoniga binoan, xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi roli va o'rnini tubdan oshirish, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish yo'lidagi mavjud to'siq va cheklovlarni tugatish, xususiy mulkning yalpi ichki mahsulotda, jumladan, xorij sarmoyasi ishtirokidagi ulushini izchil oshirish uchun yanada qulay iqtisodiy, huquqiy sharoit va rag'batlar yaratishga qaratildi.

Ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda olib borilayotgan oqilona soliq siyosati natijasida ilgari faqat fiskal vazifalarni bajargan davlat soliq xizmati organlari bugungi kunda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlangan ko'p funktsiyali davlat boshqaruvi organiga aylantirildi.

Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan yaratilgan "Elektron hukumat" tizimi tarkibiga kiruvchi Davlat soliq qo'mitasining "my.soliq.uz" rasmiy sayti soliq ma'murchiligini takomillashtirishda aholining yanada faol qatnashishini va davlat soliq xizmati organlari faoliyatining shaffofligini ta'minlashda qulay sharoitlar yaratishga xizmat qilmoqda.

Soliq va moliyaviy hisobotlarning to'liq elektron shaklda taqdim etilishiga o'tilganligi tadbirkorlarni 2-3 soat vaqt sarflab navbatda turishlarining oldini olish bilan bir qatorda ularning o'rtacha 9 mlrd.so'mdan ortiq mablag'lari iqtisod qilinmoqda va bu usul davlat byudjetiga to'lanadigan mablag'lar bo'yicha ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish imkonini berdi. Shuningdek, soliq to'lovchi yuridik shaxslar internetdagi "Shaxsiy kabinet"lari orqali soliq va boshqa majburiy to'lovlarni onlayn shaklda to'lash imkoniyatiga ega bo'ldilar.

2019 yilda O'zbekiston soliq siyosatida tarixiy o'zgarishlar davri bo'ldi. Gap shundaki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 iyundagi "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasi to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi. Bu kontseptsiya doirasida 2019 yil 1 yanvardan boshlab soliq siyosatida mutlaqo yangi tizim joriy etildi.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartiblari davlat byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlarini oshirishga, soliq qonunchiligini soddalashtirish, insofli soliq to'lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlari himoyasini kuchaytirishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Soliq islohotlari kontseptsiyasiga muvofiq jismoniy shaxslar daromadini soliqqa tortishni takomillashtirish maqsadida barcha fuqarolar uchun jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining yagona stavkasi 12 foiz miqdorida joriy etildi.

Mehnatga haq to'lash jamg'armasiga soliq yukini kamaytirishning yana bir tadbirlaridan biri, bu – yagona ijtimoiy to'lov stavkalarining 25 foizdan 12 foizgacha kamaytirilishi bo'ldi, bunda byudjet tashkilotlari va davlat ulushi 50 foizdan yuqori tashkilotlar uchun tatbiq qilinmaydi. Natijada soliq to'lovchilar ixtiyorida qoladigan mablag'lar 2,9 trillion so'mni tashkil qiladi.

Fuqarolarning mehnatga haq to'lash turidagi daromadlaridan fuqarolarning byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga sug'urta badallarini (stavkasi 8 foiz) bekor qilindi.

Foyda solig'i to'lovchilarga soliq yukini kamaytirish, investitsiyalar miqdorini oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida:

- tijorat banklari uchun foyda solig'i stavkasi 22 foizdan 20 foizgacha;
- korxonalar va tashkilotlar uchun 14 foizdan 12 foizgacha;
- dividend va foiz ko'rinishidagi daromadlar uchun 10 foizdan 5 foizgacha kamaytirildi.

Bu esa soliq to'lovchilar ixtiyorida 582 milliard so'm mablag' qoldirish imkonini beradi.

Yuridik shaxslarning aylanmasidan (tushumi) undiriladigan davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalar bekor qilinmoqda. Bu ajratma 15 foiz rentabellik bilan ishlaydigan korxonalar uchun 21,3 foizlik foyda solig'i bilan tengdir. Demak, foyda solig'i stavkasi bilan birga umumiy soliq yukining kamayishi qariyb

23,5 foizni tashkil qiladi. Buning hisobiga respublika bo'yicha soliq to'lovchilarning ko'radigan foydasi 5 trillion so'mdan ortiqni tashkil qiladi.

Soliq solishning soddalashtirilgan rejimidagi soliq to'lovchilarga soliq siyosatini takomillashtirishning salbiy ta'sirini kamaytirish maqsadida yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq stavkasi 5 foizdan 2 foizgacha pasaytirildi. Yillik aylanmasi 1 milliard so'mgacha bo'lgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 5 foizdan 4 foizgacha kamaytirildi. Ya'ni haqiqatan ham kichik korxonalar bo'lgan to'lovchilar uchun bir yillik soliq to'lovi summasi 10 million so'mgacha kamayishi mumkin.

Yillik aylanmasi 100 million so'mgacha bo'lgan yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qat'iy belgilangan soliq stavkalari 13-40 foizga kamaytirildi. Yillik aylanmasi 100 million so'mdan yuqori va 1 milliard so'mgacha bo'lgan yakka tartibdagi tadbirkorlarga aylanmadan 4 foizlik stavkada soliq to'lashga o'tkazish yo'li bilan qat'iy belgilangan soliq bekor qilindi.

2019 yil 1 yanvardan boshlab, o'tgan yil yakunlari bo'yicha yillik aylanmasi (tushumi) 1 milliard so'mdan oshgan yoki yil davomida belgilangan chegaraviy miqdorga etgan korxonalar umumbelgilangan soliqlarni to'lashga o'tkazildi.

Endilikda har bir tuman (shahar)dagi korxonalar vakillari Davlat soliq inspeksiyasiga taklif etilib, malakali mutaxassislar tomonidan maxsus o'quv mashg'ulotlari o'tkazildi. Shuningdek, "Soliq-servis" davlat unitar korxonasi mas'ul xodimlari buxgalterlari mavjud bo'lmagan xo'jalik sub'ektlariga elektron hisobvaraqq-fakturalarini yuritish qoidalarini o'rgatadi.

Umumbelgilangan rejimda soliq to'lashga o'tayotgan har bir korxonaga hududiy davlat soliq xizmati organlaridan xodimlar birlashtirilib, birinchi marotaba topshiriladigan hisobotlar yoki to'ldiriladigan elektron hisobvaraqq-fakturalari birgalikda amalga oshirildi hamda 2019 yil davomida bevosita amaliy yordam ko'rsatib borildi.

Sirasini aytganda, soliq tizimidagi bu kabi o'zgarishlar aholi daromadlarini oshirish, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliq tizimiga ta'rif bering?
2. Soliq tizimini guruhlash mezonini bo'lib nima hisoblanadi?
3. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimini guruhlab bering?
4. Ob'ektiga qarab soliqlar necha guruhga bo'linadi?
5. To'g'ri(bevosita) va egri(bilvosita) soliqlarni farqlarini tushuntirib bering.

6. To'g'ri(bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga davrlar nuqtai-nazaridan baho bering?
7. To'g'ri(bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga qaysi soliqlar kiradi va ularni u yoki bu guruhga kiritish mezonini bo'lib qanday omillar hisoblanadi?
8. Yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar qanday xususiyatlarga ega?
9. O'zbekiston Respublikasida yuridik shaxslardan olinadigan soliqlarning xususiyatlarini tushuntirib bering?
10. O'zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarning xususiyatlarini tushuntirib bering.
11. Umumdavlat soliqlarining mohiyatini tushuntirib bering.
12. Mahalliy soliqlar va yig'implarning mohiyatini tushuntirib bering.
13. Umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'implarning xususiyatlari nimalardan iborat?
14. Respublikamizda mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirish bilan bog'liq qanday muammolar mavjud?
15. Mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirish tartibini tushuntirib bering.
16. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimini isloh qilish zarurligi nimadan iborat?
17. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining shakllanish bosqichlarini tushuntirib bering.
18. So'nggi yillarda respublika soliq tizimini isloh qilishda qanday yo'nalishlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda?

VI BOB. SOLIQ MUNOSABATLARI SUB'EKTLARINING HUQUQLARI VA SOLIQ MAJBURIYATLARINING BAJARILISHI

REJA:

- 6.1 Soliq to'lovchilarning huquqlari
- 6.2. Soliq to'lovchilarning majburiyatlari
- 6.3. Soliq to'lovchilar tomonidan majburiyatini bajarish tartibi
- 6.4. Soliq solish ob'ektlarini va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarni aniqlash xususiyatlari
- 6.5. Soliq hisoboti tushunchasi. Soliq hisobotini tuzish va taqdim etish tartibi

6.1. SOLIQ TO'LOVCHILARNING HUQUQLARI

Bugungi kunda respublikamizda soliq ma'muriyatchiligi sohasida, shu jumladan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni yig'ish, soliq solinadigan bazani kengaytirish va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirish borasida tub islohotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston respublikasining soliq Kodeksida soliq to'lovchilarning soliq munosabatlariga kirish jarayonidagi huquqlari va majburiyatlari alohida belgilab berilgan.

Xususan, O'zbekiston respublikasi soliq Kodeksining 21-moddasida soliq to'lovchilarning huquqlari keltirilib, unga asosan soliq to'lovchilar quyidagi huquqlarga ega ekanligi belgilangan:

soliq organlaridan va boshqa vakolatli organlardan (ularning vakolatlari doirasida) amaldagi soliqlar to'g'risida, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlaridagi o'zgarishlar haqida, soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi to'g'risida axborotni, soliq hisobotining va arizalarning shakllarini, shuningdek ularni to'ldirish tartibi haqida tushuntirishlarni bepul olish;

o'z soliq majburiyatlarini bajarish yuzasidan soliq organlarida va boshqa vakolatli organlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni olish;

soliq Kodeksida belgilangan asoslar mavjud bo'lganda va tartibda soliq imtiyozlaridan foydalanish yoxud ulardan foydalanishni rad etish;

soliqlar, penyalar va jarimalarning ortiqcha to'langan yoki ortiqcha undirilgan summalarini o'z vaqtida hisobga o'tkazish yoki qaytarish;

soliq Kodeksida belgilangan tartibda va shartlarda soliqlarni to'lashni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash;

soliq solish ob'ektlarini hisobga olishda, soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lashda o'zlari yo'l qo'ygan xatolarni mustaqil ravishda tuzatish;

solliq Kodeksiga muvofiq o'z hududida o'tkaziladigan sayyor solliq tekshiruvini va solliq auditini o'tkazish chog'ida hozir bo'lish;

sayyor solliq tekshiruvi va solliq auditu materiallari bilan tanishish, shuningdek ushbu tekshiruvlarning dalolatnomalarini olish;

solliq tekshiruvini amalga oshiruvchi solliq organlariga solliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining ijrosiga taalluqli masalalar bo'yicha tushuntirishlar berish;

solliq organlari va boshqa vakolatli organlarning hamda ular mansabdor shaxslarining solliq Kodeksiga va (yoki) solliq to'g'risidagi boshqa qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan talablarini bajarmaslik;

solliq organlari va boshqa vakolatli organlarning normativ tusga ega bo'lmagan hujjatlari hamda qarorlari, ular mansabdor shaxslarining harakatlari (harakatsizligi) ustidan belgilangan tartibda shikoyat qilish;

solliq organlari va boshqa vakolatli organlarning qonunga xilof qarorlari yoki ular mansabdor shaxslarining noqonuniy harakatlari (harakatsizligi) tufayli etkazilgan zararlarning o'rni qoplanishini belgilangan tartibda talab qilish;

solliq Kodeksida nazarda tutilgan hollarda, solliq tekshiruvi materiallarini yoki solliq organlarining boshqa hujjatlarini ko'rib chiqish jarayonida ishtirok etish;

solliq munosabatlari masalalariga oid o'z manfaatlarini shaxsan yoxud solliq maslahatchilari tashkiloti yoki boshqa o'z vakillari orqali ifodalash;

solliq siriga rioya etish va uni saqlash.

Solliq to'lovchilar solliq Kodeksida va solliq to'g'risidagi boshqa qonun hujjatlarida belgilangan o'zga huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Solliq to'lovchining solliq munosabatlarida shaxsan ishtirok etishi uni vakilga ega bo'lish huquqidan mahrum etmaydi, xuddi shuningdek vakilning ishtirok etishi solliq to'lovchini bunday munosabatlarda shaxsan ishtirok etish huquqidan mahrum etmaydi.

Solliq to'lovchilarning huquqlari solliq organlari va boshqa vakolatli organlar mansabdor shaxslarining tegishli majburiyatlari bilan ta'minlanadi.

Solliq to'lovchilarning huquqlarini ta'minlashga oid majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan javobgarlikka sabab bo'ladi.

6.2.SOLLIQ TO'LOVCHILARNING MAJBURIYATLARI

O'zbekiston respublikasi solliq Kodeksining 22-moddasida solliq to'lovchilarning majburiyatlari majburiyatlari e'tirof etilgan.

Solliq to'lovchilar:

belgilangan solliqlar va yig'imlarni o'z vaqtida hamda to'liq hajmda hisoblab chiqarishi va to'lashi;

hujjatlarni ko'rib chiqish yoki tushuntirishlar berish zaruriyati to'g'risida chaqiruv xatini olganida soliq organiga kelishi;

tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishda xaridorga hisobvaraqa-fakturalarni, cheklarni yoki ularga tenglashtirilgan boshqa hujjatlarni berishi;

soliq tekshiruvini o'tkazayotgan soliq organlarining mansabdor shaxslariga soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lash uchun asos bo'lib xizmat qiladigan hujjatlar, shuningdek elektron manbalarda saqlanadigan tegishli axborot bilan tanishish imkoniyatini ta'minlashi;

soliq organlari va boshqa vakolatli organlarning qonuniy talablarini bajarishi, ko'rsatilgan organlarning va ular mansabdor shaxslarining qonuniy faoliyatiga to'sqinlik qilmasligi;

agar soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, soliq hisobotlarining va soliqlarni hisoblab chiqarish hamda to'lash uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlarning tegishli soliqlarni to'lash uchun belgilangan kalendar yildan keyingi besh yil mobaynida but saqlanishini ta'minlashi;

o'zi soliq bo'yicha hisobga olingan joydagi soliq organlarini O'zbekiston Respublikasi yuridik shaxslaridagi va chet el yuridik shaxslaridagi ishtiroki to'g'risida, agar ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushi 10 foizdan ortiq bo'lsa, xabardor etishi shart.

Yuridik shaxs bo'lgan soliq to'lovchilar ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatlardan tashqari, o'zlari hisobga olingan joydagi soliq organlariga o'zlarining barcha alohida bo'linmalari to'g'risida va alohida bo'linmalarga oid ilgari xabar qilingan ma'lumotlaridagi o'zgarishlar to'g'risida alohida bo'linma tashkil etilgan yoki mazkur ma'lumotlar o'zgartirilgan kundan e'tiboran bir oy ichida xabar qilishi shart.

Soliq Kodeksi bilan zimmasiga soliq hisobotini elektron shaklda taqdim etish majburiyati yuklatilgan shaxslar soliq organlari tomonidan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlardagi o'z vakolatlarini amalga oshirish chog'ida foydalaniladigan hujjatlarning soliq organidan telekommunikatsiya aloqa tarmoqlari orqali elektron shaklda olinishini ta'minlashi kerak.

Soliq Kodeksiga muvofiq soliq solish ob'ekti deb e'tirof etiladigan ko'chmas mulkka ega bo'lgan chet el yuridik shaxslari ushbu moddada nazarda tutilgan majburiyatlardan tashqari, ko'chmas mulk ob'ekti turgan joydagi soliq organiga ushbu chet el yuridik shaxsining ishtirokchilari to'g'risidagi ma'lumotlarni soliq Kodeksida nazarda tutilgan hollarda va tartibda xabar qilishi shart. Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi chet el tuzilmalari ko'rsatilgan holatlarda o'z muassislari, benefitsiarlari va boshqaruvchilari haqidagi ma'lumotlarni xabar qilishi kerak. Chet el yuridik shaxsida (yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi chet el tuzilmasida) ushbu qismda ko'rsatilgan bir nechta mol-mulk ob'ekti mavjud bo'lgan

taqdirda, ushbu shaxs tanloviga ko'ra, xabar mol-mulk ob'ektlarining biri turgan erdagi soliq organiga taqdim etiladi.

O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovarlar olib o'tilishi munosabati bilan soliqlar to'laydigan soliq to'lovchilar zimmasida O'zbekiston Respublikasining bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan majburiyatlar ham bo'ladi.

Soliq to'lovchilarning zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

6.3. SOLIQ TO'LOVCHILAR TOMONIDAN MAJBURIYATINI BAJARISH TARTIBI

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan soliq to'lovchilar zimmasiga yuklatilgan soliqlarni va yig'implarni to'g'ri hisoblab chiqarish hamda o'z vaqtida to'lash majburiyati ularning soliq majburiyatidir.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan soliq agentlarining zimmasiga yuklatilgan, o'ziga nisbatan ushbu shaxslar soliq agentlari deb e'tirof etiladigan munosabatlar doirasida soliqlarni to'g'ri hisoblab chiqarish, ushlab qolish va o'z vaqtida o'tkazish majburiyati soliq majburiyatiga tenglashtiriladi.

Soliq majburiyati soliq Kodeksi yoki boshqa soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan asoslar mavjud bo'lganda yuzaga keladi, o'zgartiriladi va tugatiladi.

Har bir soliqqa nisbatan soliq majburiyati soliq to'lovchiga soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan ushbu soliqni to'lashni nazarda tutuvchi holatlar yuzaga kelgan paytdan e'tiboran yuklatiladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 86-moddasida soliq majburiyatini bajarish tartibi va muddati keltirilgan.

Soliq to'lovchi o'zining soliq majburiyatini, agar soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, mustaqil ravishda bajaradi.

Yakka tartibdagi tadbirkor hisoblanmaydigan jismoniy shaxs bo'lgan soliq to'lovchining soliq majburiyati o'zga jismoniy shaxs tomonidan bajarilishi mumkin. Bunda soliq to'lovchi uning soliq majburiyati o'zga jismoniy shaxs tomonidan bajarilishi natijasida olgan moddiy naf soliq solish maqsadlarida shu soliq to'lovchining daromadi deb e'tirof etilmaydi. O'zga shaxs o'zi tomonidan soliq to'lovchi uchun to'langan soliqning qaytarilishini talab qilishga haqli emas.

Soliq majburiyati soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan muddatda bajarilishi kerak.

Soliq majburiyatini bajarish muddatlari kalendar sana yoki vaqt davri (yil, chorak, oy, o'n kunlik va kun) o'tishi bilan belgilanadi.

Muddatning o'tishi kalendar sanadan yoki muddatning boshlanishi belgilab qo'yilgan voqea yuz berganidan keyingi kundan boshlanadi. Soliq majburiyati ushbu majburiyatni bajarish muddatining so'nggi kuni soat yigirma to'rtga qadar bajarilishi kerak.

Agar soliq majburiyatini bajarish muddatining so'nggi kuni dam olish (ishlanmaydigan) kuniga to'g'ri kelsa, undan keyingi birinchi ish kuni muddatning tugash kuni hisoblanadi.

Soliq to'lovchi soliq majburiyatini muddatidan oldin bajarishga haqli.

Soliq majburiyatini bajarish muddati soliq Kodeksining 97 – 102-moddalarida nazarda tutilgan tartibda o'zgartirilishi mumkin.

Soliq to'lovchi tomonidan soliq majburiyatining bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi unga soliq organi tomonidan soliq qarzini to'lash to'g'risida talabnoma yuborilishi uchun asos bo'ladi.

Soliq to'lovchi tomonidan soliq majburiyati bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan taqdirda, soliq organlari ushbu majburiyatning majburiy tartibda bajarilishi yuzasidan soliq Kodeksining 15-bobida nazarda tutilgan choralarni ko'rishi va (yoki) uning bajarilishini ta'minlashga doir soliq Kodeksining 13-bobida nazarda tutilgan choralarni qo'llashi shart.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 87-moddasida soliq majburiyatining tugatilishi xususida bayon etilgan.

Soliq majburiyati, agar ushbu moddaning ikkinchi – to'rtinchi qismlarida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, quyidagi hollarda tugatiladi:

soliq to'lovchi tomonidan soliq to'langanda yoki soliq agenti tomonidan o'tkazib berilganda;

soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq soliq majburiyatini tugatish bilan bog'liq boshqa holatlar yuzaga kelganda.

Jismoniy shaxsning soliq majburiyati quyidagi hollarda tugatiladi:

mazkur shaxs vafot etganda;

uni vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi sud qarori qonuniy kuchga kirganda.

Vafot etgan yoki vafot etgan deb e'lon qilingan jismoniy shaxsning soliq qarzi soliq Kodeksining 94-moddasida belgilangan tartibda meros mol-mulkning qiymati doirasida merosxo'rlardan undiriladi.

Yuridik shaxsning soliq majburiyati quyidagi hollarda tugatiladi:

soliq Kodeksining 91-moddasiga muvofiq, byudjet tizimi bilan barcha hisob-kitoblar amalga oshirilgandan keyin u tugatilganda;

soliq Kodeksining 92-moddasiga muvofiq, byudjet tizimi bilan barcha hisob-kitoblar amalga oshirilgandan keyin u qayta tashkil etilganda.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 88-moddasida soliq majburiyati bo'yicha da'vo qilish muddatlari keltirilgan bo'lib, unda soliq to'lovchilarning soliq majburiyatlari bo'yicha da'vo qilish muddatlari batafsil yoritilgan.

Soliq organi yoki boshqa vakolatli organ soliq tekshiruvini o'tkazishga, tekshiruv natijalari bo'yicha soliq to'lovchiga soliq qarzini uzish to'g'risida talabnoma yuborishga yoki soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq to'lanishi lozim bo'lgan soliqlar miqdorini qayta ko'rib chiqishga haqli bo'lgan muddat soliq majburiyati bo'yicha da'vo qilish muddati hisoblanadi.

Agar soliq Kodeksida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, soliq majburiyati bo'yicha da'vo qilish muddati, natijalariga ko'ra soliq majburiyati aniqlanadigan soliq davri tugaganidan keyin besh yilni tashkil etadi. Agar soliq majburiyatining yuzaga kelishi muayyan voqea yoki harakat bilan bog'liq bo'lsa, agar soliq Kodeksida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, soliq majburiyati bo'yicha da'vo qilish muddati shu voqea yoki harakat sodir bo'lgan paytdan e'tiboran besh yilni tashkil etadi.

Soliq Kodeksi 84-moddasining ikkinchi qismida nazarda tutilgan hollarda da'vo qilish muddati soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga ko'ra soliq to'lovchi tomonidan soliq stavkasi, to'lanadigan soliq miqdori, soliq imtiyozi yoki soliq chegirmasi qo'llanilishi va (yoki) soliqni to'lash muddati o'zgarishi bilan bog'liq shartlarning amal qilish muddatiga uzaytiriladi.

Soliq majburiyati bo'yicha da'vo qilish muddatining o'tishi fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq to'xtatib turiladi, uziladi va qayta tiklanadi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 89-moddasida soliqlar va yig'implarni to'lash tartibi berilgan.

Soliqni to'lash, agar soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, milliy valyutada amalga oshiriladi.

Chet el valyutasida hisoblab chiqarilgan soliq summasini milliy valyutada qaytadan hisoblash O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining soliqni to'lash sanasidagi rasmiy kursi bo'yicha amalga oshiriladi.

Soliq to'lovchining soliqni to'lash bo'yicha majburiyati, agar ushbu moddaning to'rtinchi qismida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, quyidagi hollarda bajarilgan deb e'tirof etiladi:

1) pul mablag'larini soliq to'lovchining bankdagi hisobvarag'idan byudjet tizimiga tegishli g'aznachilik hisobvarag'iga o'tkazishga doir topshiriqnoma bankka taqdim etilgan paytdan e'tiboran – soliq to'lovchining hisobvarag'ida to'lov kunida etarlicha pul qoldig'i mavjud bo'lgan taqdirda;

2) bankda hisobvaraқ ochmasdan tegishli g'aznachilik hisobvarag'iga byudjet tizimiga o'tkazish uchun bank kassasiga naqd pul mablag'lari topshirilgan paytdan e'tiboran. Bunday qoida soliqni to'lash uchun pul mablag'lari etarlicha bo'lgan taqdirda, faqat jismoniy shaxslar tomonidan soliqni to'lashda qo'llaniladi;

3) bank yoki aloqa bo'limiga byudjet tizimiga o'tkazish uchun naqd pul mablag'lari kiritilgan kundan e'tiboran. Bunday qoida soliqni to'lash uchun pul mablag'lari etarlicha bo'lgan taqdirda, faqat jismoniy shaxslar tomonidan soliqni to'lashda qo'llaniladi;

4) g'aznachilikda shaxsiy hisobvarag'i ochilgan yuridik shaxsning shaxsiy hisobvarag'ida tegishli pul mablag'larini byudjet tizimiga o'tkazishga doir operatsiya aks ettirilgan paytdan e'tiboran;

5) ortiqcha to'langan summalarni yoki ortiqcha undirilgan soliqlar, penyalar, jarimalar summalarini tegishli soliq turi bo'yicha majburiyatning bajarilishi hisobiga hisobga olish to'g'risida soliq organi tomonidan qaror chiqarilgan kundan e'tiboran;

6) soliqni hisoblab chiqarish va soliq to'lovchining pul mablag'laridan ushlab qolishga doir majburiyat soliq Kodeksiga muvofiq soliq agentiga yuklatilgan bo'lsa, soliq summalari soliq agenti tomonidan ushlab qolinganda kundan e'tiboran.

Soliq to'lovchining soliqni to'lash bo'yicha majburiyati quyidagi hollarda bajarilgan deb e'tirof etilmaydi:

1) tegishli pul mablag'larini byudjet tizimiga o'tkazishga doir bajarilmagan topshiriqnoma soliq to'lovchi tomonidan qaytarib olinganda yoki bank tomonidan unga qaytarilganda;

2) g'aznachilikda shaxsiy hisobvarag'i ochilgan yuridik shaxs tomonidan tegishli pul mablag'larini byudjet tizimiga o'tkazishga doir bajarilmagan topshiriqnoma qaytarib olinganda yoki g'aznachilik tomonidan unga qaytarilganda;

3) pul mablag'lari ushbu pul mablag'larini byudjet tizimiga o'tkazishga doir to'lov topshiriqnomasida bank rekvizitlari noto'g'ri ko'rsatilganligi sababli byudjet tizimining tegishli g'aznachilik hisobvarag'iga o'tkazilmay qolganda;

4) agar soliq to'lovchi soliq to'lovi uchun bankka pul mablag'larini o'tkazish uchun topshiriqnoma taqdim etgan kuni uning fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq birinchi navbatda bajariladigan hisobvarag'iga taqdim etilgan bajarib bo'lmaydigan boshqa talablar mavjud bo'lsa, agar ushbu hisobvaraқda barcha talablarni qanoatlantirish uchun etarlicha qoldiqqa ega bo'lmasa.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar penyalar va jarimalarga nisbatan ham qo'llaniladi hamda soliq agentlariga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Soliq organlari byudjet tizimiga tushumlar hisobini hisoblangan hamda to'langan soliqlar va yig'imlar summalarini, shuningdek penyalar va jarimalarni soliq to'lovchining shaxsiy hisobvarag'ida aks ettirish orqali yuritadi. Soliq to'lovchining shaxsiy hisobvarag'ini yuritish tartibi O'zbekiston Respublikasi

Davlat soliq qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Bojxona organlari O'zbekiston Respublikasi bojxona chegarasi orqali tovarlarni olib o'tish bilan bog'liq to'lanishi lozim bo'lgan, soliqlar va yig'implarning, shuningdek penyalar va jarimalarning byudjet tizimiga tushumlari hisobini yuritadi. Hisob yuritish tartibi O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Undirilishi boshqa davlat organlari va tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan davlat boji va boshqa yig'implarning byudjet tizimiga tushumlarini hisobga olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 90-moddasida soliqlarni o'tkazishga doir to'lov topshiriqnomalarining banklar tomonidan bajarilishi tartibi berilgan.

Banklar soliq to'lovchining pul mablag'lari hisobidan soliqni byudjet tizimiga o'tkazishga doir to'lov topshiriqnomasini (bundan buyon ushbu moddada soliq to'lovchining topshiriqnomasi deb yuritiladi), shuningdek soliq organining soliqni byudjet tizimiga o'tkazishga doir inkasso topshiriqnomasini (bundan buyon ushbu moddada soliq organining inkasso topshiriqnomasi deb yuritiladi) bajarishi shart.

Soliq to'lovchining topshiriqnomalari va soliq organining inkasso topshiriqnomalari fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan navbat bo'yicha bajarilishi lozim.

Soliq to'lovchining topshiriqnomasi yoki soliq organining inkasso topshiriqnomasi bunday topshiriqnoma olingan kundan keyingi bir operatsiya kuni ichida bank tomonidan bajariladi.

Soliq to'lovchining hisobvarag'ida pul mablag'lari mavjud bo'lgan va to'lov hujjatida rekvizitlari to'g'ri ko'rsatilgan taqdirda bank soliq to'lovchining topshiriqnomasini yoki soliq organining inkasso topshiriqnomasini bajarishni kechiktirishga haqli emas.

Soliq to'lovchining hisobvarag'ida pul mablag'larining yo'qligi (etarli emasligi) sababli soliq organining inkasso topshiriqnomasini belgilangan muddatda bajarishning imkoni bo'lmaganda, bank belgilangan muddat tugaganidan keyingi kundan kechiktirmay inkasso topshiriqnomasini yuborgan soliq organiga uning topshiriqnomasi bajarilmaganligi (qisman bajarilganligi) to'g'risida xabar qilishi shart.

Soliq to'lovchining topshiriqnomasi yoki soliq organi inkasso topshiriqnomasining bajarilmaganligi (qisman bajarilganligi) to'g'risidagi bank xabarnomasining shakli va uni elektron shaklda taqdim etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun banklar soliq Kodeksida belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

Javobgarlik choralarning qo'llanilishi bankni soliq to'lovchining topshiriqnomasini yoki soliq organining inkasso topshiriqnomasini bajarish majburiyatidan ozod etmaydi.

Banklar soliq to'lovchilarning topshiriqnomalarini va soliq organlarining inkasso topshiriqnomalarini ko'rsatilgan operatsiyalar bo'yicha xizmat ko'rsatilganligi uchun haq undirmasdan bajaradi. Soliq to'lovchilarga yoki soliq agentlariga ortiqcha to'langan (undirilgan) soliqlar, penyalar va jarimalar summalarini qaytarish bo'yicha banklar tomonidan topshiriqnomalar bajarilganda ko'rsatilgan operatsiyalar bo'yicha xizmat ko'rsatilganligi uchun ham haq undirilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 91-moddasida yuridik shaxs tugatilganda soliq majburiyatini bajarish holati keltirilgan.

Tugatilayotgan yuridik shaxsning soliq majburiyati mazkur yuridik shaxsning pul mablag'lari, shu jumladan uning mol-mulkini realizatsiya qilishdan olingan pul mablag'lari hisobidan tugatuvchi tomonidan bajariladi.

Agar tugatilayotgan yuridik shaxsning pul mablag'lari, shu jumladan uning mol-mulkini realizatsiya qilishdan olingan pul mablag'lari uning soliq qarzini to'liq hajmda uzish uchun etarli bo'lmasa, to'lanmay qolgan qarz mazkur yuridik shaxsning ishtirokchilari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda va tartibda uzilishi mumkin.

Yuridik shaxs tugatilayotganda soliq majburiyatini mazkur yuridik shaxsning boshqa kreditorlari bilan hisob-kitoblari o'rtasida bajarish navbati fuqarolik qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Tugatilayotgan yuridik shaxs tomonidan ortiqcha to'langan yoki undan ortiqcha undirilgan soliqlar (penyalar, jarimalar) summolari soliq organi tomonidan soliq Kodeksida belgilangan tartibda boshqa soliqlar bo'yicha soliq qarzini uzish hisobiga hisobga olinishi lozim.

Ortiqcha to'langan yoki ortiqcha undirilgan soliqlarning (penyalarning, jarimalarning) hisobga olinishi lozim bo'lgan summasi boshqa soliqlar bo'yicha soliq qarziga mutanosib ravishda yoki tugatuvchining qaroriga binoan taqsimlanadi.

Tugatilayotgan yuridik shaxsning soliqlar bo'yicha qarzi bo'lmagan taqdirda, ortiqcha to'langan yoki undan ortiqcha undirilgan soliqlar (penyalar, jarimalar) summasi shu yuridik shaxsga soliq Kodeksida belgilangan tartibda u ariza bergan kundan e'tiboran o'n besh kundan kechiktirmay qaytarilishi lozim.

Soliq Kodeksining 91-moddasida nazarda tutilgan qoidalar O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovarlarni olib o'tish munosabati bilan soliqlar to'lashda ham qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 92-moddasida yuridik shaxs qayta tashkil etilganda soliq majburiyatini bajarish tartibi keltirilgan.

Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning soliq majburiyati ushbu moddada belgilangan tartibda uning huquqiy vorisi (huquqiy vorislari) tomonidan bajarilishi lozim.

Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning soliq majburiyatini bajarish, qayta tashkil etish tugallanganiga qadar huquqiy vorisga (huquqiy vorislarga) qayta tashkil etilgan yuridik shaxs soliq majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi faktlari va (yoki) holatlari ma'lum bo'lganligi-bo'lmaganligidan qat'i nazar, uning huquqiy vorisi (huquqiy vorislari) zimmasiga yuklatiladi.

Huquqiy voris (huquqiy vorislar) o'ziga o'tgan majburiyatlar bo'yicha jami soliq qarzini, shu jumladan qayta tashkil etilgan yuridik shaxsga uning qayta tashkil etilishi tugallanganiga qadar soliq huquqbuzarliklarini sodir etganlik uchun belgilangan jarimalar summalarini ham uzishi shart.

Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorisi (huquqiy vorislari) o'z zimmasiga ushbu modda bilan yuklatilgan majburiyatlarni bajarishda soliq to'lovchilar uchun soliq Kodeksida nazarda tutilgan tartibda huquqlardan foydalanadi va zimmasida majburiyatlar bo'ladi.

Yuridik shaxsning qayta tashkil etilishi uning huquqiy vorisi (huquqiy vorislari) tomonidan uning soliq majburiyatlarini bajarish muddatlarini o'zgartirmaydi.

Bir necha yuridik shaxslar qo'shib yuborilganda ularning majburiyatlarini bajarish qismi bo'yicha bunday qo'shib yuborish natijasida vujudga kelgan yuridik shaxs ularning huquqiy vorisi deb e'tirof etiladi.

Bir yuridik shaxs boshqa yuridik shaxsga qo'shib olinganda, uni qo'shib olgan yuridik shaxs soliq majburiyatini bajarish qismi bo'yicha qo'shib olingan yuridik shaxsning huquqiy vorisi deb e'tirof etiladi.

Yuridik shaxs bo'linganda bunday bo'lish natijasida vujudga kelgan yuridik shaxslar soliq majburiyatini bajarish qismi bo'yicha uning huquqiy vorislari deb e'tirof etiladi.

Bir necha huquqiy vorislar mavjud bo'lgan taqdirda, ulardan har birining qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning soliq majburiyatini bajarishdagi ishtiroki ulushi fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq tuzilgan taqsimlash balansi bilan aniqlanadi. Agar taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning har bir huquqiy vorisining ulushini aniqlash imkonini bermasa, yangidan vujudga kelgan yuridik

shaxslar qayta tashkil etilgan shaxsning soliq majburiyatini sudning qaroriga ko'ra solidar bajarishi mumkin.

Agar qayta tashkil etish soliq majburiyatini bajarmaslikka qaratilgan bo'lsa, qayta tashkil etilgan yuridik shaxs soliq majburiyatining hech bo'lmaganda bitta huquqiy voris tomonidan unga to'g'ri keladigan soliq majburiyati qismini to'liq hajmda bajarish imkoniyatini istisno etgan taqdirda ham, ushbu moddaning to'qqizinchi qismida ko'rsatilgan qoida qo'llaniladi.

Yuridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha yuridik shaxslar ajratib chiqarilganda qayta tashkil etilgan yuridik shaxsga nisbatan uning soliq majburiyatini bajarish qismi bo'yicha huquqiy vorislik, agar ushbu moddaning o'n ikkinchi qismida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, yuzaga kelmaydi.

Agar yuridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha yuridik shaxslarni ajratib chiqarish natijasida qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxs o'zining soliq majburiyatini to'liq hajmda bajarish imkoniyatiga ega bo'lmasa va bunday qayta tashkil etish soliq majburiyatini bajarmaslikka qaratilgan bo'lsa, ajratib chiqarilgan yuridik shaxslar ushbu qayta tashkil etilgan shaxsning soliq majburiyatiga sudning qaroriga ko'ra solidar ega bo'lishi mumkin.

Bir yuridik shaxs boshqa yuridik shaxs etib o'zgartirilganda, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxs soliq majburiyatini bajarish qismida qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorisi deb e'tirof etiladi.

Yuridik shaxs tomonidan u qayta tashkil etilgunga qadar undan ortiqcha undirilgan yoki ortiqcha to'langan soliq (penya, jarima) summasi huquqiy voris (huquqiy vorislar) qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning soliq qarzini uzishi hisobiga soliq organi tomonidan hisobga olinishi lozim. Bunday hisobga olish qayta tashkil etish tugallangan kundan e'tiboran bir oydan kechiktirmay ushbu moddada nazarda tutilgan xususiyatlarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs tomonidan u qayta tashkil etilgunga qadar ortiqcha to'langan yoki undan ortiqcha undirilgan soliqning (penyaning, jarimaning) hisobga olinishi lozim bo'lgan summasi hisoblanishi va to'lanishi ustidan nazorat qilish soliq organlari zimmasiga yuklatilgan boshqa soliqlar bo'yicha soliq qarziga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsda soliq qarzi bo'lmagan taqdirda, ushbu yuridik shaxs tomonidan ortiqcha to'langan yoki undan ortiqcha undirilgan soliq (penya, jarima) summasi uning vorisiga (huquqiy vorislariga) huquqiy voris (huquqiy vorislar) ariza bergan kundan e'tiboran bir oydan kechiktirmay qaytarilishi lozim. Bunda ortiqcha to'langan yoki ortiqcha undirilgan soliq (penya, jarima) summasi qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorisiga (huquqiy vorislariga) har bir huquqiy vorisning taqsimlash balansi asosida aniqlanadigan ulushiga mutanosib ravishda qaytariladi.

Ushbu moddaning qoidalari yuridik shaxs qayta tashkil etilganda yig'implarni to'lash bo'yicha majburiyatni bajarishga nisbatan ham qo'llaniladi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar chet davlat qonun hujjatlariga muvofiq qayta tashkil etilgan chet el tashkiloti majburiyatlarining huquqiy vorisini (huquqiy vorislarini) aniqlashda ham qo'llaniladi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovarlarni olib o'tish munosabati bilan soliqlar to'lashda ham qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 93-moddasida mol-mulkni ishonchli boshqaruvga berishda soliq majburiyatini bajarish tartibi berilgan.

Ishonchli boshqaruvchi ishonchli boshqaruv shartnomasi tuzilgan sanadan e'tiboran ishonchli boshqarish shartnomasi bo'yicha soliq majburiyatlarini bajaradi.

Ishonchli boshqaruvni ta'sis etuvchi (naf oluvchi), mol-mulk ishonchli boshqaruvga topshirilishi munosabati bilan o'zida yuzaga keladigan soliq majburiyatlarini, agar soliq majburiyatlarini bajarish (qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha majburiyatlardan tashqari) ishonchli boshqaruvchiga yuklatilmagan bo'lsa yoxud mol-mulk O'zbekiston Respublikasining norezidenti bo'lgan ishonchli boshqaruvchiga ishonchli boshqarishga topshirilgan taqdirda, mustaqil ravishda bajaradi.

Ishonchli boshqaruvchi soliq solish ob'ektlarining va (yoki) soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarning hisobini ishonchli boshqaruvni ta'sis etuvchining (naf oluvchining) manfaatlarida amalga oshiriladigan ishonchli boshqaruv faoliyati bo'yicha va boshqa faoliyat bo'yicha alohida-alohida yuritishi shart.

Agar ishonchli boshqaruvni ta'sis etuvchi (naf oluvchi) uchun soliq majburiyatini bajarish, shuningdek soliq hisobotini va moliyaviy hisobotni tuzish hamda taqdim etish bo'yicha majburiyatni bajarish ishonchli boshqaruvchiga yuklatilgan bo'lsa, bunday soliq majburiyatini bajarish ishonchli boshqaruvchi hisoblanuvchi shaxs nomidan soliq Kodeksining Maxsus qismida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Agar ishonchli boshqaruvchi soliqlarni hisoblash va to'lash bo'yicha ushbu moddada nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmagan yoki to'liq hajmda bajarmagan bo'lsa, ularni bajarish majburiyati ishonchli boshqaruvni ta'sis etuvchiga (naf oluvchiga) yuklatiladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 94-moddasida jismoniy shaxs vafot etgan yoki u vafot etgan deb e'lon qilingan taqdirda soliq majburiyatini bajarish tartibi berilgan.

Soliq qarzi mavjud bo'lgan jismoniy shaxs vafot etgan taqdirda, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarini lozim darajada bajarmaganlik uchun unga hisoblangan penyalar va jarimalar summasi undirilishi umidsiz summalar deb e'tirof

etiladi. Ushbu jismoniy shaxsning soliqlar bo'yicha uzilmay qolgan qarzi vafot etgan shaxsning meros qilib olinadigan mol-mulkini meros qilib olish tartibida qabul qilib olgan uning merosxo'ri (merosxo'rlari) tomonidan meros qilib olinadigan mol-mulkning qiymati doirasida va uning (ularning) merosdagi ulushiga mutanosib ravishda, ushbu moddaning qoidalarini inobatga olgan holda uziladi.

Agar vafot etgan jismoniy shaxsning soliqlar bo'yicha soliq qarzi meros qilib olinadigan mol-mulk qiymatidan ortiq bo'lsa, soliq qarzining meros qilib olinadigan mol-mulk qiymatidan ortiq summasi undirilishi umidsiz summa deb e'tirof etiladi. Mazkur norma merosxo'r (merosxo'rlar) tomonidan meros qilib olinadigan mol-mulkning qiymati hujjatlar bilan tasdiqlangan hollarda qo'llaniladi.

Merosxo'r bo'lmaganda yoki merosxo'r (merosxo'rlar) meros olish huquqidan voz kechganda, vafot etgan jismoniy shaxsning soliq qarzi undirilishi umidsiz qarz deb e'tirof etiladi. Umidsiz soliq qarzi soliq organlari tomonidan hisobdan chiqarilishi lozim.

Soliq qarzi bo'lgan jismoniy shaxs vafot etgan taqdirda, mazkur jismoniy shaxs hisobga qo'yilgan joydagi va (yoki) uning mol-mulki turgan joydagi soliq organi vafot etgan shaxsning merosxo'ri (merosxo'rlari) to'g'risida axborot olingan paytdan e'tiboran bir oy ichida unga (ularga) soliq qarzi mavjudligi to'g'risida xabar qilishi shart.

Vafot etgan jismoniy shaxsning merosxo'ri (merosxo'rlari) mazkur jismoniy shaxsning soliqlar bo'yicha qolgan qarzini meros qabul qilib olingan kundan e'tiboran bir yildan kechiktirmay uzishi shart.

Soliq organining qaroriga binoan uzish muddati, agar soliq qarzi mavjudligi to'g'risidagi xabarni merosxo'r (merosxo'rlar) to'lash muddati o'tishiga olti oydan kam vaqt qolganida olgan bo'lsa, uzaytirilishi mumkin.

Vafot etgan jismoniy shaxsning jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i va ijtimoiy soliqni to'lash bo'yicha qarzi umidsiz qarz deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 94-moddasida nazarda tutilgan qoidalar fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vafot etgan deb e'lon qilingan jismoniy shaxsning soliq qarziga nisbatan ham qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 95-moddasida bedarak yo'qolgan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilgan jismoniy shaxsning soliq majburiyatini bajarish tartiblari keltirilgan.

Sud tomonidan bedarak yo'qolgan deb e'tirof etilgan jismoniy shaxsning soliqlarni to'lash bo'yicha soliq majburiyati ushbu bedarak yo'qolgan shaxsning mol-mulkini boshqarish huquqiga ega bo'lgan shaxs (bundan buyon matnda vakolatli shaxs deb yuritiladi) tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq uning mol-mulki hisobidan bajariladi.

Vakolatli shaxs sud tomonidan bedarak yo'qolgan deb topilgan jismoniy shaxsning u bedarak yo'qolgan deb topilgan kunda vujudga kelgan butun soliq qarzini shu bedarak yo'qolgan shaxsning pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulki hisobidan uzishi shart.

Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan jismoniy shaxsning soliq majburiyati shu muomalaga layoqatsiz shaxsning mol-mulki hisobidan uning vasiysi tomonidan bajariladi.

Vasiy muomalaga layoqatsiz jismoniy shaxsning soliqlar bo'yicha butun soliq qarzini shu muomalaga layoqatsiz shaxsning pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulki hisobidan uzishi shart.

Sud tomonidan bedarak yo'qolgan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilgan jismoniy shaxsning soliqlarni to'lash bo'yicha majburiyatini, shuningdek unga tegishli penyalar va jarimalarni to'lash bo'yicha majburiyatni bajarish, shu jismoniy shaxsning pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulki ko'rsatilgan majburiyatni bajarish uchun etarli bo'lmagan (mavjud bo'lmagan) taqdirda, tegishli soliq organining qarori bilan to'xtatiladi.

Jismoniy shaxsni bedarak yo'qolgan yoki muomalaga layoqatsiz deb topishni bekor qilish to'g'risida belgilangan tartibda qaror qabul qilingan taqdirda, to'xtatib turilgan majburiyatlarning bajarilishi mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran tiklanadi.

Soliq Kodeksining 95-moddasiga muvofiq, sud tomonidan bedarak yo'qolgan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilgan jismoniy shaxslarning soliqlarni to'lash bo'yicha majburiyatlari yuklatilgan shaxslar soliq to'lovchilar uchun soliq Kodeksida nazarda tutilgan tartibda barcha huquqlardan foydalanadi va barcha majburiyatlarni mazkur moddada nazarda tutilgan xususiyatlarni hisobga olgan holda bajaradi. Ushbu modda bilan o'ziga yuklatilgan majburiyatlarni bajarish chog'ida, shu munosabat bilan soliq huquqbuzarliklarini sodir etganlik aybi uchun javobgarlikka tortiladigan mazkur shaxslar soliq Kodeksida nazarda tutilgan jarimalarni tegishlicha sud tomonidan bedarak yo'qolgan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxsning mol-mulki hisobidan to'lashga haqli emas.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 96-moddasida soliq qarzining undirilishini umidsiz deb e'tirof etish tartibi keltirilgan.

Ayrim soliq to'lovchilar va soliq agentlari zimmasida turgan soliqlarning to'lanishi va (yoki) undirilishi quyidagi hollarda undirish imkoni bo'lmay qolgan umidsiz soliq qarzi deb e'tirof etiladi:

1) yuridik shaxs tugatilganda – yuridik shaxsning mol-mulki etarli emasligi va (yoki) shu yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda va tartibda uning soliq qarzini uzish imkoni

bo'lmaganligi sababli uning soliq Kodeksining 91-moddasida nazarda tutilgan tartibda uzilmay qolgan qismi bo'yicha;

2) yakka tartibdagi tadbirkor bankrot deb e'tirof etilganda – qarzdorning mol-mulki etarli emasligi sababli soliq qarzining uzilmay qolgan qismi bo'yicha;

3) jismoniy shaxs vafot etganda yoki jismoniy shaxs vafot etgan deb e'lon qilinganda – uning mol-mulki etarli emasligi sababli, shu jumladan meros davlat mulkiga o'tgan taqdirda, uning soliq qarzining soliq Kodeksining 94-moddasida nazarda tutilgan tartibda uzilmay qolgan qismi bo'yicha;

4) sud tomonidan hujjat qabul qilinib, unga muvofiq soliq organi soliq qarzini undirishning belgilangan muddati o'tishi munosabati bilan uni undirish imkoniyatini yo'qotganda, shu jumladan sud tomonidan soliq qarzini undirish to'g'risida ariza berishning o'tkazib yuborilgan muddatini tiklashni rad etish haqida ajrim chiqarilganda;

5) soliq Kodeksining 129-moddasining ettinchi qismiga muvofiq, chet el yuridik shaxsi soliq organidan hisobdan chiqarilganda – doimiy muassasaning mol-mulki etarli emasligi va qonunchilikda belgilangan miqdor va tartibda O'zbekiston Respublikasining norezidenti bo'lgan yuridik shaxs tomonidan to'lash imkonsizligi sababli to'lanmagan soliq qarzi bo'yicha undirilishi umidsiz deb e'tirof etilgan mazkur soliq qarzi shu chet el yuridik shaxsi soliq Kodeksi 129-moddasining ettinchi qismida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra soliq organida qaytadan hisobga qo'yilganda tiklanishi lozim.

Quyidagilar soliq qarzini undirilishi umidsiz qarz deb e'tirof etish va uni hisobdan chiqarish to'g'risida qaror qabul qilish vakolatiga ega organlardir:

1) yuridik shaxs joylashgan erdagi yoki jismoniy shaxsning yashash joyidagi soliq organlari (ushbu qismning 2 va 3-bandlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno) – mazkur modda birinchi qismining 1–3-bandlarida nazarda tutilgan holatlar mavjud bo'lganda;

2) soliq to'lovchi yoki soliq agenti hisobda turgan joydagi soliq organlari (ushbu qismning 3-bandida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno) – ushbu modda birinchi qismining 4 va 5-bandlarida nazarda tutilgan holatlar mavjud bo'lganda;

3) O'zbekiston Respublikasining Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan belgilanadigan bojxona organlari – O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovarlar olib o'tilishi munosabati bilan to'lanishi lozim bo'lgan soliqlar, penyalar va jarimalar bo'yicha.

Undirilishi umidsiz deb e'tirof etilgan soliq qarzini hisobdan chiqarish tartibi va ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan holatlarni tasdiqlovchi hujjatlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovarlar olib o'tilishi munosabati bilan to'lanishi lozim bo'lgan soliqlar bo'yicha tartib va hujjatlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasining Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

6.4. SOLIQ SOLISH OB'EKTLARINI VA SOLIQ SOLISH BILAN BOG'LIQ OB'EKTLARNI ANIQLASH XUSUSIYATLARI

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 76-moddasida soliq solish maqsadlarida hisobga olish va hisob hujjatlari bayon qilingan.

Unga ko'ra soliq solish ob'ektlari va (yoki) soliq solish bilan bog'liq ob'ektlar to'g'risidagi axborotni umumlashtirish hamda tizimlashtirish, shuningdek soliqlarni, yig'implarni hisoblab chiqarish va soliq hisobotini tuzish maqsadida soliq Kodeksi talablariga muvofiq soliq to'lovchi yoki soliq agenti tomonidan hisob hujjatlarini yuritish soliq solish maqsadlarida hisobga olish deb e'tirof etiladi.

Hisob hujjatlari soliq solish ob'ektlarini va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarni aniqlash, shuningdek soliqlar va yig'implarni hisoblab chiqarish uchun asos bo'lgan boshlang'ich hujjatlar, buxgalteriya hisobi registrlari hamda boshqa hujjatlardan iboratdir.

Agar ushbu moddaning to'rtinchi qismida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, soliq solish maqsadlarida hisobga olish buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga asoslanadi. Buxgalteriya hisobi va hisob hujjatlarini yuritish tartibi buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq zimmasiga buxgalteriya hisobini yuritish majburiyati yuklatilmagan shaxslar soliq solish maqsadlarida hisobga olishni ushbu bobga muvofiq tashkil etadi va yuritadi.

Soliq solish maqsadlaridagi hisob siyosati soliq to'lovchi tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Bunda hisob siyosati ixtiyoriy shaklda tasdiqlanadi va unda quyidagilar aks ettirilishi kerak:

1) agar soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, soliq to'lovchi yoki soliq agenti tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan soliq registrlarining shakli va ularni tuzish tartibi;

2) unga rioya etilishi ustidan mas'ul mansabdor shaxslar;

3) soliq solish maqsadlarida alohida-alohida hisob yuritish tartibi, agar bunday hisob yuritish majburiyati soliq Kodeksida nazarda tutilgan bo'lsa;

4) soliq to'lovchi tomonidan foyda solig'ini hisoblab chiqarish maqsadida sarflarni xarajatlar sirasiga kiritish, shuningdek qo'shilgan qiymat solig'ini hisobga olishning tanlangan usullari;

5) xedjirlanadigan tavakkalchiliklarni, xedjirlanadigan moddalarni va ularga nisbatan qo'llaniladigan xedjirlash vositalarini aniqlash siyosati, xedjirlash operatsiyalari, shuningdek boshqa moliyaviy tavakkalchiliklar amalga oshirilgan taqdirda xedjirlash samaradorligi darajasini baholash uslubiyati;

6) aktivlarning har bir guruhi va kichik guruhi bo'yicha amortizatsiya normalari (hisoblash usullari).

Soliq solish maqsadlarida hisob siyosatini o'zgartirish va (yoki) unga qo'shimchalar kiritish soliq to'lovchi tomonidan quyidagi usullardan biri yordamida amalga oshiriladi:

1) buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan yangi hisob siyosatini yoki uning yangi bo'limini tasdiqlash;

2) buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan amaldagi hisob siyosatiga yoki amaldagi hisob siyosatining bo'limiga o'zgartirish va (yoki) qo'shimchalar kiritish.

Hisob siyosatini shakllantirishda soliq to'lovchi tomonidan soliq solish maqsadlarida tanlangan hisob yuritish usullari tegishli hisob siyosati tasdiqlangan yildan keyingi yilning 1 yanvaridan e'tiboran qo'llaniladi.

Yangi tashkil etilgan yuridik shaxs yoki chet el yuridik shaxsining doimiy muassasasi soliq solish maqsadlarida hisob yuritish usullari to'g'risidagi qarorni o'zi tashkil etilgandan keyingi birinchi hisobot davri davomida qabul qiladi.

Soliq solish maqsadlaridagi hisob siyosati kalendar yil davomida o'zgartirilmaydi. Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga yoxud soliq solish shartlariga o'zgartirish kiritilganda va faqat ushbu o'zgartirishlar taalluqli bo'lgan qismida soliq to'lovchining hisob siyosatida o'zgartirishlar qilishga yo'l qo'yiladi.

Agar soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, soliq to'lovchi yoki soliq agenti soliq solish maqsadlarida hisobni hisoblash usuli bo'yicha milliy valyutada yuritadi.

Hisob hujjatlari qog'ozda va (yoki) elektron shakllarda tuziladi hamda soliq Kodeksining 88-moddasida belgilangan soliq majburiyati bo'yicha da'vo muddati tugagunga qadar saqlanadi.

Soliq to'lovchi qayta tashkil etilganda qayta tashkil etilgan shaxsning hisob hujjatlarini saqlash majburiyati uning huquqiy vorisiga (huquqiy vorislariga) yuklatiladi.

Yuridik shaxs tugatilganda hisob hujjatlari tegishli davlat arxiviga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda topshiriladi.

Soliq Kodeksida soliq solishning turlicha tartibi nazarda tutilgan faoliyat turlarini bir vaqtda amalga oshirayotgan soliq to'lovchilar soliq solish ob'ektlarining va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarning alohida-alohida hisobini yuritishi shart.

Soliq solish ob'ektlarining va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarning alohida-alohida hisobi soliq to'lovchilar tomonidan buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida yuritiladi.

Faoliyatning muayyan turiga taalluqli barcha daromadlar va xarajatlar tegishli hisob hujjatlari bilan tasdiqlanishi kerak.

Soliq solish ob'ektlarining va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarning alohida-alohida hisobi mutanosib usul yoki to'g'ridan-to'g'ri hisobga olish usuli yordamida yuritilishi mumkin.

Hisobga olishning mutanosib usulida daromadlar, xarajatlar va soliq solishning boshqa ob'ektlari yoki soliq solish bilan bog'liq ob'ektlar realizatsiya qilishdan olingan tushumning umumiy summasida faoliyatning muayyan turlari bo'yicha, qo'shilgan qiymat solig'i va aktsiz solig'ini hisobga olmagan holda realizatsiya qilishdan olingan tushum ulushiga mutanosib tarzda shu muayyan faoliyat turlariga kiritiladi.

To'g'ridan-to'g'ri hisobga olish usuli qo'llanilganda daromadlar, xarajatlar va soliq solishning boshqa ob'ektlari yoki soliq solish bilan bog'liq ob'ektlar faoliyatning qaysi turi amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lsa, shu turiga kiritiladi. Bunda faoliyatning faqat bitta aniq turiga kiritish mumkin bo'lmagan daromadlar, xarajatlar va soliq solishning boshqa ob'ektlari yoki soliq solish bilan bog'liq ob'ektlar hisobga olishning mutanosib usuli orqali faoliyatning amalga oshirilayotgan barcha turlariga kiritiladi.

Maqsadli mablag'lar oluvchi soliq to'lovchilar ushbu maqsadli mablag'lardan foydalanish doirasida olingan daromadlarning (qilingan xarajatlarning) alohida-alohida hisobini yuritishi shart.

Soliq to'lovchilar, bundan byudjet tashkilotlari mustasno, soliq davri tugaganidan keyin o'zi hisobga olingan joydagi soliq organlariga olingan maqsadli mablag'lardan foydalanganlik to'g'risida hisobot taqdim etadi. Olingan maqsadli mablag'lardan foydalanganlik to'g'risidagi hisobotning shakli va uni taqdim etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda tasdiqlanadi.

6.5. SOLIQ HISOBOTI TUSHUNCHASI. SOLIQ HISOBOTINI TUZISH VA TAQDIM ETISH TARTIBI

Soliq to'lovchining har bir soliq turi yoki to'langan daromadlar bo'yicha hisob-kitoblarni va soliq deklaratsiyalarini, shuningdek hisob-kitoblarga hamda soliq deklaratsiyalariga doir ilovalarni o'z ichiga oladigan, soliq to'lovchilarning va soliq

agentlarining soliq majburiyatlarini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladigan hujjatlari soliq hisobotidir.

Soliq hisoboti O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda tasdiqlanadigan shakllarda tuziladi.

Soliq hisoboti soliq organlariga shaxs faqat soliq to'lovchi deb e'tirof etiladigan soliqlar bo'yicha taqdim etiladi.

Soliq hisobotida ko'rsatilgan ma'lumotlarning to'g'riligi uchun javobgarlik soliq to'lovchining yoki soliq agentining zimmasiga yuklanadi.

Soliq hisoboti soliq to'lovchi hisobga olingan joydagi soliq organiga belgilangan shaklda qog'oz yoki elektron shaklda soliq Kodeksiga muvofiq soliq hisobotiga ilova qilinishi lozim bo'lgan hujjatlar bilan birga taqdim etiladi.

Soliq to'lovchi soliq Kodeksiga muvofiq soliq hisobotiga ilova qilinishi lozim bo'lgan hujjatlarni elektron shaklda taqdim etishga haqli.

Yuridik shaxs bo'lgan soliq to'lovchilar va yakka tartibdagi tadbirkorlar soliq hisobotini o'zi hisobga olingan joydagi soliq organiga belgilangan shakllar bo'yicha elektron hujjat tarzida taqdim etadi.

Yirik soliq to'lovchilar, joylashgan eridan qat'i nazar, soliq hisobotini Yirik soliq to'lovchilar bo'yicha hududlararo davlat soliq inspeksiyasiga taqdim etadi.

Ushbu moddaning uchinchi va to'rtinchi qismlari qoidalari davlat sirlari jumlasiga kiritilgan axborotni taqdim etishga nisbatan qo'llanilmaydi.

Soliq hisoboti blankalari soliq organlari tomonidan bepul taqdim etiladi.

Soliq hisoboti soliq Kodeksida nazarda tutilgan hollarda soliq to'lovchi tomonidan soliq organiga shaxsan yoki vakil orqali taqdim etilishi yoxud pochta jo'natmasi tarzida joylanmalar ro'yxati bilan yuborilishi mumkin.

Soliq maslahatchilari tashkiloti soliq hisobotini soliq to'lovchi nomidan soliq to'lovchining shaxsiy kabineti orqali elektron hujjat tarzida taqdim etishga haqli.

Soliq organi soliq to'lovchi tomonidan belgilangan shaklda taqdim etilgan soliq hisobotini qabul qilishni rad etishga haqli emas.

Soliq hisoboti qog'ozda olingan taqdirda, soliq organi soliq to'lovchining iltimosiga ko'ra, soliq hisobotining ko'chirma nusxasiga uning qabul qilib olingani to'g'risida belgi qo'yishi va u olingan sanani ko'rsatishi shart.

Soliq hisoboti, agar soliq Kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, soliq to'lovchining identifikatsiya raqami ko'rsatilgan holda taqdim etiladi.

Soliq to'lovchi va uning vakolatli vakili soliq hisobotida ko'rsatilgan ma'lumotlarning to'g'riligi va to'liqligini tasdiqlab, unga imzo qo'yadi.

Agar soliq hisobotida ko'rsatilgan ma'lumotlarning to'g'riligi va to'liqligini soliq to'lovchining vakolatli vakili tasdiqlasa, soliq hisobotida bu

haqda tegishli belgi qo'yiladi. Bunda soliq hisobotiga ushbu vakilning uni imzolashga bo'lgan vakolatini tasdiqlovchi hujjatning ko'chirma nusxasi ilova qilinadi.

Soliq hisoboti elektron shaklda taqdim etilganda vakilning uni imzolashga bo'lgan vakolatini tasdiqlovchi hujjatning ko'chirma nusxasi telekommunikatsiya aloqa kanallari orqali elektron shaklda taqdim etilishi mumkin.

Soliq hisoboti soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda taqdim etiladi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar soliq Kodeksining Maxsus qismiga muvofiq soliq hisobotini taqdim etish majburiyati zimmasiga yuklatilgan soliq agentlariga va boshqa shaxslarga nisbatan ham tatbiq etiladi.

O'zi ilgari taqdim etgan soliq hisobotida hisoblab chiqarilgan soliq summasi kamayishiga (o'zgarishiga) olib kelgan noto'g'ri yoki to'liq bo'lmagan ma'lumotlarni va (yoki) xatolarni aniqlagan soliq to'lovchi ushbu soliq hisobotiga zarur tuzatishlarni kiritishi va soliq organiga aniqlashtirilgan soliq hisobotini taqdim etishi shart.

Agar ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan holatlar hisoblab chiqarilgan soliq summasining kamayishiga olib kelmagan bo'lsa, soliq to'lovchi o'zi ilgari taqdim etgan soliq hisobotiga zarur tuzatishlar kiritishga va soliq organiga aniqlashtirilgan soliq hisobotini taqdim etishga haqli. Bunda soliq hisobotini taqdim etishning belgilangan muddati o'tgandan keyin taqdim etilgan aniqlashtirilgan soliq hisoboti muddat buzilgan holda taqdim etilgan deb hisoblanmaydi.

Agar aniqlashtirilgan soliq hisoboti soliq organiga soliq hisobotini taqdim etish muddati o'tgunga qadar taqdim etilgan bo'lsa, soliq hisoboti aniqlashtirilgan soliq hisoboti taqdim etilgan kun taqdim etilgan deb hisoblanadi.

Agar aniqlashtirilgan soliq hisoboti soliq organiga soliqni to'lash muddati o'tgandan keyin taqdim etilgan bo'lsa, soliq to'lovchi bir paytning o'zida quyidagi shartlarga rioya etgan taqdirda javobgarlikdan ozod qilinadi:

1) aniqlashtirilgan soliq hisoboti u hisoblab chiqarilgan soliq summasi kamayishiga (o'zgarishiga) olib kelgan holatlar soliq organi tomonidan aniqlanganligini yoki soliq auditi tayinlanganligini bilgan paytga qadar taqdim etilgan bo'lsa;

2) aniqlashtirilgan soliq hisoboti taqdim etilgunga qadar u etishmayotgan soliq summasini va unga tegishli penyalarni to'lagan bo'lsa.

Aniqlashtirilgan soliq hisoboti soliq organiga, ushbu moddada nazarda tutilgan o'ziga xos xususiyatlarni inobatga olgan holda, soliq hisobotini topshirish uchun belgilangan tartibda taqdim etiladi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar soliq agentlari tomonidan taqdim etiladigan aniqlashtirilgan soliq hisobotiga nisbatan ham qo'llaniladi.

Soliq to'lovchilar va soliq agentlari soliq organlariga soliq hisobotini va unga ilova qilinadigan hujjatlarni, agar soliq Kodeksida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, ushbu hisobot taqdim etilgan yildan keyin kamida besh yil saqlashi shart.

Agar soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari soliq stavkasini qo'llashni, to'lanadigan soliq miqdorini, soliq imtiyozini yoki soliq chegirmasini qo'llashni va (yoki) soliqni to'lash muddatini o'zgartirishni soliq to'lovchining muayyan shartlarga rioya etishi bilan bog'lasa, ushbu soliq to'lovchi barcha tasdiqlovchi hujjatlarni mazkur shartlarning amal qilishi tugaydigan yildan keyin kamida besh yil saqlashi kerak.

Bunday tasdiqlovchi hujjatlar jumlasiga, xususan, ushbu soliq bo'yicha soliq hisoboti, unga ilova qilinadigan hujjatlar, shuningdek ko'rsatilgan shartlarga yoki majburiyatlarga rioya etilganligini tasdiqlovchi hujjatlar kiradi. Ushbu qismning qoidalari, agar ko'rsatilgan shartlar yoki majburiyatlar vaqtinchalik tusga ega bo'lsa va ularga rioya etilishini hujjatlar bilan tasdiqlashni talab qilsa, qo'llaniladi.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliq to'lovchilarning huquqlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Soliq to'lovchilarning majburiyatlari nimalardan iborat?
3. Soliq majburiyati tushunchasi deganda nimani tushunasiz?
4. Soliq to'lovchilar tomonidan majburiyatini bajarish tartibi qanday?
5. Soliq majburiyatini bajarish muddatlarini aytib bering?
6. Soliq majburiyatining tugatilishi qanday tartibda amalga oshiriladi?
7. Soliq majburiyati bo'yicha da'vo qilish muddati haqida tushuntirib bering?
8. Soliq solish ob'ektlarini va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarni aniqlash xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Hisob hujjatlari qanday xujjat hisoblanadi?
10. Hisob hujjatlarini tuzish va saqlash tartibi haqida nimalarni bilasiz?
11. Alohida-alohida hisob va uni yuritish qoidalari haqida tushuntirib bering?
12. Soliq to'lovchilar tomonidan soliq hisobotlarini tuzish va soliq organlariga taqdim etish tartibini tushuntirib bering?
13. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash majburiyati xususida nimalarni bilasiz?

VII BOB. SOLIQ SIYOSATI VA UNING ASOSIY YO'NALISHLARI

REJA:

- 7.1. Soliq siyosatining mohiyati
- 7.2. O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatining huquqiy asoslari, xususiyatlari va yo'nalishlari
- 7.3. Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda davlat hokimiyati organlarining vakolatlari
- 7.4. Soliq siyosatini amalga oshirishda soliq xizmati organlarining o'rni va ularning boshqa moliya – kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi

7.1. SOLIQ SIYOSATINING MOHIYATI

Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti bir tomondan uning ichki mexanizmiga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan boshqaruvning xarakteriga, ijtimoiy-siyosiy holatga, muvozanatga bog'liq bo'ladi. Oddiy qilib aytganda ustqurmaga ham bevosita bog'liqdir. Mazkur jarayonda ijtimoiy siyosat alohida rol o'ynaydi. Ijtimoiy siyosat o'z navbatida ichki va tashqi madaniy-ma'rifiy, siyosiy, iqtisodiy siyosat kabilarga bo'linadi. Iqtisodiy siyosat ham o'z navbatida moliya, pul-kredit, byudjet, soliq siyosati kabi turlarda amal qilib, ularni yaxlitligi makroiqtisodiy darajada qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari faoliyatlarining asosiy ajralmas qismiga aylanadi. Shu o'rinda soliq siyosatining mazmuniga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, yuqorida qayd etilganidek, *soliq siyosati* - bu iqtisodiy siyosatning ajralmas bir qismi bo'lib, davlatning muayyan davrda aniq maqsadlarga qaratilgan soliq sohasidagi faoliyatidir. U tarkiban soliqlarni joriy etish, soliqqa oid huquqiy baza yaratish, joriy etilgan soliqlar va soliqsiz to'lovlarni amaliyotda ishlash mexanizmini shakllantirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan davlatning tegishli vakolatli organlari tomonidan kompleks tarzda olib boriladigan chora-tadbirlar yig'indisidir. Mamlakat soliq tizimi xususiyatlari, yo'nalishlari, qanday soliqlarning joriy etilishi, ular o'rtasidagi nisbatni ta'minlash kabi masalalarni soliq siyosati belgilab beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli kuchayib, o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda soliq siyosati muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Soliq siyosati amalda davlat boshqaruvining boshqa unsurlari: pul-kredit siyosati, baho siyosati kabilar bilan birgalikda mamlakatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy sohalariga faol ta'sir etadi. Davlat soliq siyosati orqali iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantiradi yoki cheklaydi. Zero birinchi Prezident I.A. Karimov ta'kidlaganidek - "Soliq siyosatining vazifasi - bir tomondan,

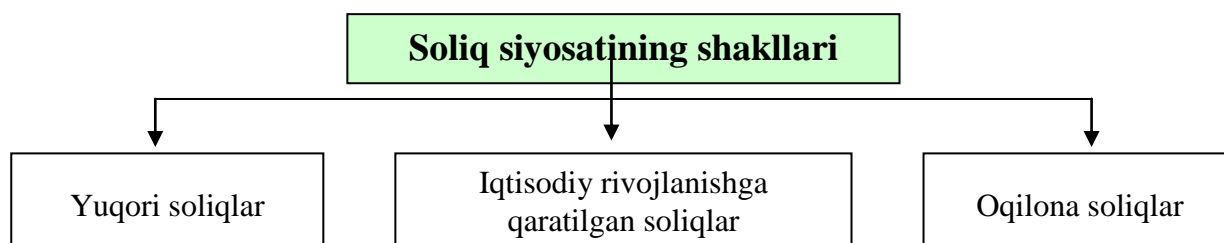
byudjet daromadining barqaror safarbarligini taʼminlashdan, ikkinchi tomondan – korxonalarni respublika uchun zarur boʻlgan mahsulotlar ishlab chiqarishni koʻpaytirishga ragʻbatlantirishdan iborat”⁴¹. Soliq siyosatining asosiy vazifasi oxir-oqibat iqtisodiy oʻsishni taʼminlashga qaratilishi lozim. Aynan iqtisodiy oʻsishga yerishilgandagina ishlab chiqarish rivojlanishiga va uning samaradorligini taʼminlashga, aholining yashash darajasini oshishiga xizmat qiladi. Shu boisdan soliq tizimi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda doimo takomillashtirilib borilishi lozim.

Soliq siyosati davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning bilvosita usuli hisoblanib, yuridik va jismoniy shaxslar faoliyatini tartibga solishning maʼmuriy usullaridan farqli ravishda ularning iqtisodiy qiziqishidan kelib chiqqan holda ular faoliyatiga taʼsir koʻrsatiladi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq siyosati iqtisodiyotni tartibga solishning bevosita usullariga qaraganda samarali qoʻllaniladi.

Soliq siyosatining shakli va yoʻnalishlarining asosi boʻlib, davlatning siyosiy boshqaruvi, milliy xususiyat va maqsadlar, maʼmuriy-hududiy tuzilish, turli mulk shakllari oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlar kabi qator omillar hisoblanadi. Soliq siyosati iqtisodiy, moliyaviy va huquqiy munosabatlarni oʻzida mujassam etgan holda soliq tizimi orqali davlat va alohida ijtimoiy guruhlarining ehtiyojlarini taʼminlash uchun moliyaviy resurslarni qayta taqsimlaydi.

Soliq siyosati davlatning boshqa sohalardagi siyosati kabi soliq mexanizmining samarali amal qilishi hamda soliq tizimining samaradorligini taʼminlashda muhim ahamiyatga ega boʻlgan ilmiy asoslangan kontseptsiyasiga ega boʻlishi lozim.

Davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yoʻnalishlaridan kelib chiqqan holda soliq siyosatining turli usullaridan foydalanadi. Soliq siyosati iqtisodiy va moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi boʻlganligi bois davlatning iqtisodiy va moliyaviy siyosatining usul va shakllaridan kelib chiqqan holda namoyon boʻladi. Soliq siyosatining quyidagi shakllari mavjud (7.1.1-chizma).

7.1.1-chizma. Soliq siyosatining shakllari

⁴¹ Karimov I.A. Oʻzbekiston buyuk kelajak sari. T.: “Oʻzbekiston”, 1998. 52-bet.

Soliq siyosatining shakllaridan biri yuqori soliqlar bo‘lib, ushbu shaklda davlat ko‘plab soliq turlarini va yuqori soliq stavkalarini joriy etadi, soliq imtiyozlarini esa imkon darajasida qisqartiradi. Bunday soliq siyosati natijasida soliq to‘lovchilarda amalda jamiyat iqtisodiy rivojlanishiga hech qanday ishonch qoldirmaydi. Shuning uchun soliq siyosatining ushbu shakli ham ko‘pincha davlatning rivojlanishi shuni taqozo etgan paytlarda, ya‘ni urush, iqtisodiy tanglik sharoitlarida qo‘llaniladi.

Soliq siyosatining yana bir shakli *iqtisodiy rivojlanishga qaratilgan soliqlar* hisoblanib, davlat bunday soliq siyosati orqali soliqlarning nafaqat fiskalligini, shuning bilan birgalikda soliq to‘lovchilar manfaatlarini ham hisobga oladi. Bunday sharoitda davlat birinchi navbatda o‘z xarajatlarini, ayniqsa ijtimoiy xarajatlarni qisqartiradi. Bunday siyosatdan ko‘zlangan asosiy maqsad, ushbu soliq siyosati shaklida ifodalanganidek, qulay soliq muhitini yaratish orqali investitsion faollik rag‘batlantiriladi va kapital jamg‘arish imkoniyatlari kengaytiriladi. Bunday soliq siyosati XX asrning 80-yillarida AQShda samarali joriy etildi va “reyganomika” nomini oldi.

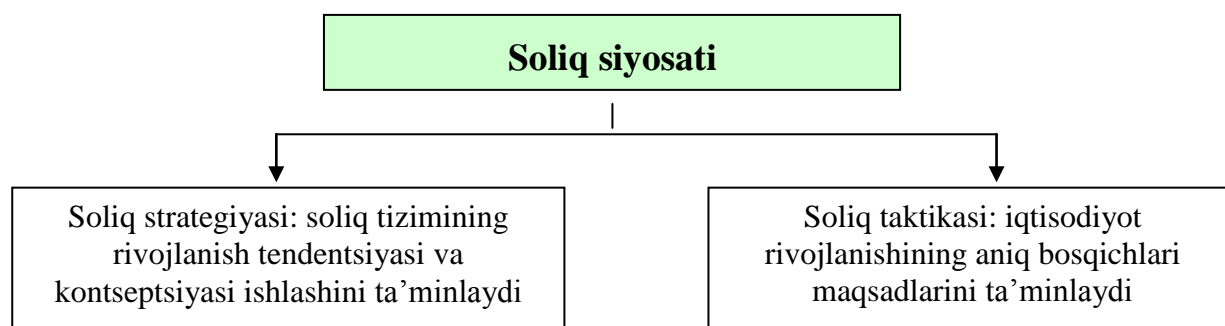
Soliq siyosatining uchinchi shakli *oqilona soliqlar* hisoblanib, birinchi va ikkinchi shakllar o‘rtasidagi shakl hisoblanadi. Ushbu soliq siyosatining mohiyati shundan iboratki, yuridik va jismoniy shaxslarga yuqori soliqlar o‘rnatilishi bilan bir vaqtda fuqarolarning ijtimoiy himoyasi ham kengaytiriladi, davlatning ijtimoiy dasturlari oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi soliq siyosatining asosi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan va muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda o‘z aksini topayotgan *iqtisodiy rivojlanishning besh tamoyili* hisoblanadi. Soliq siyosati ana shu tamoyillar asosida tashkil etilgan bo‘lib, hozirgi paytda soliq sohasida samarali chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Soliq siyosati soliq kontseptsiyasidan kelib chiqqan holda amaliyotga tadbiiq etiladi.

Soliq kontseptsiyasi - bu soliqlarni yo‘nalishlarini aniq ilmiy asoslangan holda amalga oshirish g‘oyalarining yaxlitligidir. Mamlakatimizda soliq kontseptsiyasi ilmiy asosda ishlab chiqilgan bozor iqtisodiyotiga o‘tish kontseptsiyasiga asoslanadi. Agar soliq kontseptsiyasi qanchalik chuqur ilmiy asosga ega bo‘lsa, soliq siyosatining barqarorligi shunchalik mustahkam ta‘minlanadi. O‘z navbatida soliq kontseptsiyasi esa soliqlar sohasidagi chuqur ilmiy tadqiqot ishlari hamda soliq amaliyotida orttirilgan boy tajribalarni o‘zaro uyg‘unligiga asoslangan g‘oyalarning samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi.

Shuningdek, soliq siyosati barqarorligini ta‘minlashda uning strategiyasi va taktikasi ishlab chiqilishi lozim. Amalga oshirilishi lozim bo‘lgan tadbirlar xususiyati va muddatini e‘tiborga olib soliq siyosati: soliq siyosati strategiyasi va soliq siyosati taktikasiga bo‘linadi. Soliq siyosatining amalga oshirish muddatiga ko‘ra tasnifini 7.1.2-chizma orqali quyidagicha ifodalash mumkin.

Soliq siyosati strategiyasida muayyan uzoqroq muddatga mo'ljallangan soliqqa oid iqtisodiy munosabatlarni asosiy yo'nalishlari va chora-tadbirlari ifodalanadi. Bu esa o'z navbatida ilmiy asoslangan soliq kontseptsiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, respublikamizda jamiyat taraqqiyotining asosiy strategiyasi qilib, ochiq bozor iqtisodiyotiga, yerkin fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy, demokratik jamiyat qurish belgilangan. Soliq borasidagi ustuvor strategik vazifa esa davlat byudjeti va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni soliqqa oid iqtisodiy munosabatlarida muayyan uyg'unlikni ta'minlovchi soliq tizimini shakllantirish va shunga mos ravishda takomillashtirib borishdan iboratdir. Yoki boshqacha qilib aytganda, soliq siyosati strategiyasi - soliq siyosatining uzoq muddatli yo'nalishi bo'lib, ijtimoiy va iqtisodiy strategiya belgilab bergan ulkan masshtabli vazifalarni kelajakda bajarilishini ta'minlash ko'zda tutilgan soliqqa doir moliyaviy tadbirlar yig'indisidir.

7.1.2-chizma. Soliq siyosati tasnifi

Soliq siyosati taktikasi esa belgilangan soliq siyosati strategiyasi ijrosini ta'minlovchi, tez-tez o'zgarib turuvchi sayi-harakatlarni bildiradi, ya'ni qisqa muddatli va kichik masshtabli moliyaviy chora-tadbirlarni hal qilishga qaratilgan yo'nalishlar majmuasi - soliq siyosati taktikasi sifatida qaraladi.

Soliq siyosati strategiyasi soliq siyosati taktikasiga nisbatan barqaror, ya'ni kam o'zgaruvchan bo'lib, ularning barchasi bir-biriga bog'liq holda, bir-birini to'ldirib turadi hamda yaxlit holda soliq siyosatining mohiyatini tashkil qiladi.

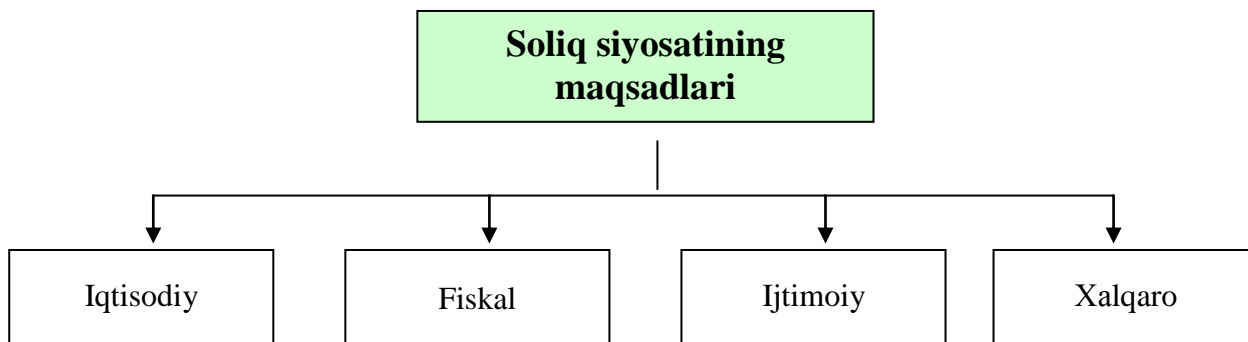
Mamlakatdagi ijtimoiy va iqtisodiy jarayondan kelib chiqqan holda soliq siyosatining maqsadlari belgilanadi. Shuningdek, soliq siyosatining maqsadlari jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, mamlakat iqtisodiyotini strategik rivojlanish vazifalari, davlatning xalqaro moliyaviy majburiyatlariga asoslanadi. Shuning uchun ham davlatning soliq siyosati quyidagi maqsadlarni bajaradi (7.1.3-chizma).

Soliq siyosatining *iqtisodiy maqsadi* iqtisodiy rivojlanish darajasini oshirish, ish faolligini jonlantirish, xo'jalik faoliyatini rag'batlantirishga qaratiladi.

Fiskal maqsadi davlat hokimiyati organlarining har birini iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi.

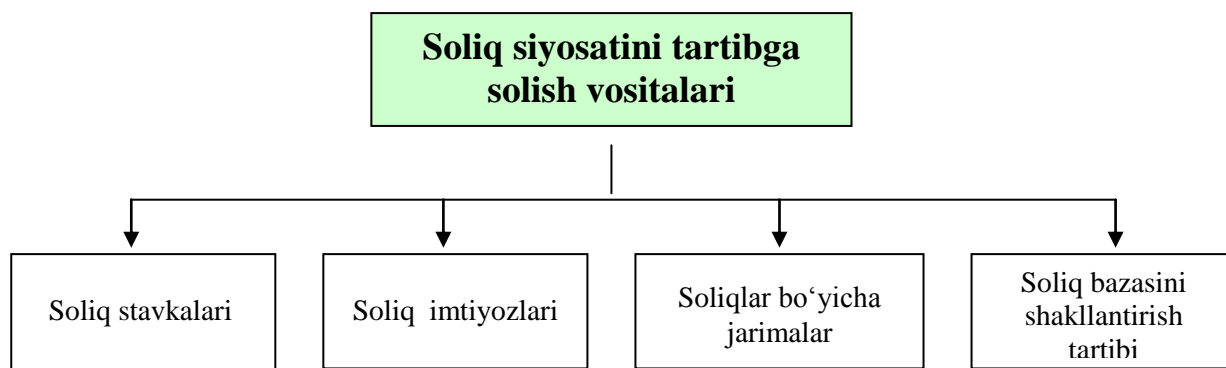
Ijtimoiy maqsadi esa daromadlarni tartibga solishga qaratilgan davlat siyosatidan kelib chiqqan holda alohida guruhlar manfaatlarini uchun milliy daromadni qayta taqsimlaydi va tengsizlikni bartaraf qilishni ta'minlashga qaratilgan.

Xalqaro maqsadi boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqlarni mustahkamlash uchun davlatning xalqaro majburiyatlarini bajarishga xizmat qiladi.

7.1.3-chizma. Soliq siyosatining maqsadlari

Soliq siyosatining amaldagi ifodasi soliq mexanizmi orqali namoyon bo'ladi. Hozirgi paytda aynan soliq mexanizmi ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotini tartibga solishdagi asosiy vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Soliq mexanizmi mamlakat soliq tizimining tashkiliy jihatlari, huquqiy me'yorlari va boshqaruv usullarini o'zida mujassam etadi. Soliq mexanizmining amal qilishi, iqtisodiyotni tartibga solishda soliq elementlarini o'zida mujassam etgan soliq qonunchiligi asosida namoyon bo'ladi. Davlatning soliq siyosati orqali iqtisodiyotni tartibga solishi soliq elementlari orqali amalga oshirilib, bunday soliq elementlariga soliq stavkasi, soliq imtiyozi, soliq bazasi, jarimalar va shu kabilar kiradi. Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishda ushbu vositalardan bevosita va bilvosita foydalaniladi. Soliq siyosatining asosiy tartibga solish vositalarini quyidagicha ifodalash mumkin (7.1.4-chizma).

7.1.4-chizma. Soliq siyosatini tartibga solish vositalari

7.2. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ SIYOSATINING HUQUQIY ASOSLARI, XUSUSIYATLARI VA YO‘NALISHLARI

Soliq siyosatining samarasi ko‘p jihatdan uni huquqiy bazasining mustahkamligi bilan ifodalanadi. Shuning uchun ham soliq siyosatiga soliq qonunchiligi orqali shakl beriladi. O‘zbekiston Respublikasi soliq siyosatining huquqiy asoslari sifatida mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston Respublikasining 1991 yil 31 avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to‘g‘risida» gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining «Korxonalar, tashkilotlar, birlashmalardan olinadigan soliqlar to‘g‘risida» gi (1991 yil 15 fevral), «O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari, ajnabiy fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmaganlarning daromad solig‘i to‘g‘risida» gi (1991 yil 15 fevral), «Mahalliy soliqlar va yig‘imlar to‘g‘risida» gi (1993 yil 7 may) Qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashi va Vazirlar Mahkamasining Qarorlari kabi me‘yoriy hujjatlardan iborat bo‘lgan bo‘lsa, 1997 yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi va O‘zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to‘g‘risida» gi Qonuni yuqoridagi hujjatlarning ayrimlarini o‘z kuchini yo‘qotishiga olib kelgan bo‘lsa, ayrimlarining huquqiy bazasini kengayishiga, kuchayishiga xizmat qildi. «O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to‘g‘risida» gi Qonuniga muvofiq, shu kundan e‘tiboran O‘zbekiston Respublikasi o‘zining mustaqil soliq siyosatini olib bordi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida fuqarolarning burchlariga soliqlarni to‘lash majburiyati ham kiritilgan: «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va yig‘imlarni to‘lashga majburdirlar»⁴². Shuningdek respublikamiz hududida yagona soliq tizimi amal qilishi va uni belgilash vakolati haqidagi jumlar keltirilgan: «O‘zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi. Soliqlar joriy qilishga faqat Oliy Majlis haqlidir»⁴³.

Bugungi kunda respublikamiz soliq siyosatining huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi, «Davlat soliq xizmati to‘g‘risida» gi Qonuni, hukumatning boshqa soliqqa oid qonun, qarorlari, Prezident Farmonlari va boshqa me‘yoriy hujjatlar bilan izohlanadi.

Soliq siyosati tarkibiy jihatdan quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- mamlakat miqyosida amal qiluvchi soliqlar va soliqsiz to‘lovlarni qonuniy joriy etish;
- amal qilayotgan soliqlarni samarali ishlashini ta‘minlovchi mexanizmini shakllantirish va takomillashtirish, soliqqa oid qonunlar va boshqa me‘yoriy

⁴² O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O‘zbekiston», 1992 y. 51-modda.

⁴³ O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O‘zbekiston», 1992 y. 132-modda.

hujjatlarni takomillashtirib borish;

- soliq siyosatini amalga oshiruvchi tegishli vakolatli organlarni tashkil etish va ularni ushbu sohadagi vazifalarini belgilash;

- soliqqa tortish tizimini shakllantirishga qaratilgan chuqur ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish va ularni joriy etishni tashkil etish.

Respublikamizning mustaqillikka yerishishi, o'zining mustaqil soliq tizimini shakllantirishni ham taqozo etardi. Shundan kelib chiqib mustaqillikning ilk davridan e'tiboran mustaqil soliq tizimini shakllantirishga qaratilgan islohotlar izchillik bilan amalga oshirila boshlandi va ushbu islohotlarning samarasi o'laroq hozirgi paytga kelib respublikamizda bir qadar o'ziga xos bo'lgan soliq tizimi shakllantirildi. O'ziga xos bo'lgan soliq tizimining shakllantirilishini soliq siyosatining samarasi sifatida e'tirof etish mumkin. Respublikamiz davlatchilik shaklidan kelib chiqib mamlakatimizda respublika byudjeti daromadlarini shakllantirishga qaratilgan umumdavlat soliqlari va mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishga qaratilgan mahalliy soliqlar va yig'imlar amal qiladi. Soliqlarning byudjetlar o'rtasida taqsimlanishi O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi bilan mustahkamlangan bo'lib, unga muvofiq respublikamiz soliq tizimida amal qiladigan har bir soliq turi u yoki bu byudjetga tushishi qat'iy belgilab qo'yilgan. Shuningdek Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq ayrim umumdavlat soliqlari mahalliy byudjetlarga to'liqligicha birlashtirilishi yoki ulardan tushumlar respublika va mahalliy byudjetlar o'rtasida taqsimlanishi mumkin. Ushbu tizim bir necha yillardan buyon mahalliy byudjetlar kamomadini bartaraf etish maqsadida amaliyotda samarali qo'llanilib kelinmoqda.

Shu o'rinda yuridik shaxslarni soliqqa tortishning muhim tartiblariga alohida to'xtalib o'tish zarur. Respublikamiz soliq qonunchiligida hozirgi vaqtda soliqqa tortishning umumbelgilangan tizimi bilan bir qatorda, soliqqa tortishning alohida tartiblari ham mavjud. Bu tartiblar quyidagilar uchun ko'zda tutilgan:

- savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari (yalpi daromad solig'i va mol-mulk solig'ini to'laydilar);

- soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimidan foydalanayotgan kichik tadbirkorlik sub'ektlari (yalpi tushumidan yoki yalpi daromadidan yagona soliq to'laydilar);

- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari (yagona yer solig'ini to'laydilar);

- lotereyalar, totalizatorlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni o'tkazishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar (yalpi daromad solig'ini to'laydilar);

- tadbirkorlik faoliyatining alohida turlari bilangina shug'ullanuvchi yuridik shaxslar (bilyardxonalar, qisqa muddatli avtomobil saqlash joylari, bolalar o'yin avtomatlari qat'iy soliq to'laydilar).

Yuridik shaxslarni soliqqa tortish tartibidagi o'ziga xoslikni mamlakatimiz soliq tizimining muhim xususiyati sifatida e'tirof etish lozim. Chunki respublikamiz soliq qonunchiligiga muvofiq bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim bo'lgan sohalar alohida tartib bo'yicha soliqqa tortilib kelinmoqda.

Shuningdek, mamlakatimiz soliq tizimining muhim xususiyatlari sifatida soliq to'lovchilarga nisbatan ko'zda tutilgan imtiyozlarni ham qayd etish mumkin. Jumladan, eksport faoliyatini rag'batlantirishga, xorijiy investitsiyalar kirib kelishini rag'batlantirishga qaratilgan, aholining ijtimoiy shart-sharoitini hisobga olgan holdagi imtiyozlarni ularning ifodasi sifatida keltirib o'tish mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida *ikki yo'nalish: korxonalar va tashkilotlarga nisbatan soliq siyosati va aholining turli ijtimoiy guruhlariga uchun soliq siyosati kabi yo'nalishlarga bo'lib o'rganiladi*⁴⁴.

Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida davlat soliq siyosatining asosiy yo'nalishi bozor munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan qator ilmiy asoslangan soliqlarni joriy etish va shu orqali mavjud soliq tizimini tubdan qayta tashkil etishdan iborat bo'ldi. Soliq siyosatining keyingi yo'nalishi esa joriy etilgan soliqlarni samarali amal qilishini ta'minlash maqsadida soliq munosabatlarini amalga oshiruvchi tegishli muassasalarni tashkil etishga qaratildi. Xususan, dastlab Vazirlar Mahkamasi qoshida Soliq bosh boshqarmasi tashkil etilgan bo'lsa, 1994 yilga kelib bu boshqarma Davlat Soliq Qo'mitasiga aylantirildi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi. Bundan ko'rinadiki, bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida soliq siyosatida asosan tashkiliy jihatlarga e'tibor qaratildi, ya'ni soliqlarni joriy etish va soliq siyosatini bevosita amalga oshiruvchi tegishli muassasalar shakllantirildi.

Bu davrdagi soliq siyosatining asosiy xususiyatlaridan biri soliqlarning ko'proq fiskal ahamiyat kasb etishida, ya'ni ko'proq e'tibor davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishga qaratildi.

Jahon soliq siyosati tajribasida soliqqa tortishning quyidagi yo'nalishlariga katta e'tibor beriladi:

1) Har xil mulk shakllariga moslangan korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik yuritishiga mumkin qadar iqtisodiy sharoit yaratish, ularni bozor munosabatlariga kirib borishiga har tomonlama yordamlashish;

2) Ijtimoiy-zaruriy umumdavlat vazifalarini bajarish uchun davlatni kerak bo'lgan moliyaviy manbalar bilan ta'minlash;

3) Bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tashkil qilishda qatnashish, ishsizlarni ish bilan ta'minlash, iqtisodiy nochorlarga yordam berish;

⁴⁴ Yahyoev Q. Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti. T.: «G'afur G'ulom», 2000. y. 26- bet.

4) Aholi turmush darajasini zaruriy me'yorda saqlab turish imkonini izlash va ta'minlash, soliqqa tortilmaydigan daromad minimumini vaqti-vaqti bilan oshirib borish. Bunda «iste'mol savatchasi» ma'lumotlarini e'tiborga olish.⁴⁵

Bugungi kunda respublikamiz soliq siyosatining muhim yo'nalishlari sifatida yuridik va jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishni takomillashtirish, bilvosita soliqqa tortish samaradorligini ta'minlash, resurs soliqlariga ko'proq e'tibor qaratish, soliq tizimining soddaligiga yerishish, davlat xarajatlarini optimallashtirish kabilarni qayd etish mumkin.

Respublikamizda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga *nisbatan soliq yukini izchil kamaytirishga* alohida e'tibor qaratish lozimligi ko'p bora ta'kidlanmoqda. Bunda birinchi navbatda ularning daromadlaridan undiriladigan bevosita soliqlarning salmog'ini kamaytirish lozimligi alohida ahamiyatga ega. Buning natijasida korxonalar ixtiyorida qoladigan mablag'lar ulushining ko'payishi evaziga uning aylanma mablag'lari miqdorini ko'paytirib borish va optimal darajasini saqlash, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, uning samaradorligini oshirish maqsadida ko'proq investitsiya kiritish, xodimlar mehnatini yanada rag'batlantirish imkonini beradi.

Jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishni takomillashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan soliq stavkalarini kamaytirish va aholi daromadlarini soliqqa tortishning uch bosqichli tizimidan ikki bosqichli tizimiga asta sekin o'tish kontsepsiyasini davom ettirish vazifasi turibdi.

Bevosita soliqlar bo'yicha soliq yukini izchil kamaytirish soliq siyosatining samaradorligini YaIM ga nisbatan ular tushumining barqaror kamayishi tendentsiyasi ham isbotlaydi. Soliq tizimini takomillashtirishda ustuvor ahamiyat bilvosita soliqqa tortishga qaratilgan. Bilvosita soliqlar tovarlarga nisbatan qo'shimcha bo'lgani holda, pirovard natijada ishlab chiqaruvchining moliyaviy holatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi hamda ishlab chiqarishni rivojlantirishga to'sqinlik qilmaydi.

Resurs soliqlari yer, suv va boshqa tabiiy boyliklardan samarali foydalanishni ta'minlovchi amaliy vosita bo'lgani holda bozor iqtisodiyotida tabiiy resurslardan foydalanish va kelajak avlodlar uchun saqlash borasida muhim rol o'ynaydi.

Soliqqa tortish tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri soliq tizimini tartibga solish, soliq turlarini kamaytirish, hisob-kitob mexanizmini soddalashtirish va ular bo'yicha to'lov davriyligini kamaytirish hisoblanadi.

Soliq siyosatini ishlab chiqishda davlatning roli ijtimoiy sohalarni rivojlantirishni hisobga olgan holda soliqqa tortish tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishlari bilan soliq siyosatini asosiy yo'nalishlarini o'zaro bog'liqligini ta'minlash lozim. Soliq siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishda bir qator

⁴⁵ Yahyoev Q. Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti. T.: «G'afur G'ulom», 2000. y. 25-bet.

ta'sir etuvchi mezonlarni hisobga olgan holda tashkil etish va bu yo'nalishlarni aniqlovchi muhim omilli ko'rsatkichlarni o'rganish hamda uning o'ziga xos xususiyatlarini tartiblash muammosi bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Soliq siyosati choralari ishlab chiqishda eng muhim vazifalardan biri davlat xarajatlarini o'z vaqtida va mo'ljallangan hajmda moliyalanish uchun soliq tushumlarining etarliligi hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, soliq yukini kamaytirish borasidagi siyosatni byudjetning xarajatlar qismini optimallashtirish choralari bilan qo'shib olib borilishini taqozo etadi⁴⁶.

Mamlakatimizda iqtisodiy yerkinlashtirish sharoitida soliq siyosatini to'liq va aniq yuritilishini ta'minlaydigan vositalardan biri soliq siyosatini takomillashtirish jarayonida davlat xarajatlarini to'liq va o'z vaqtida moliyalashtirish hamda ishlab chiqarishni rivojlantirishga ta'sir etishni bosqichma-bosqich maqbullashtirishning o'ziga xos yo'nalishlarini ishlab chiqish va aniqlash muammosini hal etish bilan bog'liqligidir.

7.3. SOLIQ SIYOSATINI ISHLAB CHIQISH VA AMALGA OSHIRISHDA DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINING VAKOLATLARI

Yuqorida qayd qilinganidek, soliq siyosati davlat, ya'ni uning vakolatli organlari tomonidan olib boriladi. Agar ushbu vakolatli organlar hokimiyat turi nuqtai-nazaridan olib qaraladigan bo'lsa, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linadi. Ayrim hollarda davlatning soliq siyosati Davlat soliq qo'mitasi tomonidan olib boriladi, degan fikrlar uchraydi. Amalda esa soliq siyosati davlat hokimiyatining barcha bo'g'inlari: Qonun chiqaruvchi, Ijro etuvchi va Sud hokimiyatlari faoliyatlarining ajralmas qismi sifatida kompleks tarzda amalga oshiriladi.

Bu hokimiyatlar tomonidan soliq siyosati quyidagi tartibda ishlab chiqiladi va uning ijrosi ta'minlanadi. Qonun chiqaruvchi hokimiyat hisoblangan Oliy Majlis tomonidan soliqqa oid va unga bevosita tegishli bo'lgan qonunlar qabul qilinadi, o'zgartirish va va qo'shimchalar kiritiladi yoki ayrimlari bekor qilinadi. Demak, soliq siyosatining huquqiy negizlari mazkur hokimiyat faoliyati bilan bog'liqdir. Ijro hokimiyati bo'lgan Vazirlar Mahkamasi va uning bo'linmalari, Davlat soliq qo'mitasi, Moliya vazirligi, Adliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi, mahalliy hokimiyatlar va boshqa tegishli organlar tomonidan Oliy Majlis tomonidan qonun yo'li bilan joriy etilgan soliqlar va soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to'lovlarning ishlash mexanizmini ta'minlashga xizmat qiluvchi huquqiy me'yoriy hujjatlar orqali

⁴⁶ Jo'raev T. Soliq siyosatini takomillashtirish yo'lida. «Toshkent haqiqati»,. 2003 y. 24 sentyabr.

ularning ijrosi ta'minlanadi. Bunda albatta ijro hokimiyatining bir bo'g'ini hisoblangan Davlat soliq qo'mitasining soliq siyosati ijrosini ta'minlashdagi alohida o'ringa ega ekanligini qayd etish lozim. Bundan tashqari, har yilning oxirida kelgusi yil uchun amal qiladigan soliqlar va soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to'lovlar bo'yicha soliq stavkalarini tasdiqlash, o'zgartirishlar kiritish vakolati Vazirlar Mahkamasiga berilgan. Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar bo'g'inlari bilan birga sud hokimiyatining bo'g'inlari ham alohida ahamiyatga ega. Sud hokimiyati tomonidan qonuniy amal qilayotgan soliqlar va soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to'lovlarning o'z vaqtida byudjetga kelib tushishi ustidan nazorat o'rnatilib, soliq qonunchiligi buzilishlarini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar qo'llanadi.

Soliq siyosatini ishlab chiqishda nafaqat alohida olingan muassasalar bevosita qatnashadi, shuningdek, uni ishlab chiqishda soliq xizmati bilan shug'ullanmaydigan sub'ektlar, aniqrog'i soliq to'lovchilar qatnashishi mumkin, ya'ni bunda soliq to'lovchilarni o'zlarida soliqlarni takomillashtirishga qaratilgan takliflar, soliqlarni hisoblashni oson va samarali ishlash kabilar taklif sifatida berilishi mumkin.

Soliq solish sohasidagi davlat boshqaruvining samaradorligi ko'p jihatdan davlat apparatining turli bo'g'inlari faoliyatidagi moslashuvchanlikka bog'liq. Vakolat har bir organning spetsifik rolini belgilaydi va bir vaqtning o'zida uning boshqa organlar faoliyati bilan moslashuvini ta'minlaydi. Davlatning asosiy vazifalaridan birini hal etilishi - byudjetni to'ldirish, soliq to'lovchilarning iqtisodiy va yuridik hatti-harakatlariga ta'sir etishning u yoki bu dastagiga ega bo'lgan barcha davlat hokimiyati organlari faoliyatining muvofiqlashtiruvchi mumkin emas. Ko'pgina adabiyotlarda ta'kidlanganidek, kontseptual soliq tamoyillaridan biri davlat organlarining soliq siyosatini ishlab chiqishda va amalga oshirishda birgalikdagi ishtiroki hisoblanadi.

Soliq siyosatini ishlab chiqish va uni amalda qo'llash jarayonida bir qancha o'z vakolati doirasida faoliyat yuritadigan organlar birgalikda bahamjihat ishni tashkil etishlari shart. Bu organlar faoliyat turining turlichaligi, ularni tashkil etish asoslarining farqlanishi, maqsad va vazifalarining ayrichaligi soliq munosabatlarini tashkil etishda ayrim muammolarni keltirib chiqaradi. Bu jarayonda faol ishtirok etishni ta'minlash maqsadida ular faoliyatini muvofiqlashtirish va bir-biriga moslashuvchanligini ta'minlash kabi qator muammolarni hal etish zarur.

Shuni alohida qayd etish lozimki, asosiy iqtisodiy huquqlar va soliq to'lovchilarning yerkinligini ta'minlash qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatning doimiy nazorati ostida turadi. Prezident tomonidan ularning faoliyatiga nisbatan bildiriladigan asosiy talablar bevosita soliq sohasidagi ishlarning umumiy ahvoli, uni boshqarish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish va boshqalar bilan belgilanadi. Davlat soliq qo'mitasi va

boshqa soliqlar bo'yicha bevosita va bilvosita vakolatga ega bo'lgan organlar ishini muvofiqlashtirgan holda hokimiyatning ushbu sohalari soliq solish bilan bog'liq shaxs huquqlarini ta'minlash uchun yuqori darajali javobgarlikni o'z zimmasiga oladi hamda ularning manfaatlari yo'lida muammoli vaziyatlarni oldini olish maqsadida o'zaro hamkorlikning barcha jihatlarini mukammal tartibga soladi.

Davlat soliq qo'mitasining vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyotini umumlashtirish asosida soliq qonunchiligini takomillashtirishga doir takliflarni ishlab chiqish va ularni hukumatga kiritish huquqi uning Oliy Majlis bilan o'zaro munosabatlari hukumatning ishtiroki bilan qurilishiga yaqqol misol bo'la oladi. Ma'lumki, Vazirlar Mahkamasi Davlat soliq qo'mitasiga nisbatan vakolatlari bo'yicha rahbar organ hisoblanadi. Soliq qonunchiligini qo'llash amaliyotini doimiy ravishda umumlashtirish, davlat hokimiyati va boshqaruvining yuqori organlarini mazkur sohaning xususiyatli jarayonlari haqida muntazam xabardor qilib borishi lozim.

Davlat soliq qo'mitasini boshqa hokimiyat organlari, tashkilotlar bilan turli yo'nalishlarda amalga oshiriladigan o'zaro hamkorligini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Ushbu o'zaro hamkorlik o'zining yuridik tabiatiga ko'ra huquqiy bo'lgani holda, munosabatlar predmetining o'ziga xosligi bilan tavsiflanadi. Mahalliy hokimiyat organlari va davlat soliq organlarining o'zaro hamkorligini tartibga soluvchi me'yorlar turli yuridik kuchga ega bo'lgan qator me'yoriy hujjatlarga tayanadi. Umumiy xususiyatlarga ko'ra o'zaro hamkorlik Konstitutsiya me'yorlarida, boshqa qonunchilik hujjatlarida aks ettirilgan, o'zaro hamkorlikning yanada aniq yuzaga kelishi ko'pincha soliq sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa me'yoriy hujjatlarda o'z aksini topgan. Mazkur davlat tuzilmalarining o'zaro munosabatlari xususiyatiga ta'sir etuvchi ob'ektiv omil mahalliy vakillik va ijro hokimiyati organlarining hududning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishi, mahalliy byudjetlarni shakllantirish va ijro etish, mahalliy soliqlarni belgilash, byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirish masalalarini hal etish uchun konstitutsiyaviy belgilanishi hisoblanadi. Bu bilan davlat hokimiyatini tashkil etishning tegishli darajalarida hal etiladigan boshqaruvning barcha masalalarida, shu jumladan, moliyaviy sohada ham yuridik vakolatlilik mustahkamlanadi.

Soliq organlari va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarga nisbatan o'zaro hamkorlik respublikada olib boriladigan yagona soliq siyosatini yuritilishida, soliqlar va boshqa soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to'lovlarning hudud byudjetiga kelib tushishini ta'minlash bo'yicha vazifalarning bajarilishi natijalarini tahlil qilishda ishtirok etish orqali namoyon bo'ladi.

Shu o'rinda mahalliy hokimiyat organlarining soliqlar bo'yicha vakolatlariga qisqacha to'xtalib o'tadigan bo'lsak, mahalliy hokimiyat organlari respublikamizda ijro hokimiyatining quyi bo'g'inlaridan biri hisoblanib, ular o'z faoliyatlarini amalga

oshirishlarida o'zlariga yuklatilgan majburiyat va vazifalaridan kelib chiqqan holda muayyan vakolatlariga egadirlar. Mahalliy hokimiyat organlari vakolatlarini har bir faoliyat turlariga ko'ra guruhlash mumkin. Biz o'rganayotgan soha bo'yicha mahalliy hokimiyat organlarining vakolatlariga to'xtaladigan bo'lsak, shuni alohida ta'kidlash lozimki, mahalliy hokimiyat organlari o'z faoliyatlarini to'liq darajada amalga oshirishida ular moliyaviy resurslari muhim o'rin egallaydi. Haqiqatdan ham, bozor iqtisodiyoti sharoitida muayyan faoliyatni amalga oshirish moliyaviy mablag'larga zarurat tug'diradi. Shundan kelib chiqqan holda respublikamizda davlat hokimiyati organlarining har birini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashning mexanizmi yaratilgan.

Ijro hokimiyatining muhim quyi bo'g'ini hisoblangan mahalliy hokimiyat organlarining ham o'z faoliyatlarini amalga oshirishlarida muayyan moliyaviy resurslar zarur hisoblanib, respublikamiz byudjet-soliq qonunchiligiga muvofiq belgilangan, ya'ni ular daromadlari quyidagi manbalar hisobiga shakllantiriladi:

- qonun hujjatlariga muvofiq mahalliy byudjetlarga o'tkaziladigan mahalliy soliqlar, yig'imlar, bojlar, shuningdek, majburiy to'lovlar va soliqlar bo'lmagan boshqa tushumlar;

- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq mahalliy byudjetlarga yo'naltiriladigan umumdavlat soliqlari, yig'imlari, bojlari, shuningdek, majburiy to'lovlar hamda umumdavlat tushumlari;

- qonun hujjatlarida belgilangan normativlar bo'yicha davlat mulkini joylashtirish, foydalanishga berishdan olingan daromadlar;

- qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari;

- byudjet subvensiyalari, dotatsiyalari va yuqori byudjetdan beriladigan ssudalar;

- yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir sohada bo'lgani kabi davlat hokimiyati organlarining ham mustaqilligi ta'minlanadi. Shundan kelib chiqqan holda respublikamizda mahalliy hokimiyat organlarining mustaqilligini ta'minlashdagi ahamiyatini oshirishga qaratilgan islohotlar davom etar ekan, shunga mos ravishda ular vakolatlarini bosqichma-bosqich kenaytirib borish hozirgi kunning asosiy talablaridan biridir.

Mahalliy hokimiyat organlarining vakolatlarini kengaytirish zarurati ularning mahalliy talab va ehtiyojlarni to'liqroq ravishda hisobga olish imkoniyatining mavjudligi bilan belgilanadi. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolatlarini oshirishda ular daromad manbalarini mustahkamlash va ularning bu boradagi

vakolatlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etib, respublikamiz byudjet-soliq siyosatida ularning bu boradagi bir qator vakolatlari mavjud bo'lsada, bugungi kun talabidan kelib chiqqan holda yondashganda ular etarli emas, ya'ni mahalliy hokimiyat organlari mamlakatimiz soliq qonunchiligiga muvofiq bir qancha vakolatlarga ega bo'lib, ular o'zlarining hududida joylashgan soliq to'lovchilarga mahalliy soliqlar va yig'imlar bo'yicha qo'shimcha soliq imtiyozlarini belgilash, soliq stavkalarining miqdorini Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yilgan eng yuqori stavkalar doirasida belgilash kabi vakolatlarini sanab o'tishimiz mumkin.

Mahalliy hokimiyatlar mahalliy soliqlar va yig'imlardan mol-mulk solig'i va yer solig'i bo'yicha mutlaq vakolatlarga ega emas, ular respublika qonunchiligi bilan joriy etiladigan mahalliy soliqlardir.

Qolgan barcha mahalliy soliqlar va yig'imlar bo'yicha qonun hujjatlarida guyoki barcha vakolatlar berilganligi mustahkamlangan bo'lsada, ularning bu boradagi vakolatlari ham cheklangan. Jumladan, soliq kodeksida belgilanishiga ko'ra transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gaz iste'moli uchun soliq bo'yicha mahalliy hokimiyat organlariga to'liq vakolat berilganligi qayd etilgan bo'lsada, Vazirlar Mahkamasining Qaroriga muvofiq ushbu soliq butun respublika hududida undirilishi belgilangan. Qolganlarining eng yuqori chegarasini Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanishi va yangi turdagi mahalliy soliqlar va yig'imlarni joriy etishni Vazirlar Mahkamasi bilan muvofiqlashtirilishi mahalliy hokimiyat organlarining o'z daromadlarini mustahkamlash borasidagi vakolatlarini cheklaydi. Shuningdek, mahalliy hokimiyat organlarining respublika qonunchiligi bilan joriy etiladigan mol-mulk solig'i bo'yicha ham birgina vakolati mavjud bo'lib, u ham bo'lsa, o'z hududida joylashgan soliq to'lovchilarga qo'shimcha imtiyozlar berishlari mumkin. Bu esa xuddi yuqorida qayd etganimizdek mahalliy hokimiyat organlarining soliq potentsialini mustahkamlash bo'yicha mutlaq vakolatini anglatmaydi.

Mahalliy byudjetlar daromadlarini umumdavlat soliqlari hisobiga shakllantirilishi ular xarajatlarini mahalliy byudjetlarning birlamchi daromad manbai hisoblangan mahalliy soliqlar va yig'imlar hisobiga moliyalashtirish imkoni yo'qligi bilan ifodalanadi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, mahalliy hokimiyat organlarining o'zlariga bevosita birlashtirilgan mahalliy soliqlar va yig'imlar bo'yicha vakolatlarining cheklanganligi sharoitida, umumdavlat soliqlaridan ajratmalar amalga oshirilishi ularda o'z daromadlari bazasini mustahkamlashdagi vakolatlarini yanada cheklab qo'yimoqda.

Lekin shunga qaramasdan mahalliy hokimiyat organlariga ajratmalar belgilangan umumdavlat soliqlari bo'yicha ham ayrim vakolatlar berilgan bo'lib, ular asosan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar daromad solig'i va alohida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan qat'iy soliq bo'yicha Vazirlar Mahkamasi tomonidan eng

yuqori va quyi chegaralari belgilangan bazaviy stavkalari darajasidan kelib chiqqan holda, o'z hududlari uchun ushbu chegaradan chiqib ketmagan holda ularning aniq stavkalarini belgilash vakolatlariga egadirlar. Shunday bo'lsada, mahalliy hokimiyat organlari daromadlarining asosini tashkil etadigan soliqlar va yig'imlar bo'yicha ular vakolatlarining cheklanganligi, qaysidir ma'noda mahalliy hokimiyat organlarining o'z daromadlarini mustahkamlashga doir qiziqishlarini cheklab qo'yimoqda. Shuning bilan birgalikda mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishning subventsiya berish tizimining mavjudligi ularni yuqori byudjetga tobeligini bildiradi. Bu esa iqtisodiyotni yerkinlashtirish sharoitida mahalliy hokimiyat organlarining yerkinligini ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatiga qaysidir ma'noda ziddir.

Shu jihatdan kelib chiqqan holda aytish lozimki, mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishning umumdavlat soliqlaridan ajratmalar belgilash va subventsiya tizimining mavjudligi, respublikamiz byudjet qonunchiligiga muvofiq belgilangan mahalliy byudjetlarda taqchilikka yo'l qo'yish mumkin emasligi bilan asoslanib, ushbu holat ham mahalliy hokimiyat organlarining boqimandaligini kuchaytirmoqda.

Qayd etilgan muammolardan kelib chiqqan holda mahalliy hokimiyat organlarining soliqlar bo'yicha vakolatlarini kengaytirishga qaratilgan islohotlar olib borish respublikamiz soliq tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishi qilib belgilanishi lozim. Bu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi hozirgi paytda respublikamiz soliq tizimining eng zaif nuqtalaridan hisoblangan davlat hokimiyati organlarining soliqlar bo'yicha vakolatlarini aniqlashtirish va bunda albatta mahalliy hokimiyat organlarining vakolatlarini kengaytirish borasidagi mavjud muammolarni bartaraf etishning asosiy sharti hisblanadi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, respublikamizda soliq siyosati davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Soliqlar bo'yicha har bir hokimiyat organi maxsus vakolatlarga ega bo'lib, ularning har biri o'z faoliyatlarini samarali olib borishda ushbu vakolatlardan foydalanadi. Bunda vakolatli organlar sifatida barcha hokimiyat organlari, jumladan, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari birgalikda faoliyat ko'rsatadi va unda Davlat soliq qo'mitasi soliq siyosatini amaliyotga joriy etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan vazifalarni bajaradi.

7.4. SOLIQ SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHDA SOLIQ XIZMATI ORGANLARINING O'RNI VA ULARNING BOSHQA MOLIYA – KREDIT MUASSASALARI BILAN O'ZARO HAMKORLIGI

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka yerishishi va bozor iqtisodiyotiga o'tishi iqtisodiy rivojlanishning yangicha shart-sharoitlari soliqqa tortishning

mutlaqo yangi tizimini joriy qilishni talab qildi va bunday tizimning birmuncha optimal darajada amal qilishini ta'minlaydigan mexanizmning yangi tuzilmasini yaratishni taqozo etdi.

Respublikamizda hozirda amal qilayotgan soliq idoralari tizimi o'zining muayyan tarixiga ega. Soliq idoralari sobiq Ittifoqda 60-yillarda ham mavjud edi va ularning tuzilmasi, tabiiyki, O'zbekiston hududida ham amal qilardi. Keyinchalik ular faoliyati to'xtatib qo'yildi va faqat 1990 yil 12 mayda qabul qilingan «Davlat soliq inspeksiyalarining huquqlari, vazifalari va mas'uliyati to'g'risida»gi Qonunga muvofiq, 1990 yilning 1 iyulidan boshlab qayta tiklandi. Biroq bu tuzilmalar moliya organlari tizimida amal qilar edi.

Respublikamizda soliq idoralari faoliyati 1990 yilning oxirida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qoshida Davlat moliya-soliq bosh boshqarmasini tashkil qilish to'g'risida»gi Qarori (1990 yil 17 dekabrda 383-sonli) qabul qilinganidan so'ng faollasha boshladi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining «O'zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to'g'risida»gi 1991 yil 14 iyundagi Nizomi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to'g'risida»gi 1991 yil 12 avgustdagi 217-sonli Qarori qabul qilinganidan keyin davlat nazorati va boshqaruvining mustaqil tuzilmasi sifatidagi soliq idoralari shakllanishi va faoliyat ko'rsatishiga asos solindi. Respublika davlat boshqaruvining mazkur tuzilmasi 1994 yilgacha, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirilgunga qadar faoliyat ko'rsatdi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining maqomi, asosiy vazifalari, fuiktsiyalari vakolat doirasi va faoliyatining tashkilëy asoslari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasini O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirish to'g'risida»gi 1994 yil 18 yanvardagi Farmoniga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasini tashkil etish va faoliyat ko'rsatishi masalëãdi to'g'risida»gi 1994 yil 18 martda qabul qilgan Qarori bilan tasdiqëaigan «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida»gi Nizomga binoan belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ushbu qaroriga binoan Davlat soliq qo'mitasi soliq va bojxona siyosatini amalga oshirish, shuningdek, davlatning iqtisodiy manfaatlari va mulkiy xuquqlari himoyasini ta'minlash sohasida davlat nazorati organi ekanligi belgilab qo'yildi.

1997 yil bojxona ishini tashkil etishni takomillashtirish, yagona bojxona siyosatini olib borish, respublika bojxona organlari faoliyatining tezkorligi va

ta'sirchanligini oshirish, ularning mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashdagi rolini kuchaytirish, shuningdek, bojxona ishi sohàsida xalqaro hamkorlikni yanada kuchaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi 1997 yil 8 iyuldagi PF-1815-son Farmoniga va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 1997 yil 30 iyuldagi 374-son Qaroriga muvofiq Davlat bojxona qo'mitasi tashkil etildi, ya'ni soliq va bojxona faoliyatining funksiyalari bir biridan ajratildi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi 1997 yil 29 avgustdagi Qonuni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 1998 yil 12 yanvardagi Qaroriga muvofiq soliq organlarining asosiy funktsiya va vazifalari belgilandi.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahrining davlat soliq boshqarmalari, viloyat davlat soliq boshqarmalari, shuningdek, tumanlar, shaharlar va shaharlardagi tumanlar davlat soliq inspeksiyalari davlat soliq xizmatining quyi organlari hisoblanadi.

Davlat soliq xizmati organlari o'z faoliyatlarida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi Qonun va boshqa qonun hujjatlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari va boshqa me'yoriy hujjatlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga amal qiladi.

Davlat soliq xizmati organlari o'z faoliyatini davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy organlaridan mustaqil ravishda, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiradi. Davlat soliq xizmati organlari tomonidan o'z vakolaòlari doirasida qabul qilinadigan qarorlar barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy hisoblanadi.

Davlat boshqaruvi organining tashkiliy tuzilishi (ichki tuzilmasi) deganda uning huquqiy va tashkiliy jihatdan nisbatan mustaqil va alohida tusdagi bir-biriga o'zaro bog'langan bo'linmalarining uyushmasi tushuniladi, ularning har biri alohida tarzda va barchasi birgalikda davlat vakolatlarining amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Organning tuzilishi unga yuklangan vakolatlarining samarali tarzda bajarilishini, har bir tarkibiy bo'linmaning vakolatlari va mas'uliyatining aniq chegaralab qo'yilishini, yagona bir butun mexanizmning unsurlari sifatida kelishilgan holda ish olib borishini ta'minlashi lozim. Davlat soliq qo'mitasi tuzilmasi va faoliyatini tashkil etish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 1998 yil 12 yanvardagi 14-son Qarori bilan tasdiqlangan «Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida»gi Nizomga va unga kiritilgan o'zgarishlarga asosan belgilangan.

Respublika soliq idoralarining tuzilishi uch darajali ierarxiya bo'lib, u markaziy idora, ya'ni Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri, viloyatlar soliq boshqarmalarini hamda tumanlar va shaharlardagi soliq inspeksiya boshqarmalarini o'z ichiga oladi.

Viloyat davlat soliq boshqarmasi soliq qonunlariga rioya qilinishini ta'minlash, davlatning iqtisodiy va mulkiy huquqlarini himoya qilish sohasidagi davlat nazoratining hududiy organi hisoblanadi.

Viloyat davlat soliq boshqarmasi O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi Nizomning bajarilishini ta'minlashda mahalliy bojxona idoralari bilan bahamjihat harakat qilinishini amalga oshiradi.

Tumanlardagi, shaharlardagi va shaharlar tumanlaridagi davlat soliq inspeksiya boshqarmalari davlat soliq boshqarmasi tasarrufida bo'lgan va u bilan birgadikda soliq idoralarining bir yagona tizimini tashkil etadigan idoralar hisoblanadi.

Davlat soliq boshqarmasi o'zining faoliyati to'g'risida faqat O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi oldida javob beradi. Soliq inspeksiya boshqarmasi esa o'zining bevosita rahbari bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari oldida javob beradi.

Soliq inspeksiya boshqarmasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi Nizomga amal qilgan holda ushbu Nizomning uning vakolatlariga tegishli talablarini to'liq amalga oshiradi. Tuman (shahar) soliq inspeksiya boshqarmasi idorasining tuzilishi va xodimlar soni Qoraqalpog'iston Respublikasining Davlat soliq boshqarmasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari tomonidan Davlat soliq qo'mitasi belgilagan ish haqi fondi va xodimlar soni doirasida tasdiqlanadi.

Davlat soliq qo'mitasining tuzilmaviy bo'linmalari, odatda, funktsional asosda tashkil etiladiki, uning mohiyati rahbarlikning mustaqil funktsiyalarga taqsimlanishi va har bir ana shunday funktsiyani maxsus tuzilmaviy bo'linmaning (boshqarma, bo'lim, sektor) amalga oshirishidan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tuzilishining negizini quyidagi uchta tamoyil tashkil etadi.

Nazorat-muvofiqlashtiruvchi - tarmoqli tamoyil (savdo, xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarini nazorat qilish, umumiy ovqatlanish korxonalarini nazorat qilish bo'limlarini o'z ichiga oladigan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarini nazorat qilish boshqarmasi; dehqonchilik - sanoat majmui korxonalarini taftish qilish bo'limi) nazorat-muvofiqlashtiruvchi - funktsional tamoyili (jismoniy shaxslarni, yuridik shaxslarni soliqqa tortish boshqarmalari) bilan birga qo'shib olib boriladi.

Nihoyat, tuzilmaviy bo'linmalar funktsional bo'linmalar (ular orasida mablag' bilan ta'minlash, buxgalterlik hisobi va hisoboti bo'limi va shu kabilar bor) va

markaziy idoraga xizmat ko'rsatadigan bo'linmalar kotibiyati, rais huzuridagi inspeksiya va shu kabilar bilan to'ldiriladi.

Davlat soliq qo'mitasining tuzilmaviy bo'linmalari ushbu boshqaruv organining ishchi idorasi hisoblanadi. Ularning faoliyati rang-barang bo'lib, mazkur organ funktsiyalarining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Bu bo'linmalar turli materiallarni tayyorlaydi, Davlat soliq qo'mitasining boshqaruviga tegishli o'zga faoliyatni bajaradi, shu jumladan, muvofiqlashtirish tusidagi funktsiyalarni bajaradi, maslahatlar beradi, fikr-mulohaza va xulosalar taqdim etadi, loyihalarning ekspertizasini o'tkazadi, xujjatlarning loyihalarini, yuqori hokimiyat va boshqaruv organlariga takliflarni tayyorlaydi.

Boshqaruv organlarining butun faoliyati, barcha tashkiliy munosabatlari va huquqiy munosabatlari organning o'z vakolatlarini amalga oshirishining natijasi hisoblanadi. Idoraning vakolatida boshqaruvning idoraviy mazmuni ko'proq namoyon buladi. Davlat xuquqiy normalarni chiqarish yo'li bilan boshqaruv idorasining vakolatini belgilar ekan ushbu organning har qanday sohadagi xatti-harakatlarining chegaralarini belgilab beradi.

Davlat soliq qo'mitasi o'z faoliyatini amalga oshirishi uchun qator vazifalar va funktsiyalarni bajaradi.

Davlat soliq xizmati organining *asosiy vazifalari* quyidagilardan iborat:

- soliq qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlarining to'g'ri hisoblanishi, soliqlar to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- soliq qonun hujjatlariga rioya etishda zarur shart-sharoitlarni ta'minlash, soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga yordam ko'rsatish;
- soliq siyosatini amalga oshirishda bevosita ishtirok etish;
- soliq solish sub'ektlari va ob'ektlarini to'liq va o'z vaqtida hisobga olishni ta'minlash;
- soliqqa doir xuquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish va bartaraf qilish;
- nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish va taftish qilishlarni muvofiqlashtirish.

O'ziga yuklatilgan vazifalarga muvofiq Davlat soliq qo'mitasi quyidagi *funktsiyalarni* bajaradi:

1. Qonun hujjatlariga rioya qilinishi, soliqlar to'g'ri hisoblangani, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi, ana shu maqsadda:

- soliq solish ob'ektlari va sub'ektlarini hisoblangan va to'langan soliqlarni to'liq hamda o'z vaqtida hisobga olishni, jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishining qonun hujjatlarida belgilangan tartibga rioya qilinishi ustidan nazoratni ta'minlashga doir;

– soliq qonun hujjatlarini buzish faktlarini to‘plash, tahlil qilish va baholashga hamda soliqqa oid huquqbuzarliklarga imkon beruvchi sabab va sharoitlarni bartaraf etish buyicha takliflar kiritishga doir;

– yuridik va jismoniy shaxslarga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ularni ro‘yxatga olish (identifikatsiya) raqamlarini bergan holda soliq to‘lovchilar sifatida ularni hisobga qo‘yish haqida hujjatlarni berishga doir;

– soliqlar tushumini ta‘minlash ishida topshiriqlarni bajarish natijalarini tahlil qilishga doir;

– jismoniy shaxslar daromadlarini yalpi deklaratsiyalash tizimini bosqichma-bosqich joriy etishga doir;

– xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar yordamida tartibga solish choralari ishlab chiqishga, hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va tuzishga, soliq siyosatini, shuningdek ikki tomonlama soliq solishni bartaraf etish bo‘yicha bitimlarni muvofiqlashtirishga doir;

– muddatida to‘lanmagan soliqni undirishga, musodara qilingan, egasiz mol-mulk, xazinalarni, shuningdek, meros qoldirish huquqi buyicha davlatga yoki fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlariga o‘tgan mol-mulkni hisobga olish, baholash va sotish ustidan nazorat qilishga doir ishlarni tashkil etadi.

2. Yagona umumdavlat soliq siyosatini amalga oshirishda ishtirok etadi, ana shu maqsadda:

– soliq qonun hujjatlarini takomillashtirish bo‘yicha uslubiy ishlarni olib boradi;

– O‘zbekiston Respublikasining Ijroiya vazirligi va O‘zbekiston Respublikasining boshqa vazirlik hamda idoralari bilan hamkorlikda O‘zbekiston Respublikasi hududida ijro etish uchun majburiy bo‘lgan soliq qonun hujjatlarini qo‘llash masalalari buyicha yo‘riqnoma va boshqa me‘yoriy hujjatlarni belgilangan tartibda e‘lon qiladi;

– byudjetga soliq tushishi prognozini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

– soliqni hisoblab yozish va to‘lash bilan bog‘liq hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va boshqa hujjatlar shakllarini ishlab chiqadi;

– soliq qonun hujjatlari buyicha me‘yoriy hujjatlar to‘plamlarini tayyorlaydi va nashr etadi. O‘z qo‘l ostidagi organlarni qonun va yo‘riqnomaviy materiallar, soliq to‘lovchilarni hisobga olish shakllari bilan ta‘minlash bo‘yicha choralar ko‘radi.

3. Yuridik va jismoniy shaxslarning huquqëari va qonunëàäa iöhofàzalanadigan manfaatlarini himoya qiladi, soliq solish masalalari va soliq qonun hujjatlarini buzishlar bo‘yicha shikoyat va arizalarni belgilangan tartibda ko‘rib chiqadi, ana shu maqsadda:

– soliq qonun o‘lchovchilari masalalari buyicha me‘yoriy hujjatlarni soliq to‘lovchilarga o‘z vaqtida etkazilishini ta‘minlaydi;

– soliq qonun hujjatlari to‘g‘risidagi axborotni nashr etish, ko‘paytirish va qo‘l ostidagi tashkilotlarga etkazish uchun servis markazlar faoliyatini, soliq to‘lovchilarni soliqlarni to‘g‘ri hisoblash, hisobot va deklaratsiyalarni taqdim etishga o‘rgatishni, shuningdek, maslahat xizmatlari ko‘rsatishni tashkil etadi.

4. O‘zbekiston Respublikasini iqtisodiy rivojlantirish yo‘nalishlaridan kelib chiqib va davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliq qonun hujjatlari qo‘llanishi amaliyotini hisobga olib, davlat soliq xizmati organlari ishining ustun yunalishlarini belgilaydi, ular faoliyatini takomillashtirishga doir kompleks dasturlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi, davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari va áoshqa me‘yoriy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqadi hamda áelgilangan tartibda kiritadi.

5. Huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorëikda soliqqa doir huquqbuzarliklarga qarshi kurashning uzoq muddatli va joriy dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

6. Soliq qonun hujjatlarini buzishlar to‘g‘risidagi arizalar, xabarlar va boshqa ma‘lumotlarni tekshiradi.

7. Xizmat vazifalarini bajarayotganida davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslari faoliyatining xavfsizligini ta‘minlaydi.

8. Qonun hujjatlariga muvofiq soliq to‘lovchi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar sir saqlanishiga doir ishlarni tashkil etadi.

9. Qo‘l ostidagi bo‘linmalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

10. Da‘lat soliq xizmati hududiy organlarining kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish bo‘yicha ishini tashkil etadi, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirishni yo‘lga qo‘yadi, ana shu maqsadda davlat soliq xizmati organlari idoralarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirish bo‘yicha markazlar tashkil etadi.

11. Davlat soliq xizmati organlari xodimlari lavozimlarining tavsifnomalarini ishlab chiqadi, rahbarlar va mutaxassislarni attestatsiyalashni, ularga belgilangan tartibda maxsus unvonlar berilishini amalga oshiradi.

12. Davlat soliq xizmati organlari ishining samarali bo‘lishini ko‘zlab:

– soliq axborotini qabul qilish, qayta ishlash, uzatish va saqlashning eng sarmehnat jarayonlarini avtomatlashtirish maqsadida soliq, tushumlari, barcha soliq to‘lovchi yuridik va jismoniy shaxslar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga ishlov berishning yagona kompyuter tizimini yaratadi va undan foydalanadi, soliq to‘lovchi yuridik va jismoniy shaxslarning yagona reestrini shakllantiradi va yuritadi;

– davlat soliq xizmati organlarining moddiy-texnika ta‘minotini, materiallar va uskunalarga ajratilgan fondlardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshiradi;

– davlat soliq xizmati organlarining ijtimoiy rivojlanish va moddiy-texnika taʼminoti maxsus fondini toʻgʻri shakllantirish, taqsimlash va ishlatish ustidan nazorat qiladi;

– soliqlar va soliq toʻlovchilarni hisobga olishning yagona kompyuter tizimini yaratish, davlat soliq xizmati organlarini moddiy-texnikaviy taʼminlash, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradi va xorijiy soliq organlari bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

13. Yuridik va jismoniy shaxslarning moliya-xoʻjalik faoliyatini tekshirish hamda taftish qilishni belgilangan tartibda muvofiqlashtiradi, nazorat qiluvchi organlar tomonidan xoʻjalik subʼektlari moliya-xoʻjalik faoliyati tekshirilishi va taftish qilishini toʻxtatish toʻgʻrisida takliflar kiritadi. Qonun xujjatlariga muvofiq boshqa funktsiyalarni ham bajaradi.

Davlat soliq idoralari oʻz oldilariga qoʻyilgan vazifalarni bajarish va oʻz funktsiyalarini amalga oshirish davomida davlatning boshqa idoralari bilan doimiy hamkorlik qiladilar. Davlatning boshqa idoralari bilan oʻzaro munosabatlarda aniq soliq idoralarining mazkur vazifa va funktsiyalarni qanday darajada bajarishini ham belgilab beradi.

Davlat idoralari tizimi umumiy vakolatli, funktsional va tarmoq idoralarining bir butun holda oʻzaro hamkorlik qiluvchi tizimini ifodalaydi. Shu sababli davlat soliq idoralari davlatning boshqa tashkilotlari bilan oʻzaro aloqalari xarakterini oʻrganish mustaqil tahlil va doimiy takomillashish obʼekti sifatida qaralishi kerak. Soliq idoralarining respublika iqtisodiyotiga huquqiy taʼsirining koʻlami kengligini, mazkur idoralar ish shakllari va faoliyat mazmunining oʻziga xosligini hisobga olsak, ushbu muammoga katta eʼtibor berish juda muhimligi toʻgʻrisida xulosa kelib chiqadi.

Soliq qonunlari soʻzsiz ravishda oʻzgartirishlarga muhtoj boʻlgan bir sharoitda davlatning soliq tizimi soliqlarning toʻgʻri hisoblanishi va ularning byudjetga toʻliq miqdorda kiritilishi, soliq idoralarini tashkil etish paytida ular oldiga qoʻyilgan maqsadlarga yerishishi, soliq toʻlovchilarning munosabatlari, soliq qonunlariga rioya qilinishi koʻp jihatdan respublikadagi soliq, huquqni muhofaza qilish, davlat hokimiyati va boshqaruvining boshqa organlarining muvofiqlashtirilgan tarzda amaliy, tezkor ravishdagi bahamjihat harakatiga bogʻliqdir. Oʻzbekiston Respublikasining Davlat soliq qoʻmitasi davlat organlari bilan birgalikda soliq qonunlarining qoʻllanilish amaliyotini muntazam tarzda tahlil etadi va umumlashtiradi, ular asosida amaldagi meʼyoriy hujjatlarga respublikadagi iqtisodiy vaziyatning rivojlanishini talab qiladigan oʻzgartirishlar va qoʻshimchalarni kiritish yuzasidan tegishli takliflarni beradi.

Davlat soliq qoʻmitasining ishtirokida amalga oshiriladigan maʼmuriy-xuquqiy munosabatlarni koʻrib chiqarkanmiz, ularning ichida Davlat soliq qoʻmitasi davlat

boshqaruvining mustaqil sub'ekti sifatida namoyon bo'ladigan munosabatlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Davlat soliq qo'mitasi xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan chora-tadbirlarni ishlab chiqishda, soliq siyosatini muvofiqlashtirish masalalari bo'yicha xorijiy davlatlar bilan hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va imzolashda, ikkiyoqlama soliq solinishini bartaraf qilish yuzasidan Vazirlar Mahkamasining topshirig'iga binoan hukumatlararo bitimlarni tasdiqlash va imzolashda ishtirok etadi.

Vakillik hokimiyatining mahalliy organlari davlat boshqaruvi organlari bilan turli yo'nalishlar bo'yicha bahamjihat hamkorlik qiladilar.

Davlat soliq organlarining mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorlikdagi harakati ularning O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan yagona soliq siyosatini amalga oshirishda, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va tumanlar byudjetlariga soliqlar va boshqa to'lovlarning kelib tushishini ta'minlash borasidagi topshiriqlarning bajarilishi natijalarini tahlil etishda qatnashishida namoyon bo'ladi.

Davlat soliq inspeksiylarining tegishli ma'muriy-hududiy birlikda markazlashtirilgan idora usuli va qonunchilik rejimida ish olib borishi ham ko'rib chiqilayotgan organlarning munosabatlarini tavsiflash uchun muhim ahamiyatga ega.

Hamkorlikdagi harakatning ayni shunday darajasida umumdavlat va hududiy manfaatlarining qo'shib olib borishning mahalliy hokimiyat organlari hududlarini kompleks tarzda rivojlantirishning turli xildagi muammolari vujudga keladi. Ularning muvaffaqiyatli tarzda hal etilishi, hamkorlik masalalarining birgalikda muhokama qilinishi, vakillik hokimiyati mahalliy organlari vakillarining ishtirokini taqozo etadi.

Davlat soliq qo'mitasi kundalik faoliyat jarayonida davlat boshqaruvining boshqa organlari bilan tez-tez munosabatlarga kirishadiki, bunday munosabatlar davlat nazoratining ushbu markaziy organi faoliyati tusini aniq-ravshan ajratib ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar uning asosiy tartibga soluvchi omili bo'ladi. Hokimiyat va boshqaruvning deyarli barcha organlari bu jihatni u yoki bu darajada hisobga olishi kerak bo'ladi va aynan shu holat Davlat soliq qo'mitasining ushbu organlar bilan ko'p turdagi munosabatlarining ob'ektiv zarurligini belgilaydi.

Shu jihatdan olganda davlat boshqaruvining Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi singari organlar tizimining hamkorlikdagi harakati birmuncha muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo mazkur organlar oldida turgan vazifa va maqsadlarning umumiylikini ta'kidlab o'tish kerak bo'ladi. Moliya vazirligi moliya tizimi tarkibiga kiradigan organlarni boshqarish jarayonida O'zbekiston Respublikasi moliya tizimi mexanizmining yaxlitligini, bozor munosabatlarining shakllanishi va aholini ijtimoiy himoyalash sharoitida narxlarni tartibga solishning iqtisodiy usullarining ahamiyatini kuchaytirishni ta'minlay borib davlatning moliyaviy, valyuta, narx-navo, monopoliyaga qarshi siyosatiga muvofiq keladigan soliq siyosatini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasining soliq va moliya organlari korxonalarining xorijiy valyutadagi mablag‘larini majburiy tartibda sotilishi lozim bo‘lgan summalarini, shuningdek korxonalarining to‘laydigan soliqlarining to‘g‘riligi va o‘z vaqtida amalga oshirilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

Davlat soliq qo‘mitasi bilan respublikaning bank tizimi o‘rtasida g‘oyat mustahkam hamkorlik qaror topgan. Ular o‘tkaziladigan valyuta operatsiyalarining amaldagi qonunlarga muvofiqligini va buning uchun zarur ruxsatnomalarning mavjuddigini, rezidentlarning byudjetga soliqlar va boshqa to‘lovlarni to‘lashga oid majburiyatlarini, shuningdek, xorijiy valyutani O‘zbekiston Respublikasining Markaziy bankiga sotishiga doir majburiyatlarini bajarishlarini, valyuta mablag‘laridan maqsadli va samarali foydalanilishni, xorijiy valyutadagi to‘lovlarning asosligini, nihoyat, valyuta operatsiyalari bo‘yicha hisob va hisobotning to‘liqligini va ob‘ektivligini birgalikda tekshiradi.

O‘zbekiston Respublikasining barcha bank muassasalariga soliq boshqarmalari va inspeksiya va nazorat xizmatlarining taqdimnomalariga binoan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hisobvaraqlaridan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarga oid qarzlarning summasini muddati o‘tkazib yuborilgan har bir kun uchun 0,07 foiz miqdoridagi penyani hisoblagan holda undirib olish huquqi berilgan.

Bank yoki kredit muassasasining aybiga ko‘ra soliq to‘lovchining to‘lov topshiriqnomasi ijro qilinmagan hollarda esa ushbu bank yoki kredit muassasasidan soliq to‘lovchining yoki soliq idorasining topshiriqnomasi kelib tushgan kundan keyingi uchinchi kundan boshlab to‘lov muddati o‘tkazib yuborilgan har bir kun uchun soliqning to‘lanmagan summasidan belgilangan tartibda penya undirib olinadi. Penyaning undirilishi bank yoki kredit muassasasini soliqqa oid topshiriqlarni bajarishdan ozod qilmaydi.

Soliq idoralarining rahbarlari o‘z xizmatlari va bo‘linmalarining O‘zbekiston Respublikasining soliqqa oid qonunlari buzishlarini o‘z vaqtida aniqlash va ularga barham berishga, shuningdek, o‘zaro manfaatli bo‘lgan boshqa masalalarni hal etishga oid harakatlarini doimiy ravishda muvofiqlashtirib turishlari shart. Shu maqsadlarda ishchi guruhlarini tashkil etilishi, kelishilgan harakatlar uchun manfaatdor bo‘linmalar vakillarining muntazam tarzda uchrashuvlar o‘tkazilishi, eng muhim muammolar esa hay’atlarning birgalikdagi yig‘ilishlarida ko‘rib chiqilishi mumkin.

Birgalikdagi ishlar buyicha yagona dalolatnoma tuziladi va uni bir tomondan, ushbu tekshirishni o‘tkazgan xodimlar, ikkinchi tomondan esa, tekshirilgan korxonalar, muassasa, tashkilotning rahbari va bosh hisobchisi yoki tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan fuqaro imzolaydi.

Xulosa qilib aytganda respublikamizda soliq xizmati organlari o‘z oldiga qo‘yilgan vazifa va funktsiyalarga muvofiq bir qancha organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o‘zaro hamkorlikda faoliyat ko‘rsatadi.

Soliq yukini izchillik bilan kamaytirish, soliq solish tizimini soddalashtirish va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish hamda mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini yaxshilashning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Shu bilan birga, o'rganishlar natijalari mazkur sohada bir maromda iqtisodiy o'sishga, ishbilarmonlik va investitsiyaviy faollikni oshirishga, sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga, shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar yig'iluvchanligining zarur darajasini ta'minlashga to'sqinlik qilayotgan bir qator tizimli muammolarni ko'rsatdi, xususan:

birinchidan, umumbelgilangan soliqlarni to'lovchilar uchun soliq yuki darajasining yuqoriligi, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimida soliqlarni to'laydigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi soliq yuki darajasidagi farqning sezilarliligi;

ikkinchidan, qo'shilgan qiymat solig'ini undirishning samarasiz tizimi, soliq to'lovchilarning aylanma mablag'larini jalb qiladigan, shuningdek, iste'mol mahsulotining oraliq va yakuniy qiymati qimmatlashishiga olib keladigan hamda yirik va kichik biznes o'rtasidagi kooperatsiyaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan majburiy to'lovlarning mavjudligi;

uchinchidan, soliq to'lovchilar tomonidan xodimlarning real sonini va mehnatga haq to'lash fondini yashirishga olib keluvchi mehnatga haq to'lash fondi soliq stavkalarining yuqoriligi;

to'rtinchidan, imtiyozlarning samaradorligini monitoring va nazorat qilish bo'yicha ta'sirchan tizimning mavjud emasligi sababli sog'lom raqobatni ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni soliq va bojxona, shu jumladan individual xususiyatga ega bo'lgan imtiyozlar hisobiga qo'llab-quvvatlash amaliyotining keng tarqalganligi;

beshinchidan, davlat organlari va tashkilotlari o'rtasida axborot almashish mexanizmlarining, elektron soliq ma'muriyatchiligi hamda soliq nazoratini amalga oshirish shakl va uslublarining takomillashmaganligi;

oltinchidan, o'tkaziladigan nazorat tadbirlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va insofli tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyatiga aralashishlarni kamaytirishga to'sqinlik qiluvchi nazorat faoliyatini amalga oshirishda xavf-xatarlarni tahlil qilish va boshqarishning aniq tizimi yo'qligi;

ettinchidan, mahalliy soliq va yig'implarning ma'muriyatchiligi mexanizmlarining samarasizligi oqibatida ularning yig'iluvchanlik darajasi etarli emasligi, shuningdek, ko'chmas mulk va yer uchastkalarini to'liq hisobga olish va qiymatini ob'ektiv aniqlashning mavjud emasligi.

Mavjud tizimli muammolarni bartaraf etish, 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar

strategiyasida belgilangan soliq yukini kamaytirish va soliq solish tizimini soddalashtirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish vazifalarini amalga oshirish maqsadida, shuningdek, keng jamoatchilik muhokamasi natijalari hamda Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki va xalqaro ekspertlarning tavsiyalaridan kelib chiqib:

1. Quyidagilar O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasining asosiy yo'nalishlari etib belgilansin:

iqtisodiyotga soliq yukining darajasini kamaytirish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimi bo'yicha soliqlarni to'laydigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi soliq yuki darajasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish;

soliqlarni unifikatsiya qilish orqali ularning sonini optimallashtirish, shuningdek, o'xshash soliq solish bazasiga ega bo'lgan soliqlarni birlashtirish, soliq hisobotlarini qisqartirish va soddalashtirish, operatsion xarajatlarni minimallashtirish;

makroiqtisodiy vaziyatning barqarorligini, O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti va uning daromadlarini shakllantirishning mustahkamligini ta'minlash;

soliq qonunchiligini soddalashtirish, soliq munosabatlari sohasida normativ-huquqiy hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish, insofli soliq to'lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoyasini kuchaytirish;

soliq solish masalalarini tartibga soladigan havolaki normalar va qonun osti hujjatlarini maksimal darajada cheklagan holda, soliq qonunchiligining barqarorligini hamda O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi normalarining to'g'ridan-to'g'ri amal qilishini ta'minlash, shu jumladan kodeksda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar stavkalarining miqdorlarini belgilash;

xorijiy investorlar va investitsiyalar uchun qulay rejimni saqlab qolish, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ishonchli huquqiy himoyalash;

soliq nazoratining shakl va mexanizmlarini, shu jumladan soliq solish ob'ektlari hamda soliq to'lovchilarni yanada to'liq qamrab olish va hisobini ta'minlaydigan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga takomillashtirish, transfer narxlarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarga soliq solish tartibini joriy etish.

2. Ma'lumot uchun qabul qilinsinki, O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasi doirasida 2019 yil 1 yanvardan boshlab:

a) birinchidan, mehnatga haq to'lash fondiga soliq yuki quyidagilar orqali kamaytiriladi:

barcha fuqarolar uchun jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining yagona stavkasini 12 foiz miqdorida joriy etish, shundan 0,1 foizini shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisobvaraqlariga yo'naltirish. Bunda, ayrim toifadagi

fuqarolarning mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori 1,41 baravari miqdoridagi daromadlarini soliq solishdan ozod qilishning amaldagi tartibi saqlab qolinadi;

fuqarolarning mehnatga haq to'lash turidagi daromadlaridan Byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga ushlab qolinadigan sug'urta badallarini bekor qilish;

pensiya tizimining barqarorligini ta'minlash maqsadida byudjet tashkilotlari va davlat korxonalari, ustav jamg'armasi (kapitali)da davlat ulushi 50 foiz va undan ko'proq miqdorda bo'lgan yuridik shaxslar, ustav jamg'armasi (kapitali)ning 50 foizi va undan ko'proq miqdori davlat ulushi 50 foiz va undan ko'proq bo'lgan yuridik shaxsga tegishli yuridik shaxslar hamda ularning tarkibiy tuzilmalari uchun yagona ijtimoiy to'lovni 25 foiz miqdorida belgilash, shuningdek, boshqa yuridik shaxslar uchun ushbu to'lov stavkasini 15 foizdan 12 foizgacha pasaytirish;

b) ikkinchidan, oborot (tushum)dan soliqlarni optimallashtirgan holda umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliqlar to'lovchilarni soliqqa tortish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan tartibiga o'tish mezonlari quyidagilar orqali takomillashtiriladi:

davlat maqsadli jamg'armalariga yuridik shaxslarning oboroti (tushumi)dan undiriladigan majburiy ajratmalarni bekor qilish;

yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkasini 14 foizdan 12 foizgacha, tijorat banklari uchun — 22 foizdan 20 foizgacha pasaytirish, shuningdek, mobil aloqa xizmati ko'rsatayotgan yuridik shaxslar (uyali aloqa kompaniyalari) uchun rentabellik darajasidan kelib chiqib ular uchun qo'shimcha foyda solig'i hisoblash tartibini bekor qilgan holda 14 foizdan 20 foizgacha oshirish;

dividendlar va foizlar ko'rinishidagi daromadlar bo'yicha to'lov manbaidan ushlab qolinadigan foyda solig'i stavkasini 10 foizdan 5 foizgacha pasaytirish;

o'tgan yil yakunlari bo'yicha yillik oboroti (tushumi) 1 milliard so'mdan oshgan yoki yil davomida belgilangan chegaraviy miqdorga etgan korxonalarni umumbelgilangan soliqlarni to'lashga o'tkazish. Bunda, yillik oborot (tushum)ning 1 milliard so'm etib belgilangan chegaraviy miqdori 3 yilda kamida bir marta qayta ko'rib chiqiladi;

barcha tadbirkorlik sub'ektlari, shu jumladan oboroti (tushumi) 1 milliard so'mgacha bo'lgan yuridik shaxslar uchun yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i, er solig'i va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni joriy etish;

qo'shimcha foyda solig'ini hisoblash va to'lash tartibini, shu jumladan royalti to'lashni joriy etish orqali takomillashtirish;

v) uchinchidan, soliq solishning soddalashtirilgan tartibi bo'yicha soliq to'lovchilarga soliq siyosatini takomillashtirishning salbiy ta'sirini kamaytirish choralari quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq stavkasini, bino va inshootlardan, shu jumladan ilgari xususiyashtirilgan ob'ektlardan samarasiz

foydalanayotgan yuridik shaxslar uchun oshirilgan stavkada soliq hisoblash tartibini saqlab qolgan holda, 5 foizdan 2 foizga pasaytirish;

yillik oboroti (tushumi) 1 milliard so'mgacha bo'lgan soliq to'lovchilar uchun oborotdan (tushumdan) soliqni 4 foiz miqdordagi bazaviy stavkadan kelib chiqib hisoblash va to'lash tartibini hamda qo'shilgan qiymat solig'ini ixtiyoriy ravishda to'lash imkoniyatini belgilash;

yagona yer solig'i to'lovchilar uchun soliq solish tartibini saqlab qolish.

g) to'rtinchidan, qo'shilgan qiymat solig'i va aktsiz solig'ini hisoblash va to'lash tartibi quyidagilar orqali takomillashtiriladi:

qo'shilgan qiymat solig'ini to'liq hisobga olish tizimini joriy etish, soliq solish bazasini aniqlashtirish va imtiyozlar sonini kamaytirish, shuningdek, 2019 yil yakuni bo'yicha mazkur soliq stavkasi miqdorini pasaytirish orqali qo'shilgan qiymat solig'ining 20 foiz miqdordagi amaldagi stavkasini saqlab qolish;

hozirgi vaqtda sotib olinadigan asosiy vositalar, qurilishi tugallanmagan ob'ektlar va nomoddiy aktivlar narxiga kiritiladigan qo'shilgan qiymat solig'ini hisobga olish summalariga kiritish huquqini berish;

tegishli tadbirlarni moliyalashtirish uchun mablag'larni respublika byudjetiga o'tkazgan holda, alkogol va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar uchun har bir ishlab chiqariladigan mahsulot birligiga o'rnatilgan aktsiz va yig'implarni birlashtirish⁴⁷.

Mamlakatda soliq siyosatini takomillashtirish, soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshirish, soliq yukini izchil kamaytirish, soliq tizimini soddalashtirish va soliq hisobotlarini tubdan qisqartirish yuzasidan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasining amaliyotga joriy etilishi natijasida mehnatga haq to'lash jamg'armasiga soliq yuki kamaytirildi, aylanma mablag'lardan olinadigan soliqlar optimallashtirildi, davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalarni bekor qilish va yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkasini kamaytirish orqali soliq tizimi qayta ko'rib chiqildi.

Soliq tizimini yanada takomillashtirish, iqtisodiyotda xufiyona aylanmani qisqartirish va O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasining asosiy yo'nalishlarini amalga oshirish maqsadida:

1. Shunday tartib o'rnatilsinki, unga muvofiq tadbirkorlik sub'ektlari aniqlangan soliqqa oid huquqbuzarlikni tan olib, davlat soliq xizmati organlarining soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qarorini olgan kundan e'tiboran o'n kun muddat ichida moliyaviy jarimalarni ixtiyoriy ravishda

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 iyundagi "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiya"si to'g'risidagi PF-5468-sonli Farmoni.

to'lasa, tadbirkorlik sub'ektlarining mansabdor shaxslari yoki xodimlari yoxud tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar mazkur huquqbuzarlik uchun qonun hujjatlarida belgilangan jinoiy va ma'muriy javobgarlikdan ozod etiladi.

2. 2020 yil 1 yanvardan boshlab:

qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashga o'tadigan yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar davlat soliq xizmati organlarida ushbu soliqning to'lovchisi sifatida majburiy hisobga olinadi va bu qo'shilgan qiymat solig'i summasini hisobga olishning sharti hisoblanadi;

qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashga o'tishda ushbu soliq summasi qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashga o'tilgan sanadan avvalgi oxirgi 12 oyda xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tasdiqlangan qoldiqlari bo'yicha realizatsiya hajmiga mos keladigan ulushda hisobga olinadi;

qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashga o'tish yoki yagona soliq to'lovini to'lashni rad etish to'g'risidagi xabarnoma qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashga o'tiladigan oy boshlanishidan oldin o'n ish kunidan kechiktirmasdan taqdim etiladi.

Soliq tizimi iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, mamlakatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga erishishda muhim mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

2018 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasi soliq yukini kamaytirish va soliq tizimini soddalashtirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, tadbirkorlikni rivojlantirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay muhitni shakllantirish vazifalarini amalga oshirishni davom ettirish imkonini berdi.

Shu bilan birga, soliq tizimida ishbilarmonlik va investitsiyaviy faollikni oshirish, sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, shuningdek, soliq islohotlarini samarali amalga oshirishga to'sqinlik qilayotgan quyidagi kamchilik va muammolar mavjud:

birinchidan, soliq ma'muriyatchiligini tashkil etish printsiplari eskirgan bo'lib, soliq to'lovchilarga kompleks xizmatlar ko'rsatishni, shuningdek ular tomonidan soliq majburiyatlarining ixtiyoriy bajarilishini ta'minlamayapti;

ikkinchidan, soliq majburiyatlarini bajarishda ma'muriy xarajatlar (sarflanadigan vaqt va mablag') darajasi yuqori bo'lib qolmoqda;

uchinchidan, soliq sohasida imtiyozlar berish borasida aniq mezon va mexanizmlar mavjud emas;

to'rtinchidan, xufiyona iqtisodiyot darajasini qisqartirishga qaratilgan, shuningdek tadbirkorlik faoliyatini qonuniylashtirish jarayonlarini rag'batlantiruvchi jamoatchilik nazorati mexanizmlari mukammal emas;

beshinchidan, soliq to'lovchi bilan soliq organlari o'rtasida ma'lumot almashinuvini ta'minlovchi yagona standart va dasturiy mahsulotlar mavjud emas;

oltinchidan, soliq hisobi sifatini pasaytiradigan, soliq bazasining kengayishi va barqaror soliq tushumlarini ta'minlashga to'sqinlik qiladigan idoralararo axborot hamkorligi sust yo'lga qo'yilgan;

ettinchidan, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash sohasida hamda soliq organlari xodimlari faoliyatini baholashda tizimli kamchiliklar mavjud.

Ushbu kamchilik va muammolar soliq tizimini jadal rivojlantirish, soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshirish hamda soliqlar va majburiy to'lovlarning talab darajasida yig'ilishiga to'sqinlik qilmoqda.

Shu munosabat bilan quyidagi maqsad, vazifa va asosiy yo'nalishlarni nazarda tutuvchi Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

2020 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va xalq deputatlari mahalliy kengashlarining byudjet sohasidagi vakolatlarini kengaytirish, byudjet mablag'larini taqsimlovchilarning mas'uliyatini yanada oshirish, mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirish va mablag'laridan foydalanishda mahalliy davlat hokimiyati organlarining erkinligini ta'minlashga qaratilgan yangi byudjet tizimi joriy etilmoqda.

Ilk bor, "2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan respublika byudjeti xarajatlari vazirlik va idoralar kesimida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari tomonidan, mahalliy byudjetlar xarajatlari esa xalq deputatlari mahalliy kengashlari tomonidan tasdiqlanishi belgilab qo'yildi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining faoliyatiga bevosita bog'liq bo'lgan hamda to'liq mahalliy byudjetlar ixtiyorida qoldiriladigan daromad turlari kengaytirildi.

2020 yildan boshlab barcha davlat maqsadli jamg'armalari va chetdan jalb qilingan tashqi qarz mablag'lari hisobidan amalga oshirilayotgan davlat xarajatlari konsolidatsiyalashgan davlat byudjetida aks ettirilib, byudjet qamrovi va ochiqligi darajasi kuchaytirildi. Xalqaro standartlarga muvofiq umumiy fiskal balansining hisobini yuritish yo'lga qo'yildi.

Yangi tahrirdagi Soliq kodeksida soliqlarni ortiqcha undirganlik uchun davlat soliq xizmati organlarining javobgarligi kuchaytirildi, zamonaviy usullarni qo'llagan holda xorijiy amaliyotda sinalgan soliq nazorati shakllari joriy etildi, shuningdek, soliqlarni hisoblash va to'lash tartiblari soddalashtirildi.

O'z navbatida, amalga oshirilayotgan islohotlar vazirliklar, idoralar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining birinchi darajali xarajatlarni, davlat dasturlari va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha tadbirlarni o'z vaqtida moliyalashtirish borasida javobgarligini oshirishni, manbasi aniq bo'lmagan

tadbirlarni amalga oshirmaslikni hamda byudjet intizomini yanada qat'iyashtirishni talab etadi.

Davlat moliyasini tizimi va byudjet intizomini yanada mustahkamlash, soliq-byudjet tizimining shaffofligini oshirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet daromadlari prognoz ko'rsatkichlari bajarilishida manfaatdorligini kuchaytirish, shuningdek, "2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni ijrosini ta'minlash maqsadida:

1. Quyidagilar **2020-2024 yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasining asosiy yo'nalishlari** etib belgilansin:

solix-byudjet siyosatiga strategik yondashuvni tatbiq etish maqsadida o'rta muddatli byudjet asoslarini ishlab chiqish hamda yillik byudjetni shakllantirishning yangi "**natijaga yo'naltirilgan byudjet**" tizimini joriy etish;

makrofiskal prognozlar ishonchliligini ta'minlash bo'yicha institutsional salohiyatni va byudjet jarayoni ishtirokchilarining mas'uliyatini oshirish;

byudjet mablag'larini taqsimlovchilar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet sohasidagi vakolatlarini va hisobdorligini oshirish hamda ularning mas'uliyatini kuchaytirish;

fiskal tavakkalchiliklarni baholash, moliyaviy aktivlar va majburiyatlar hisobini yuritish hamda ularni samarali boshqarish tizimini joriy etish;

byudjet hisobi standartlarini unifikatsiya qilish, ichki nazorat va audit tizimini takomillashtirish orqali moliyaviy intizomni mustahkamlash;

byudjet ma'lumotlarining ochiqligi, to'liqligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash;

byudjet jarayoni ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Solix siyosatining mohiyatini tushuntirib bering?
2. Solix siyosatining qanday shakllari mavjud, ularni izohlab bering.
3. Solix kontseptsiyasi nima?
4. Solix siyosati tasnifi deganda nimani tushunasiz?
5. Solix siyosati strategiyasi deganda nimani tushunasiz?
6. Solix siyosati taktikasini izohlab bering.
7. Solix siyosati strategiyasi va taktikasining o'zaro aloqasini tushuntirib bering.
8. Solix siyosatining qanday maqsadlari mavjud?
9. Solix siyosatining qanday tartibga solish vositalari mavjud?
10. Solix siyosatining huquqiy asoslarini ifodalab bering.
11. Solix siyosati xususiyatlari va yo'nalishlarini tushuntirib bering.

12.Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda davlat hokimiyati organlarining vakolatlari deganda nimani tushunsiz?

13.Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda qonun chiqaruvchi hokimiyat qanday vakolatlarga ega?

14.Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda ijro etuvchi hokimiyat qanday vakolatlarga ega?

15.Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda mahalliy hokimiyat organlari qanday vakolatlarga ega va bu borada qanday muammolar mavjud?

16.Soliqlar bo'yicha sud hokimiyati qanday vakolatlarga ega?

17.Soliq siyosatining ijrosini ta'minlashda davlat soliq idoralari qanday rol o'ynaydi?

18.Soliq siyosatini amalga oshirishda davlat soliq idoralari boshqa qanday tashkilot va muassasalar bilan hamkorlik qiladi va ularning bu borada ahamiyati qanday?

VIII BOB. SOLIQQA OID HUQUQBUZARLIK TUSHUNCHASI, TURLARI VA JAVOBGARLIK TO'G'RISIDAGI UMUMIY QOIDALAR

REJA:

- 8.1. Soliqqa oid huquqbuzarlik tushunchasi
- 8.2. Soliqqa oid huquqbuzarliklarning turlari hamda ularni sodir etganlik uchun javobgarlik
- 8.3. Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortishning umumiy shartlari
- 8.4. Moliyaviy sanksiyalar va ularni qo'llash tartibi

8.1.SOLIQQA OID HUQUQBUZARLIK TUSHUNCHASI

Vakolatli organlarning soliq to'lovchilar va soliq agentlari tomonidan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazorat qilishga doir faoliyati soliq nazoratidir.

Soliq nazorati maqsadida soliq Kodeksining 133-moddasida ko'rsatilgan davlat organlari, muassasalari, tashkilotlar va mansabdor shaxslar soliq to'lovchilarni soliq bo'yicha hisobga olish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni soliq Kodeksida belgilangan tartibda soliq organlariga taqdim etishi shart.

Soliq nazorati maqsadida banklar soliq Kodeksining 134-moddasida o'z zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajaradi.

Soliq, bojxona organlari va boshqa vakolatli organlar, prokuratura organlari hamda tergov organlari soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlari, o'zlari olib borayotgan soliq tekshiruvlari haqidagi o'zida mavjud materiallar to'g'risida bir-birini xabardor qiladi. Shuningdek mazkur organlar o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish maqsadida boshqa zarur axborot bilan almashishni amalga oshiradi. Bunday xabardor qilish tartibi mazkur organlar o'rtasidagi kelishuvlar bilan belgilanadi.

Soliq to'lovchi (soliq agenti) to'g'risida qonun hujjatlari talablarini buzgan holda olingan hujjatlar yoki boshqa axborot ushbu shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortishga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin emas.

Soliq nazorati materiallari O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibda soliq to'lovchi hisobda turgan joydagi soliq organida tekshiruv tugagan kundan keyingi ish kunidan kechiktirmay ro'yxatdan o'tkazilishi kerak.

Soliq organlari soliq nazoratini:

- 1) soliq tekshiruvlari;
- 2) soliq monitoringi shaklida amalga oshiradi.

Bojxona organlari tovarlarning O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib o'tilishi munosabati bilan to'lanishi lozim bo'lgan soliqlarga nisbatan o'z vakolatlari doirasida soliq Kodeksiga va bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq soliq nazoratini amalga oshiradi.

Soliq tekshiruvlari soliq to'lovchilar, yig'implarni to'lovchilar va soliq agentlari tomonidan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazorat qilish maqsadida o'tkaziladi.

Soliq tekshiruvi soliq to'lovchi to'g'risida soliq organlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlarni o'rganish va tahlil qilish asosida amalga oshiriladi.

Soliq organlari soliq tekshiruvlarining quyidagi turlarini o'tkazadi:

- 1) kameral soliq tekshiruvi;
- 2) sayyor soliq tekshiruvi;
- 3) soliq auditi.

Soliq to'lovchining, soliq agentining yoki boshqa shaxsning soliq Kodeksida javobgarlik belgilangan g'ayriqonuniy aybli qilmishi (harakati yoki harakatsizligi) soliqqa oid huquqbuzarlik deb e'tirof etiladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar soliqqa oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun soliq Kodeksining 28 va 29-boblarida nazarda tutilgan hollarda javobgar bo'ladi.

Jismoniy shaxs soliqqa oid huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun o'n olti yoshdan boshlab javobgarlikka tortilishi mumkin.

Soliq auditi natijasida aniqlangan soliqqa oid huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar soliq Kodeksining 158 va 159-moddalarida nazarda tutilgan tartibda ko'rib chiqiladi. Mazkur ko'rib chiqish tartibi soliq Kodeksining 223 yoki 224-moddalarida nazarda tutilgan soliqqa oid huquqbuzarliklarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Soliq organlarining mansabdor shaxslari tomonidan soliq Kodeksida belgilangan talablarga rioya etmaslik yuqori turuvchi soliq organi yoki sud tomonidan soliq organining qarorini bekor qilish uchun asos bo'lishi mumkin.

Soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish tartib-taomilining muhim shartlarini buzish yuqori turuvchi soliq organi yoki sud tomonidan soliq organining soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish va (yoki) soliq summalarini qo'shib hisoblash to'g'risidagi qarorini bekor qilish uchun asos bo'ladi. Bunday muhim shartlar jumlasiga o'ziga nisbatan soliq tekshiruvi o'tkazilgan shaxsning soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish jarayonida shaxsan va (yoki) o'z vakili orqali ishtirok etish imkoniyatini ta'minlash hamda soliq to'lovchining tushuntirishlar berish imkonini ta'minlash kiradi.

Soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish tartib-taomilining boshqacha buzilishlari ham, agar bunday qoidabuzarliklar soliq organi rahbari (rahbar o'rinbosari) tomonidan g'ayriqonuniy qaror qabul qilishga olib kelgan yoki olib kelishi mumkin bo'lsa, yuqori turuvchi soliq organi yoki sud tomonidan soliq organining qarorini bekor qilish uchun asos bo'lishi mumkin.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlari qaysi soliq auditi va sayyor soliq tekshiruvi davomida aniqlangan bo'lsa, o'sha soliq auditi dalolatnomasi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi materiallari soliq tekshiruvini o'tkazgan soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) tomonidan ushbu soliq tekshiruvi dalolatnomasi tuzilgan kundan e'tiboran o'n kun o'tgach, lekin o'n besh kundan kechirtirmay ko'rib chiqilishi kerak. Ularga doir qaror soliq tekshiruvi materiallari ko'rib chiqilganidan keyin besh kundan kechiktirmay qabul qilinishi lozim.

Agar tekshirilayotgan shaxs (uning vakili) soliq auditining dalolatnomasiga va (yoki) sayyor soliq tekshiruvining materiallariga doir yozma e'tirozlarini soliq Kodeksining 156-moddasi o'n ikkinchi qismida nazarda tutilgan muddatlarda taqdim etgan bo'lsa, ushbu e'tirozlar ham ko'rib chiqilishi lozim.

Soliq organi tekshiruv materiallari ko'rib chiqiladigan sana, vaqt va joy to'g'risida soliq to'lovchini ko'rib chiqish boshlanguniga qadar kamida ikki ish kuni oldin xabardor qiladi.

Agar soliq to'lovchi soliq organini uzrli sabablarga ko'ra soliq tekshiruvi materiallarining ko'rib chiqilishiga kela olmasligi to'g'risida xabardor qilgan bo'lsa, soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) soliq tekshiruvi materiallarining ko'rib chiqishni kamida besh kun muddatga qoldirish to'g'risida qaror qabul qiladi, soliq to'lovchi bu haqda xabardor qilinadi.

O'ziga nisbatan soliq auditi va sayyor soliq tekshiruvi o'tkazilgan shaxs soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish jarayonida shaxsan va (yoki) o'z vakili orqali ishtirok etishga haqli.

O'ziga nisbatan soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi o'tkazilgan, tekshiruv materiallari ko'rib chiqiladigan vaqt va joy haqida tegishli tarzda xabardor qilingan shaxsning (uning vakilining) kelmaganligi soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish uchun to'sqinlik qilmaydi, bundan ushbu shaxsning ishtirok etishi soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) tomonidan mazkur materiallar ko'rib chiqilishi uchun shart deb topilgan holatlar mustasno.

Soliq tekshiruvi materiallarini mohiyatiga ko'ra ko'rib chiqishdan oldin soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari):

1) ishni kim ko'rib chiqayotganligini va qaysi soliq tekshiruvi materiallari ko'rib chiqilishi lozimligini e'lon qilishi;

2) ko'rib chiqishda ishtirok etish uchun taklif etilgan shaxslarning kelgan-kelmaganligi faktini aniqlashi shart.

Ushbu shaxslar kelmagan taqdirda soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) ish yuritish ishtirokchilari belgilangan tartibda xabardor qilingan-qilinmaganligini aniqlashtiradi va soliq tekshiruvi materiallarini mazkur shaxslarning yo'qligida ko'rib chiqish yoki ushbu ko'rib chiqishni keyinga qoldirish to'g'risida qaror qabul qiladi;

3) o'ziga nisbatan soliq tekshiruvi o'tkazilgan shaxsning vakili ishtirok etgan taqdirda ushbu vakilning vakolatlarini tekshirishi;

4) ko'rib chiqish tartib-taomilida ishtirok etayotgan shaxslarga ularning huquqlari va majburiyatlarini tushuntirishi;

5) ko'rib chiqish uchun ishtirok etishi zarur bo'lgan shaxs kelmagan taqdirda, soliq tekshiruvi materiallarining ko'rib chiqilishini keyinga qoldirish to'g'risida qaror chiqarishi kerak.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish chog'ida tekshiruv dalolatnomasi, zarur bo'lgan taqdirda esa soliq nazorati tadbirlarining boshqa materiallari, shuningdek o'ziga nisbatan tekshiruv o'tkazilgan shaxsning yozma e'tirozlari ham o'qib eshittirilishi mumkin.

Yozma e'tirozlarning mavjud emasligi ushbu shaxsni (uning vakilini) tekshiruv materiallarini ko'rib chiqish bosqichida o'z tushuntirishlarini berish huquqidan mahrum etmaydi.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish vaqtida taqdim etilgan dalillar, shu jumladan o'ziga nisbatan tekshiruv o'tkazilgan shaxsdan ilgari talab qilib olingan hujjatlar, ushbu shaxs soliq tekshiruvlaridan o'tkazilganda soliq organlariga taqdim etilgan hujjatlar hamda soliq organida mavjud bo'lgan boshqa hujjatlar o'rganiladi.

Soliq Kodeksi talablari buzilgan holda olingan dalillardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Soliq to'lovchining faoliyati to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlar (axborot), agar ular soliq Kodeksida belgilangan muddatlar buzilgan holda soliq organiga taqdim etilgan bo'lsa ham ko'rib chiqilishi mumkin.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish davomida zarur bo'lgan taqdirda ushbu ko'rib chiqishda ishtirok etish uchun guvohni, ekspertni, mutaxassisni jalb etish to'g'risida qaror qabul qilinishi mumkin.

Soliq tekshiruvi materiallari ko'rib chiqilayotganda bayonnoma yuritiladi.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi materiallarini ko'rib chiqish jarayonida soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari):

1) o'ziga nisbatan tekshiruv dalolatnomasi tuzilgan shaxs soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishini sodir etgan-etmaganligini;

2) aniqlangan qoidabuzarliklar soliqqa oid huquqbuzarlik alomatini tashkil etish-etmasligini;

3) shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortishga asoslar mavjud-mavjud emasligini;

4) soliq to'lovchining e'tirozlari asoslanganligini belgilaydi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik alomati mavjud bo'lgan taqdirda soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etishdagi aybini istisno etuvchi holatlarni yoki soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikni yumshatuvchi yoxud og'irlashtiruvchi holatlarni aniqlaydi.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlari sodir etilganligi faktini tasdiqlash uchun qo'shimcha dalillar olish zarur bo'lgan taqdirda yoki ular bo'lmaganda soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) soliq nazoratining qo'shimcha tadbirlarini bir oydan oshiq bo'lmagan muddatda o'tkazish to'g'risida qaror chiqarishga haqlidir.

Soliq nazoratining qo'shimcha tadbirlarini tayinlash to'g'risidagi qarorda bunday qo'shimcha tadbirlarni o'tkazish zaruratini keltirib chiqargan holatlar bayon etiladi, ularni o'tkazish muddati va aniq shakli ko'rsatiladi.

Soliq nazoratining qo'shimcha tadbirlari sifatida soliq Kodeksi ning 146 va 147-moddalariga muvofiq hujjatlarni talab qilib olish, guvohni so'roq qilish, ekspertiza amalga oshirilishi mumkin.

Soliq nazorati qo'shimcha tadbirlarining boshlanishi va tugashi, soliq nazoratining o'tkazilgan qo'shimcha tadbirlari to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlari sodir etilganligi yoki ularning mavjud emasligi faktini tasdiqlash uchun olingan qo'shimcha dalillar, tekshiruvchilarning aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etishga doir xulosalari va takliflari hamda soliq Kodeksining moddalariga oid havolalar, agar soliq Kodeksida soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining ushbu buzilishlari uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lsa, soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi dalolatnomasiga doir qo'shimchada qayd etiladi.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi dalolatnomasiga doir qo'shimcha soliq nazoratining qo'shimcha tadbirlarini o'tkazgan soliq organining mansabdor shaxslari tomonidan bunday tadbirlar tugagan kundan e'tiboran o'n kun ichida tuzilishi va imzolanishi kerak.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi dalolatnomasiga doir qo'shimcha soliq nazoratining qo'shimcha tadbirlari natijasida olingan materiallar ilova qilingan holda ushbu qo'shimcha tuzilgan sanadan e'tiboran uch kun ichida o'ziga nisbatan tekshiruv o'tkazilgan shaxsga (uning vakiliga) imzo qo'ydirib berilishi yoki u olingan sana to'g'risida dalolat beruvchi boshqa usulda topshirilishi kerak.

Agar o'ziga nisbatan tekshiruv o'tkazilgan shaxs (uning vakili) soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi dalolatnomasiga doir qo'shimchani olishdan bosh tortsa, bunday fakt tekshiruv dalolatnomasiga doir qo'shimchada aks ettiriladi.

Bunday holda soliq tekshiruvi dalolatnomasiga doir qo'shimcha tashkilotning (alohida bo'linmaning) joylashgan eri yoki jismoniy shaxsning yashash joyi bo'yicha pochta orqali buyurtma xat bilan yuboriladi va buyurtma xat yuborilgan sanadan e'tiboran beshinchi kunda qabul qilingan deb hisoblanadi.

O'ziga nisbatan soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi o'tkazilgan shaxs (uning vakili) soliq tekshiruvi dalolatnomasiga doir qo'shimcha olingan kundan e'tiboran o'n kun ichida tekshiruv dalolatnomasiga doir bunday qo'shimcha bo'yicha umuman yoki uning alohida qoidalari yuzasidan yozma e'tirozlarini taqdim etishga haqli.

Soliq auditi va sayyor soliq tekshiruvi materiallarini soliq Kodeksining 158-moddasida nazarda tutilgan tartibda ko'rib chiqish natijalari bo'yicha soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) quyidagilarni nazarda tutuvchi qarorni (bundan buyon matnda soliq tekshiruvi natijalari bo'yicha qaror deb yuritiladi) qabul qiladi:

1) soliq auditi materiallari bo'yicha soliqlar va penyalar qo'shib hisoblash yoki buni rad etish;

2) soliq to'lovchini soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish yoki buni rad etish.

Shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qarorda sodir etilgan soliqqa oid huquqbuzarlik holatlari mazkur holatlarni tasdiqlovchi hujjatlar va boshqa ma'lumotlarga, o'ziga nisbatan tekshiruv o'tkazilgan shaxs tomonidan o'z himoyasi uchun keltiriladigan vajlarga hamda ushbu vajlarni tekshirish natijalariga havola qilgan holda, o'tkazilgan soliq tekshiruvda qanday belgilangan bo'lsa, shunday bayon etiladi.

Shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qarorda soliq Kodeksining shu huquqbuzarliklarni nazarda tutuvchi moddalari va qo'llaniladigan javobgarlik choralari ko'rsatiladi.

Soliqlarni qo'shib hisoblashni nazarda tutuvchi qarorda, agar soliqlarga oid qarzdorlik tekshiruv jarayonida aniqlangan bo'lsa, soliqlarga oid aniqlangan ushbu qarzdorlik miqdori va tegishli penyalar summasi ko'rsatiladi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortishni rad etishni nazarda tutuvchi qarorda bunday rad etish uchun asos bo'lgan holatlar bayon etiladi.

Soliq tekshiruvi natijalari bo'yicha qarorda o'ziga nisbatan qaror chiqarilgan shaxs ushbu qaror ustidan qaysi muddat ichida shikoyat qilishga haqli bo'lsa, o'sha muddat va qaror ustidan yuqori turuvchi soliq organiga shikoyat qilish tartibi ko'rsatiladi.

Agar soliq auditi jarayonida soliq organining qarori asosida ortiqcha qaytarilgan soliq summasi aniqlangan bo'lsa, soliqlar summalarini qo'shib hisoblash

to'g'risidagi qarorda mazkur summa ushbu soliq bo'yicha soliq qarzi deb e'tirof etiladi. Ushbu soliq summasi soliq to'lovchiga qaytarilgan taqdirda, u mablag'larni haqiqatda olgan kundan e'tiboran, soliq summasi hisobga o'tkazishga qabul qilingan taqdirda esa – ushbu soliq summasi hisobga olishga qabul qilingan kundan e'tiboran ushbu summa soliq qarzi deb e'tirof etiladi.

Soliq auditi va (yoki) sayyor soliq tekshiruvi natijalari bo'yicha qaror qabul qilinganidan keyin soliq organining rahbari (rahbari o'rinbosari) soliq Kodeksi ning 161-moddasida nazarda tutilgan tartibda va shartlarda ushbu qarorning ijrosi uchun ta'minlash choralari ko'rishga haqli.

8.2.SOLIQA OID HUQUQBUZARLIKLARNING TURLARI HAMDA ULARNI SODIR ETGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 165-moddasida soliqqa oid huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar bo'yicha ish yuritish tartibi keltirilgan.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining soliq Kodeksi 157-moddasining ikkinchi qismida nazarda tutilgan buzilishlari to'g'risida dalolat beruvchi faktlar aniqlangan taqdirda, soliq organining soliqqa oid huquqbuzarlik faktini aniqlagan mansabdor shaxsi ushbu mansabdor shaxs va huquqbuzarlik sodir etgan shaxs tomonidan imzolanishi lozim bo'lgan dalolatnomani tuzadi.

Dalolatnoma belgilangan shaklda soliqqa oid huquqbuzarlik aniqlangan kundan e'tiboran o'n kun davomida tuziladi.

Dalolatnomada soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlarining hujjatlar bilan tasdiqlangan faktlari, shuningdek ushbu faktlarni aniqlagan mansabdor shaxsning aniqlangan qoidabuzarlikni bartaraf etishga doir xulosa va takliflari ko'rsatilishi kerak.

Dalolatnomaning shaklini va uni tuzishga doir talablarni O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi belgilaydi.

Dalolatnoma soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxsga imzo qo'ydirib beriladi yoki u olingan sana to'g'risida dalolat beruvchi boshqa usulda topshiriladi. Agar mazkur shaxs dalolatnomani olishdan bosh tortsa, soliq organining mansabdor shaxsi dalolatnomaga tegishli belgi qo'yadi. Bunday holda dalolatnoma ushbu shaxsga pochta orqali buyurtma xat bilan yuboriladi. Mazkur dalolatnoma buyurtma xat bilan yuborilgan sanadan boshlab hisoblaganda beshinchi kun u topshirilgan sana deb hisoblanadi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxs dalolatnomada bayon etilgan holatlarga va (yoki) soliqqa oid huquqbuzarlikni aniqlagan mansabdor shaxsning xulosalari hamda takliflariga rozi bo'lmagan taqdirda, dalolatnoma olingan kundan e'tiboran o'n kun ichida dalolatnoma bo'yicha umuman yoki uning ayrim qoidalari

yuzasidan yozma e'tirozlarini tegishli soliq organiga taqdim etishga haqlidir. Bunda mazkur shaxs e'tirozlarining asoslanganligini tasdiqlovchi hujjatlarni (ularning tasdiqlangan ko'chirma nusxalarini) yozma e'tirozlariga ilova qilishga yoki kelishilgan muddatda soliq organiga topshirishga haqli.

Belgilangan muddat o'tganidan keyin soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlari faktlari qayd etilgan dalolatnomani, shuningdek soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxs tomonidan taqdim etilgan hujjatlar va materiallarni ko'rib chiqadi.

Dalolatnoma javobgarlikka tortilayotgan shaxs yoki uning vakili ishtirokida ko'rib chiqiladi.

Soliq organi tekshiruv dalolatnomasi ko'rib chiqiladigan sana, vaqt va joy to'g'risida soliq to'lovchini ko'rib chiqish boshlanadigan kunga qadar kamida ikki ish kuni oldin xabardor qiladi.

Agar soliq to'lovchi soliq organini uzrli sabablarga ko'ra dalolatnomaning ko'rib chiqilishiga kelolmasligi to'g'risida xabardor qilgan bo'lsa, soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) dalolatnomaning ko'rib chiqilishini ko'pi bilan uch kun muddatga qoldirish to'g'risida qaror qabul qilib, soliq to'lovchi bu haqda xabardor qilinadi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilayotgan, tegishli tarzda xabardor qilingan shaxsning yoki uning vakilining kelmaganligi soliq organi rahbarini (rahbar o'rinbosarini) dalolatnomani ushbu shaxsning yo'qligida ko'rib chiqish imkonidan mahrum etmaydi.

Dalolatnomani ko'rib chiqish chog'ida tuzilgan dalolatnoma, soliq nazorati tadbirlarining boshqa materiallari, shuningdek soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilayotgan shaxsning yozma e'tirozlari o'qib eshittirilishi mumkin. Yozma e'tirozlarning mavjud emasligi ushbu shaxsni dalolatnomani ko'rib chiqish bosqichida o'z tushuntirishlarini berish huquqidan mahrum etmaydi.

Dalolatnoma ko'rib chiqilayotganda javobgarlikka tortilayotgan shaxsning tushuntirishlari eshitiladi, boshqa dalillar o'rganib chiqiladi.

Soliq Kodeksi talablarini buzgan holda olingan dalillardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Javobgarlikka tortilayotgan shaxs tomonidan taqdim etilgan hujjatlar (axborot), hatto ular soliq organiga soliq Kodeksida belgilangan muddatlarni buzgan holda taqdim etilgan bo'lsa ham ko'rib chiqilishi mumkin.

Dalolatnomani ko'rib chiqish chog'ida bayonnoma yuritiladi.

Dalolatnomani va soliq nazorati tadbirlarining boshqa materiallarini ko'rib chiqish jarayonida, zarur bo'lgan taqdirda, ushbu ko'rib chiqishda ishtirok etish

uchun guvohni, ekspertni, mutaxassisni jalb etish to'g'risida qaror qabul qilinishi mumkin.

Dalolatnomani va boshqa materiallarni ko'rib chiqish davomida soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari):

1) o'ziga nisbatan dalolatnoma tuzilgan shaxs soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlarini sodir etgan-etmaganligini;

2) aniqlangan qoidabuzarliklar soliq Kodeksidagi soliqqa oid huquqbuzarliklar tarkibini tashkil etish-etmasligini;

3) o'ziga nisbatan dalolatnoma tuzilgan shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish uchun asoslar mavjud-mavjud emasligini belgilaydi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik alomati mavjud bo'lgan taqdirda soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlikdagi aybini istisno etuvchi holatlarni yoxud soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikni yumshatuvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlarni aniqlaydi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 166-moddasida soliqqa oid huquqbuzarliklar to'g'risidagi materiallar bo'yicha qaror qabul qilish tartibi berilgan.

Soliq organining rahbari (rahbar o'rinbosari) dalolatnomani hamda unga ilova qilingan hujjatlar va materiallarni soliq Kodeksining 165-moddasida nazarda tutilgan tartibda ko'rib chiqish natijalariga ko'ra quyidagilarni nazarda tutuvchi qarorni qabul qiladi:

1) soliqlar va penyalarni qo'shib hisoblashni yoki buni rad etishni;

2) soliq to'lovchini soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortishni yoki buni rad etishni.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan qaror dalolatnoma ko'rib chiqilganidan keyin besh kun ichida qabul qilinadi.

Shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qarorda sodir etilgan huquqbuzarlik holatlari bayon etiladi, mazkur holatlarni, javobgarlikka tortilayotgan shaxs tomonidan o'z himoyasi uchun keltirilayotgan vajlarni tasdiqlovchi hujjatlar va boshqa ma'lumotlar hamda ushbu vajlarni tekshirish natijalari ko'rsatiladi. Shuningdek qarorda soliq Kodeksi ning shu qoidabuzarliklarni nazarda tutuvchi moddalari va qo'llaniladigan javobgarlik choralari ko'rsatiladi.

Shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qarorda o'ziga nisbatan qaror chiqarilgan shaxs shu qaror ustidan qaysi muddat ichida shikoyat qilishga haqli bo'lsa, o'sha muddat va qaror ustidan yuqori turuvchi soliq organiga shikoyat qilish tartibi ko'rsatiladi.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining qaysi aniqlangan buzilishlari uchun shaxslar ma'muriy javobgarlikka tortilishi lozim bo'lsa, o'sha qoidabuzarliklar

bo'yicha soliq organining vakolatli mansabdor shaxsi ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risida bayonnoma tuzadi. Ushbu huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish va ularni sodir etganlikda aybdor shaxslarga nisbatan ma'muriy jazoni qo'llash soliq organlari tomonidan ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Yakka tartibdagi tadbirkor bo'lmagan jismoniy shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qaror chiqarilganidan keyin tegishli soliq organi mazkur shaxsga nisbatan soliq Kodeksida belgilangan moliyaviy sanksiya qo'llash haqidagi ariza bilan sudga murojaat qiladi. Moliyaviy sanksiyalarni undirishning suddan tashqari tartibiga yo'l qo'yilmaydigan hollarda moliyaviy sanksiya qo'llashning xuddi shunday tartibidan foydalaniladi.

Sudga murojaat qilingunga qadar soliq organi soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilayotgan shaxsga moliyaviy sanksiyaning tegishli summasini o'z ixtiyori bilan to'lashni yozma shaklda taklif qilishi shart.

Zarur bo'lgan hollarda, soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilayotgan shaxsdan moliyaviy sanksiya undirish to'g'risida ariza berish bilan bir vaqtda soliq organi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda talabnomani ta'minlash haqidagi iltimosnomani sudga yuborishi mumkin.

Soliq organlarining yuridik shaxslarga va yakka tartibdagi tadbirkorlarga nisbatan moliyaviy sanksiyalar qo'llanilishini nazarda tutuvchi qarorlari bo'yicha moliyaviy sanksiyalar summalarini undirish soliq organlari tomonidan soliq Kodeksi ning 120 – 124-moddalarida nazarda tutilgan tartibda mustaqil tarzda amalga oshiriladi.

Soliq organlarining arizasiga ko'ra yakka tartibdagi tadbirkor bo'lmagan jismoniy shaxslarga nisbatan moliyaviy sanksiyalar undirish to'g'risidagi ishlar sud tomonidan ko'rib chiqiladi. Sudlarning moliyaviy sanksiyalarni undirish to'g'risidagi qonuniy kuchga kirgan qarorlarini ijro etish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Quyidagilar soliq monitoringining predmetidir: soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etish, o'ziga nisbatan soliq monitoringi o'tkazilayotgan yuridik shaxs tomonidan soliqlar va yig'implarni hisoblashning to'g'riligi, to'liq va o'z vaqtida to'langanligi (o'tkazib berilganligi).

Soliq monitoringi soliq Kodeksiga muvofiq yuridik shaxs qaysi soliqlar va yig'implarga nisbatan soliq to'lovchi yoki soliq agenti bo'lsa, barcha shunday soliqlar va yig'implarni qamrab oladi.

Soliq to'lovchilar uchun soliq monitoringi ixtiyoriydir.

Soliq monitoringi soliq monitoringini o'tkazish to'g'risidagi qaror asosida soliq organi tomonidan amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs, agar uning oldingi yil uchun daromadlari yillik moliyaviy hisobot ma'lumotlariga ko'ra kamida o'n milliard so'mni tashkil etgan bo'lsa, soliq monitoringini o'tkazish to'g'risidagi ariza bilan soliq organiga murojaat qilishga haqli.

Yuridik shaxs soliq organiga soliq monitoringini o'tkazish to'g'risida ariza taqdim etgan yildan keyingi kalendar yil soliq monitoringi o'tkaziladigan davrdir.

Soliq monitoringini o'tkazish soliq monitoringi o'tkaziladigan yilning 1 yanvaridan boshlanadi va soliq monitoringi o'tkazilgan davrdan keyingi yilning 1 iyulida tugallanadi.

8.3.SOLIQQA OID HUQUQBUZARLIK UCHUN JAVOBGARLIKKA TORTISHNING UMUMIY SHARTLARI

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 212-moddasida javobgarlikka tortishning umumiy shartlari berilgan.

Hech kim soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun soliq Kodeksida nazarda tutilganidan boshqa asoslar bo'yicha va tartibda javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Hech kim soliqqa oid sodir etilgan ayni bir huquqbuzarlik uchun takroran javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Yuridik shaxsning soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganligi uchun javobgarlikka tortilishiga mazkur huquqbuzarlik sodir etilganligi fakti soliq organining kuchga kirgan qarorida aniqlanganligi asos bo'ladi.

Yuridik shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilishi tegishli asoslar mavjud bo'lgan taqdirda uning mansabdor shaxslarini ma'muriy, jinoiy yoki qonunda nazarda tutilgan boshqa javobgarlikdan ozod etmaydi.

Shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilishi uni to'lanishi kerak bo'lgan soliqlar (yig'imlar) va penyalarning summalarini to'lash (o'tkazish) majburiyatidan ozod etmaydi.

Shaxsning aybi qonunda belgilangan tartibda isbotlanmaguniga qadar u soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etishda aybdor deb hisoblanmaydi. Javobgarlikka tortilayotgan shaxs o'zining soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlikda aybdor emasligini isbotlashi shart emas.

Soliqqa oid huquqbuzarlik fakti va shaxsning uni sodir etishda aybdorligi to'g'risida dalolat beruvchi holatlarni isbotlash majburiyati soliq organlarining zimmasiga yuklatiladi.

Shaxs soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun quyidagi holatlardan hech bo'lmaganda bittasi mavjud bo'lgan taqdirda javobgarlikka tortilishi mumkin emas:

- 1) soliqqa oid huquqbuzarlik holatining mavjud emasligi;
- 2) soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etishda shaxsning aybi mavjud emasligi;
- 3) soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish muddatlari o'tib ketganligi.

Boshqa holatlar mavjud bo'lganda ham shaxs soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

G'ayrihuquqiy xatti-harakatni (harakat va harakatsizlik) qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etgan shaxs soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlikda aybdor deb e'tirof etiladi.

Agar soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxs o'z harakati (harakatsizligi) g'ayriqonuniy ekanligini bilgan bo'lsa, bunday harakatning (harakatsizlikning) zararli oqibatlari yuzaga kelishini istagan yoxud ularning yuzaga kelishiga ongli ravishda yo'l qo'ygan bo'lsa, bunday huquqbuzarlik qasddan sodir etilgan deb topiladi.

Agar soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxs o'z harakatlari (harakatsizligi) g'ayriqonuniy ekanligini yoxud bunday harakatlar (harakatsizlik) natijasida yuzaga keladigan oqibatlarning zararli ekanligini garchand ularni oldindan ko'rishi lozim va mumkin bo'lgani holda bilmagan bo'lsa, bunday huquqbuzarlik ehtiyotsizlik tufayli sodir etilgan deb e'tirof etiladi.

Yuridik shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlikda aybdorligi uning mansabdor shaxslarining yoki vakillarining harakatlari (harakatsizligi) ushbu soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etilishini keltirib chiqargan aybiga qarab aniqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 215-moddasida shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlikdagi aybini istisno qiluvchi holatlar keltirilgan.

Shaxsning soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlikdagi aybini istisno qiladigan holatlar deb quyidagilar e'tirof etiladi:

1) soliqqa oid huquqbuzarlik belgilari bo'lgan qilmishning tabiiy ofat yoki boshqa favqulodda va bartaraf etib bo'lmaydigan holatlar oqibatida sodir etilganligi. Mazkur holatlar hammaga ma'lum faktlarning mavjudligi, ommaviy axborot vositalarida e'lon qilingan ma'lumotlar va isbotlash uchun maxsus vositalar talab etilmaydigan boshqa usullar bilan aniqlanadi;

2) soliqqa oid huquqbuzarlik alomatlari bo'lgan qilmish bunday qilmish sodir etilgan paytda kasallik oqibatida o'z harakatlarini o'zi idora etolmaydigan yoki boshqara olmaydigan holatda bo'lgan soliq to'lovchi – jismoniy shaxs tomonidan sodir etilganda. Mazkur holatlar mazmuni, mohiyati va sanasi bo'yicha soliqqa oid

huquqbuzarlik sodir etilgan o'sha soliq davriga taalluqli bo'lgan hujjatlarni soliq organiga taqdim etish orqali isbotlanadi;

3) soliq organining yoki boshqa vakolatli organning (ushbu organ mansabdor shaxsining) soliqni (yig'imni) hisoblab chiqarish, to'lash tartibi to'g'risida yoki soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari qo'llanilishining boshqa masalalari bo'yicha o'z vakolatlari doirasida soliq to'lovchiga (yig'im to'lovchiga, soliq agentiga) yoxud noma'lum doiradagi shaxslarga bergan yozma tushuntirishlari soliq to'lovchi (yig'im to'lovchi, soliq agenti) tomonidan bajarilganda. Mazkur holatlar ushbu organning tegishli hujjati mavjud bo'lgan taqdirda belgilanadi, ushbu hujjat ma'nosi va mazmuniga ko'ra, bunday hujjat qabul qilingan sanadan qat'i nazar, soliqqa oid huquqbuzarlik yuz bergan soliq davriga taalluqli bo'ladi;

4) soliq monitoringini o'tkazish davrida soliq organining soliq to'lovchiga (yig'im to'lovchiga, soliq agentiga) yuborilgan asoslantirilgan fikri soliq to'lovchi (yig'im to'lovchi, soliq agenti) tomonidan bajarilganda.

Ushbu modda birinchi qismining 3 va 4-bandlari qoidalari, agar soliq organining yozma tushuntirishlari yoki asoslantirilgan fikri soliq to'lovchi (yig'im to'lovchi, soliq agenti) tomonidan taqdim etilgan to'liq bo'lmagan yoki noto'g'ri axborotga asoslangan bo'lsa, qo'llanilmaydi.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganida shaxs soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgar bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 216-moddasida javobgarlikni engillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlar keltirilgan.

Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikni engillashtiruvchi holatlar deb quyidagilar e'tirof etiladi:

1) shaxsiy yoki oilaviy sharoitlar og'ir kechishi oqibatida soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etish;

2) tahdid yoki majburlash ta'sirida yoxud moddiy, xizmat yoki boshqa jihatdan qaramlik sababli soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etish;

3) sud yoki ishni ko'rayotgan soliq organi tomonidan javobgarlikni engillashtiruvchi deb topilishi mumkin bo'lgan boshqa holatlar.

Soliqqa oid huquqbuzarlikning ilgari xuddi shunday huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortilgan shaxs tomonidan sodir etilganligi javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat deb e'tirof etiladi. Agar soliqqa oid huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun o'ziga nisbatan javobgarlik choralari qo'llanilgan shaxs bu choralar qo'llanilgan kundan e'tiboran bir yil ichida bunday huquqbuzarlikni qayta sodir etmagan bo'lsa, u javobgarlikka tortilmagan deb hisoblanadi.

8.4.MOLIYAVIY SANKTSIYALAR VA ULARNI QO'LLASH TARTIBI

Yakka tartibdagi tadbirkor bo'lmagan jismoniy shaxsni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qaror chiqarilganidan keyin tegishli soliq organi mazkur shaxsga nisbatan ushbu Kodeksda belgilangan moliyaviy sanksiya qo'llash haqidagi ariza bilan sudga murojaat qiladi. Moliyaviy sanksiyalarni undirishning suddan tashqari tartibiga yo'l qo'yilmaydigan hollarda moliyaviy sanksiya qo'llashning xuddi shunday tartibidan foydalaniladi.

Sudga murojaat qilingunga qadar soliq organi soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilayotgan shaxsga moliyaviy sanksiyaning tegishli summasini o'z ixtiyori bilan to'lashni yozma shaklda taklif qilishi shart.

Zarur bo'lgan hollarda, soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilayotgan shaxsdan moliyaviy sanksiya undirish to'g'risida ariza berish bilan bir vaqtda soliq organi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda talabnomani ta'minlash haqidagi iltimosnomani sudga yuborishi mumkin.

Soliq organlarining yuridik shaxslarga va yakka tartibdagi tadbirkorlarga nisbatan moliyaviy sanksiyalar qo'llanilishini nazarda tutuvchi qarorlari bo'yicha moliyaviy sanksiyalar summalarini undirish soliq organlari tomonidan soliq Kodeksining 120 – 124-moddalarida nazarda tutilgan tartibda mustaqil tarzda amalga oshiriladi.

Soliq organlarining arizasiga ko'ra yakka tartibdagi tadbirkor bo'lmagan jismoniy shaxslarga nisbatan moliyaviy sanksiyalar undirish to'g'risidagi ishlar sud tomonidan ko'rib chiqiladi. Sudlarning moliyaviy sanksiyalarni undirish to'g'risidagi qonuniy kuchga kirgan qarorlarini ijro etish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Moliyaviy sanksiyalar soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlik chorasidir.

Moliyaviy sanksiyalar solq Kodeksining 28 va 29-boblarida nazarda tutilgan miqdorlarda belgilanadi va pul undirish (jarimalar) tarzida qo'llaniladi.

Javobgarlikni engillashtiruvchi hech bo'lmaganda bitta holat mavjud bo'lgan taqdirda, jarima miqdori ushbu Kodeksning tegishli moddasida belgilangan miqdorga nisbatan ikki marta kamaytiriladi.

Aniqlangan soliqqa oid huquqbuzarliklardagi aybga iqror bo'linganda va soliq organining soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortish to'g'risidagi qarori olingan kundan e'tiboran o'n kunlik muddatda moliyaviy sanksiyalar summasi ixtiyoriy ravishda to'langanda jarima miqdori soliq Kodeksining tegishli moddalarida belgilangan miqdorga nisbatan ikki baravarga kamaytiriladi.

Soliq Kodeksining 216-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan holatlar mavjud bo'lgan taqdirda, jarima miqdori ikki barobar oshiriladi.

Bir shaxs tomonidan ikki va undan ortiq soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda, moliyaviy sanksiyalar har bir huquqbuzarlik uchun alohida tarzda undiriladi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikni engillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlar sud yoki ishni ko'rayotgan soliq organi tomonidan belgilanadi va moliyaviy sanksiyalar qo'llanilganda inobatga olinadi.

Qo'shilgan qiymat solig'ining soliq to'lovchisi sifatida soliq organlarida hisobga qo'yishning belgilangan tartibi soliq to'lovchi tomonidan buzilganda, –

soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hisobga qo'yish sanasidan haqiqatda hisobga qo'yilgan sanagacha bo'lgan davrda olgan daromadning besh foizi miqdorida, lekin besh million so'mdan kam bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Soliq Kodeksining 131-moddasida nazarda tutilgan hollarda soliq solish ob'ekti bo'yicha soliq organlarida hisobga qo'yish muddatlari buzilganda, agar hisobga qo'yishning belgilangan muddatidan o'tishi:

o'ttiz kundan ko'p bo'lmaganda, – bir million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi;

o'ttiz kundan ko'p bo'lganda, – ikki million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Chet el yuridik shaxsi tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy muassasasini tashkil etishga olib keluvchi faoliyatning soliq organida hisobga qo'ymasdan amalga oshirilishi –

bunday faoliyatni amalga oshirish boshlangandan haqiqatda hisobga qo'yilgan sanagacha bo'lgan davrda olingan daromaddan o'n foiz miqdorida, lekin o'n million so'mdan kam bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Jismoniy shaxs tomonidan tadbirkorlik faoliyatini yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tmasdan amalga oshirish, –

bunday faoliyatdan olingan daromadlarning o'n foizi miqdorida, lekin bir million so'mdan kam bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 220-moddasida soliq hisobotini taqdim etish tartibini buzish tartibi keltirilgan.

Soliq hisobotini soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda taqdim etmaslik, –

bu soliq hisoboti asosida to'lanishi (qo'shimcha to'lanishi) lozim bo'lgan soliq summasini belgilangan muddatda to'lanmagan har bir kechiktirilgan kun uchun bir foiz miqdorida, lekin ko'rsatilgan summaning o'n foizidan ortiq bo'lmagan miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Nazorat-kassa texnikasining va (yoki) hisob-kitob terminallarining qo'llanilishi majburiy bo'lgani holda, ularni qo'llamasdan savdoni amalga oshirganlik va

xizmatlar ko'rsatganlik, xuddi shuningdek sotib oluvchiga kvitantsiyalar yozib berish, talonlarni, cheklarni yoki ularga tenglashtirilgan hujjatlarni berish majburiy bo'lgani holda bunday hujjatlarni bermasdan tovarlarni realizatsiya qilganlik va xizmatlar ko'rsatganlik, shuningdek hisob-kitob terminallari orqali to'lovlarni qabul qilishni rad etganlik –

besh million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Soliq organlarida ro'yxatga olinmagan nazorat-kassa texnikasini qo'llagan yoki sotib oluvchiga kvitantsiyalar, talonlar, cheklar yoki ularga tenglashtirilgan hujjatlarni bergan holda savdoni amalga oshirganlik va (yoki) xizmatlar ko'rsatganlik, –

etti million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Boshqa shaxslar nomiga rasmiylashtirilgan hisob-kitob terminallaridan soliq to'lovchi tomonidan foydalanilishi, –

yigirma million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Texnik talablarga muvofiq bo'lmagan yoki xizmat ko'rsatish dasturi buzilgan nazorat-kassa texnikalaridan foydalanganlik, –

yigirma million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan daromadlar va (yoki) xarajatlarni hisobga olish (daromadlar va xarajatlar hisobini yuritish kitobi) qoidalarini buzish –

besh yuz ming so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksining 223-moddasida soliq bazasini yashirish (kamaytirib ko'rsatish) holati va unga belgilangan choralar keltirilgan.

Soliq bazasini yashirish (kamaytirib ko'rsatish) –

yashirilgan (kamaytirib ko'rsatilgan) soliq bazasi summasining yigirma foizi miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Yashirilgan (kamaytirib ko'rsatilgan) soliq bazasi summasidan soliq Kodeksiga muvofiq soliqlarni hisoblash amalga oshiriladi.

Ushbu moddaning maqsadida soliq bazasini yashirish (kamaytirib ko'rsatish) deb quyidagilar e'tirof etiladi:

tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olingan tushum summasini hisobga olish registrlarida aks ettirmaslik;

yuklarni tovar-kuzatuv hujjatlarini rasmiylashtirmasdan yoxud soxta hujjatlar bo'yicha tashish;

hisobda realizatsiya qilinmagan deb ko'rsatilgan tovarlarning omborda yoki realizatsiya qilish joyida mavjud emasligi;

rasmiylashtirilmagan (kirim qilinmagan) tovarlarni saqlash, ulardan foydalanish va realizatsiya qilish;

tovarlar (xizmatlar) realizatsiya qilinganligidan dalolat beruvchi hujjatlarni almashtirish, soxtalashtirish yoki yo'q qilish;

qalbaki birlamchi buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish;
nazorat-kassa texnikasining fiskal xotirasi xizmati dasturiga noqonuniy ravishda o'zgartirish kiritish;

foydalanilmagan moddiy xarajatlarni foydalanilgan deb, ishlab chiqarish hisobotiga qo'shish;

tovarlarni sotishdan (xizmat ko'rsatishdan) olingan tushumni hisobot davridan keyingi davrga o'tkazish (sotish hajmini va daromadni (foydani) qasddan kamaytirish);

moddiy, yoqilg'i-energetika resurslari xarajatlarini (limitlarni) va amortizatsiya (eskirish) normasini sun'iy ravishda oshirish yoki normativlarni noto'g'ri qo'llash;

ish beruvchi bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan xodimlarning haqiqiy ish haqi summasi soliq hisobotida aks ettirilmaganligi;

mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi xodimlarning soliq hisobotida aks ettirilmaganligi;

realizatsiya qilingan tovarlar qiymatini hisob hujjatlarida haqiqatda realizatsiya qilingan qiymatidan pasaytirilgan narxlar bo'yicha aks ettirish.

Ushbu modda uchinchi qismining o'n uchinchi va o'n to'rtinchi xatboshilarida ko'rsatilgan soliqqa oid huquqbuzarliklar bo'yicha yashirilgan soliq bazasi summasi oxirgi o'n ikki oy uchun aniqlanadi.

Soliqni (yig'imni) noto'g'ri hisoblab chiqarish yoki boshqa g'ayriqonuniy harakatlar (harakatsizlik) natijasida soliq (yig'im) summasini to'lamaslik yoki to'liq to'lamaslik, agar bunday qilmish soliq Kodeksining 223, 226 va 227-moddalarida nazarda tutilgan soliqqa oid huquqbuzarliklar alomatlarini o'z ichiga olmagan bo'lsa, – to'lanmagan soliq (yig'im) summasining yigirma foizi miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Qo'shilgan qiymat solig'idan ozod qilingan tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishda, shuningdek qo'shilgan qiymat solig'ini to'lovchilar bo'lmagan mahsulot etkazib beruvchilar tomonidan tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishda qo'shilgan qiymat solig'ini hisobvaraqa-fakturada aks ettirganlik, –

mahsulot etkazib beruvchilarga hisobvaraqa-fakturada ko'rsatilgan qo'shilgan qiymat solig'i summasining yigirma foizi miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi. Bunda mahsulot etkazib beruvchi hisobvaraqa-fakturada ko'rsatilgan soliq summasini byudjetga to'lashi shart.

Nazorat qilinadigan bitimlarda soliq solish maqsadida mustaqil shaxslar o'rtasidagi bitimlarning tijorat va (yoki) moliyaviy shartlari bilan solishtirib bo'lmaydigan tijorat va (yoki) moliyaviy shartlar qo'llanilishi natijasida soliq summalarini soliq to'lovchi tomonidan to'lamaganlik yoki to'liq to'lamaganlik, –

to'lanmagan soliq summasining qirq foizi miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Nazorat qilinadigan chet el kompaniyasining yuridik yoki jismoniy shaxs bo'lgan nazorat qiluvchi shaxslari tomonidan mazkur kompaniya foydasining ulushi soliq bazasiga kiritilmaganligi natijasida soliq summalarini to'lamaganlik yoki to'liq to'lamaganlik, –

nazorat qilinadigan chet el kompaniyasining soliq bazasiga kiritilishi lozim bo'lgan foydasiga nisbatan tegishincha foyda solig'i bo'yicha yoki jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha to'lanmagan soliq summasining yigirma foizi miqdorida, lekin o'n million so'mdan kam bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Bank tomonidan soliq (yig'im), bo'nak to'lovi, penya va jarima summasini o'tkazish to'g'risidagi soliq to'lovchining topshiriqnomasini, soliq organining inkasso topshiriqnomasini bajarimaslik (bajarilishini kechiktirish) –

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalashtirish stavkasining bir yuz ellikdan bir qismi miqdorida, lekin kechiktirilgan har bir kalendar kun uchun o'tkazilmagan summa bir foizining beshdan bir qismidan ko'p bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Soliq Kodeksining 134-moddasida nazarda tutilgan ma'lumotnomani (ko'chirmalarni) bank tomonidan soliq organiga taqdim etmaslik, shuningdek ma'lumotnomalarni (ko'chirmalarni) belgilangan muddatni buzgan holda yoki noto'g'ri ma'lumotlar bo'lgan ma'lumotnomalarni (ko'chirmalarni) taqdim etish, – ikki million so'm miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliqqa oid huquqbuzarlik tushunchasi deganda nimalarni tushunasiz?
2. Soliqqa oid huquqbuzarliklarning turlari haqida tushuncha bering?
3. Soliqqa oid huquqbuzarliklarning turlari hamda ularni sodir etganlik uchun javobgarlik nimalardan iborat?
4. Davlat soliq xizmati organida hisobga turishdan bo'yin tovlashga nisbatan soliq qonunchiligidaqaysi asosga ko'ra hamda qanday choralar qo'llaniladi?
5. Jismoniy shaxslarning soliqqa oid huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun javobgarligi necha yoshdan boshlab amalga oshiriladi?
6. Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortishning umumiy shartlari nimalardan iborat?
7. Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikdan ozod qilish tartibini tushuntirib bering?
8. Soliq to'lovchilarning soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlikdagi aybini va uni javobgarlikka tortishni istisno qiladigan holatlar haqida tushuntirib bering?

9. Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikni engillashtiruvchi holatlar haqida tushuncha bering?

10. Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlar haqida nimalarni bilasiz?

11. Moliyaviy sanksiyalar haqida nimalarni bilasiz?

12. Moliyaviy sanksiyalarni qo'llash tartibi qanday?

IX BOB. SOLIQLAR VA MAKROIQTISODIY HOLATNING UZVIY BOG‘LIQLIGI

REJA:

- 9.1. Soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi
- 9.2. Soliq yuki va uni aniqlash tartibi
- 9.3. Soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga ta‘siri
- 9.4. Soliqlar va investitsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi

9.1. SOLIQ SIYOSATINING MAKROIQTISODIY SAMARASI

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi, boshqa ko‘pgina omillar bilan bir qatorda, unga nisbatan yurgizilayotgan soliq siyosatiga ham bevosita bog‘liqdir. Davlat soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish jarayonida iqtisodiy rivojlanishga ijobiy yoki salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu boisdan davlat soliq siyosati orqali makroiqtisodiy samaradorlikka yerishishi mumkin.

Soliq siyosatini amalga oshirishda xizmat qiladigan soliq dastaklari (imtiyozlar, stavkalar, soliqqa tortiladigan bazani shakllanishi va boshqalar) kuchli ta‘sir etuvchi va qiyin boshqariladigan soliq quollaridir. Masalan, soliq to‘lovchilarga keng soliq imtiyozlarini berish byudjetning daromadlarini shakllantirish nuqtai nazaridan butunlay teskari oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Boshqa tomondan esa soliq imtiyozlarining har tomonlama bekor qilinishi tadbirkorlik faolligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi va korxonalarining ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish sohalariga kapital qo‘yilmalarning sezilarli kamayishiga sabab bo‘ladi. Buning oqibatida ba‘zi tarmoqlardagi mavjud muvozanat buziladi.

Soliq islohotlarini amalga oshirishning asosiy maqsadi makroiqtisodiy samaradorlikka yerishish hisoblanib, davlat soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda xizmat qiladigan bir qator yuqorida keltirilgan dastaklardan samarali foydalanishga harakat qiladi. Lekin bu dastaklar iqtisodiy yuksalishga ijobiy yoki salbiy ta‘sir ko‘rsatishi muammosi mavjuddir. Ulardan foydalanishda ehtiyotkorlik chora-tadbirlarni ko‘rib, bu dastaklarni iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta‘sir etishida uning ta‘sirchanligini oshirish muammosi hal etilmog‘i lozim.

O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida yurgizilayotgan iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi bo‘lgan soliq siyosati mustaqil ravishda yurgizilayotgan soliq siyosati hisoblanib, uning markaziy vazifalaridan biri sifatida respublikamizda bozor munosabatlarini qaror toptirish va uni rivojlantirishga xizmat ko‘rsatish qaralmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik muhitini yaratish va uni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etganligi uchun soliq siyosati ham bizning

respublikamizda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilganli-gi, shakshubhasizdir.

Bir vaqtning o'zida puxta ishlab chiqilgan soliq siyosatining hayotga qanday tadbiriq etilishi shu siyosatni amalga oshirishda qo'llanilishi lozim bo'lgan soliq mexanizmiga uzviy bog'liqdir.

Soliq siyosatining makroiqtisodiy holatga ta'siri juda katta bo'lib, mamlakatda yaratiladigan yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning o'zgarishi soliq siyosatining samarasiga bevosita bog'liqdir. Soliq siyosatining makroiqtisodiy holatga ta'sirini soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga, investitsion muhitga, iste'molga, iqtisodiy barqarorlikka ta'siri kabilar bilan baholash mumkin.

Soliq stavkalarining o'zgartirilishi bevosita talablar yig'indisiga ta'sir qiladi. Iste'molning ham, investitsiyalarning ham hajmi soliqlarning katta-kichikligiga bog'liq bo'ladi. Masalan, byudjetga soliq tushumi kamayib, davlat xarajatlari avvalgicha qolgan paytda iste'mol va investitsiya xarajatlarining o'sishi rag'batlantiriladi.

Yalpi talab qanchalik ko'paygani bilan u iqtisodiyotni ishlab chiqarish imkoniyatlari (mavjud resurslar va texnologiyalarning shartli miqdori va sifati) doirasidan tashqariga "surib qo'yishga" qodir bo'lmaydi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasiga yaqinlashganda yig'ma talabning o'sishi asosan real ishlab chiqarishning emas, balki narxlarning ko'tarilishi hisobiga ro'y beradi. Binobarin, rag'batlantiruvchi soliq-byudjet siyosati iqtisodiyot pasayish vaziyatida bo'lgandagina chinakam ijobiy samara beradi. Soliq siyosati olib borilayotganda qisib chiqarish deb ataladigan vaziyat bilan to'qnashuv ro'y beradi. Masalan, davlat xarajatlari o'zgarmay turgan sharoitda soliq tushumlari kamaydi (yoki aksincha, davlat xarajatlari ko'payib, soliq tushumlari esa avvalgi darajasida qoldi). Bunday vaziyatda davlat xarajatlari va daromadlari o'rtasidagi farqning ortishini (byudjet kamomadining o'sishini) davlat qarzlari hisobiga qoplashga majbur. Bunda davlat obligatsiyalar chiqarishi mumkin, bu obligatsiyalarning sotilishi moliya bozori mablag'laridan foydalanish imkonini beradi. Bunday sa'y-harakat moliya bozorida milliy jamg'armalar taklifi kamayishiga olib keladi. Natijada foiz stavkalari ko'tariladi va xususiy investitsiyalar hajmi tushib ketadi. Biz ko'rgan holatda soliqlarning kamayishi tufayli kelib chiqqan byudjet kamomadining o'sishi xususiy investitsiyalarni "surib chiqaradi"ki, buning natijasi o'laroq, yalpi talab darajasi o'zgarmay qoladi. Binobarin, qisqa muddat ichida surib chiqarish samarasi amal qilmaydi yoki sezilmaydigan darajada ro'y beradi: moliya bozori takomillashmagani (korxonalar kapital mablag' sarflash uchun pul oladigan kredit haqidagi bitimlar ilgari tuzib qo'yilgani) sababli investitsiyalar va jamg'armalar uzoq istiqboldagina tenglashadi.

Soliq siyosatining samaradorligi sof eksport samarasi bilan cheklanadi. Biz aniqlaganimizdek, soliqlarning kamaytirilishi milliy jamg'armalar miqdorini kichraytiradi hamda ichki foiz stavkalarini kattalashtiradi. Bunday vaziyat oqibatda faqat ichki

(milliy) investitsiyalarning qisqarishigagina emas, balki mamlakatga chet el kapitalining oqib kirishi tezlashishiga ham olib keladi. Mazkur holatda xorij investitsiyalari o'sib borayotgan ichki foizli stavkalar bilan rag'batlantiriladi. Chet el kapitalining oqib kelishi milliy valyutaga talabni oshiradi. Natijada valyuta kursi ko'tariladi, sof eksport miqdori qisqaradi. Valyuta kursi ko'tarilganida milliy tovarlar jahon bozorida ancha qimmatlashadi, xorij tovarlari esa ichki bozorda arzonlashadi.

9.1.1-jadval

2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjetining jamlanma parametrlari hamda 2021-2022 yillarga byudjet mo'ljallari⁴⁸

mlrd. so'm

T/r	Ko'rsatkichlar	2020 yil uchun prognoz	Byudjet mo'ljallari	
			2021 yil	2022 yil
I.	Konsolidatsiyalashgan byudjet daromadlari	158 960,1	191 781,6	226 318,5
1.	Davlat byudjeti daromadlari	128 460,0	152 100,0	177 600,0
2.	Davlat maqsadli jamg'armalari daromadlari*	25 385,1	30 686,6	33 570,5
3.	O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasiga tushumlar	5 115,0	8 995,0	15 148,0
II.	Konsolidatsiyalashgan byudjet xarajatlari	162 385,0	192 957,0	223 854,7
1.	Davlat byudjeti xarajatlari*	121 856,4	142 497,8	159 455,1
2.	Davlat maqsadli jamg'armalari xarajatlari	35 413,6	41 464,2	49 251,6
3.	O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'larining sarflanishi	5 115,0	8 995,0	15 148,0
III.	Davlat maqsadli jamg'armalariga transfertlar	9 248,1	11 055,6	15 875,5
IV.	Konsolidatsiyalashgan byudjet saldosu (<i>profitsit +, defitsit -</i>)	-3 424,9	-1 175,4	2 463,8
V.	Tashqi qarz hisobidan davlat dasturlariga xarajatlar	14 394,1	15 724,5	16 615,4
VI.	Umumiy fiskal balans (<i>profitsit +, defitsit -</i>)	-17 819,0	-16 899,9	-14 151,6
VII.	Davlat qarzlari so'ndirish**	3 289,9	4 221,8	4 988,4

* Davlat maqsadli jamg'armalariga transfertlarni hisobga olmagan holda

** O'zbekiston Respublikasi davlat moliyasi statistikasini xalqaro standartlarga moslashtirish uchun 2020 yildan boshlab davlat qarzlari (asosiy qarz) so'ndirish bo'yicha xarajatlar O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti xarajatlari tarkibiga kiritilmaydi.

⁴⁸O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 9 dekabrda O'RQ-589-son Qonuniga 1-ilovasi

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, ragʻbatlantiruvchi soliq siyosati faqat qisqa muddatli turkumiy tebranishlar oqibati boʻlgan iktisodiy pasayish sharoitida, faqat qayd etilgan valyuta kurslari paytida sezilarli makroiqtisodiy samara beradi. Vaqtning uzoq oraliklarida esa u taʼsirli boʻlmaydi.

Endi soliqlarni qisqartirish oqibatlarini yalpi taklifga taʼsirini koʻrib chiqaylik. Mazkur tadbirning samarasi shundan iboratki, bunda taklifning egri chizigʻi oʻngga qarab siljiydi - soliqlarning pasaytirilishi xarajatlarning qisqarishini (bu holat tadbirkorlarni ishlab chiqarishni kengaytirishga ragʻbatlantiradi) hamda "sof" ish haqining oʻsishini (bu holat esa yollanma xodimlarni mehnat taklifini koʻpaytirishga ragʻbatlantiradi) anglatadi. Bunda (soliqlarning kamaytirilishi oqibatida) yalpi talab odatda yalpi taklifga nisbatan koʻproq oʻsib boradi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishning kengayishi bilan bir qatorda narxlarning umumiy darajasi koʻtarilishi kuzatiladi.

9.1.2-jadval

2020 yil uchun Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy koʻrsatkichlari prognozi va 2021-2022 yillarga maqsadli moʻljallar⁴⁹

T/r	Koʻrsatkichlar	2020 yil uchun prognoz	Maqsadli moʻljallar	
			2021 yil	2022 yil
1.	Yalpi ichki mahsulot, mlrd.soʻm	653 546	786 227	923 076
2.	Yalpi ichki mahsulotning oʻsish surʼati, foizda	5,5	5,8	6,2
3.	Isteʼmol narxlari indeksi, oʻtgan yil dekabriga nisbatan, foizda	12,5-13,0	11,0	9,5
4.	Sanoat mahsulotlarining oʻsish surʼati, foizda	6,5	6,7	7,0
5.	Qishloq, oʻrmon va baliq xoʻjaliklarida ishlab chiqarishning oʻsish surʼati, foizda	4,0	4,1	4,2
6.	Chakana tovar aylanmasining oʻsish surʼati, foizda	5,6	5,7	6,0

Shunday qilib, soliqlarni kamaytirish tufayli jamiyat xarajatlarning kengayib ketishi eksportning qisqarishi va importning oʻsishi bilan bogʻliq yalpi talabning pasayishi

⁴⁹Oʻzbekiston Respublikasining 2019 yil 9 dekabrda OʻRQ-589-son Qonuni 2-ilovasi.

hisobidan qisman tekislanadi. Bunday samara qayd etilgan valyuta kurslari sharoitida amal qilmaydi: soliqlar kamaytirilganida valyuta kursi avvalgi darajasida qoladi hamda sof eksport tegishli ravishda o'zgar olmaydi.

Biroq yig'ma taklif darajasining o'zgarishi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Shuning uchun ham makroiqtisodiy barqarorlik maqsadiga zrishish uchun davlat eng avvalo yalpi taklifga emas, balki yalpi talabga ta'sir ko'rsatishga intiladi. Buning ustiga, hozirgi zamon iqtisodchilarining aksariyati hisoblashicha, makroiqtisodiy beqarorlik (iqtisodiy turkumlar) asosan yig'ma talab beqarorligining oqibatidir. Masalan, iqtisodiyot yalpi talabning salbiy o'zgarishi ta'siri tufayli pasayish jarayonini boshdan kechirmokda. Bunday holatda davlat jamiyatning yig'ma xarajatlarini soliqlarni kamaytirish va davlat xarajatlarini kengaytirish vositasida rag'batlantirishga intiladi. Agar hukumat iqtisodiyotning "zo'riqishi"dan xavotirlansa yoki pulning qadrsizlanish sur'atlarini sekinlashtirishni istasa, u holda o'zining moliya siyosatini qattiq olib borishda soliqlarni oshirishi va davlat xarajatlarini qisqartirishi lozim bo'ladi.

9.2. SOLIQ YUKI VA UNI ANIQLASH TARTIBI

Soliq tushumlarining darajasi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida yuzaga keladi, balki soliq tizimidan samarali foydalanishga va uning o'z vazifalarini qay darajada bajarishiga ham bog'liq bo'ladi. Bu funktsiyalarning ta'siri haqida xo'jalik sub'ektlaridagi soliq yuki orqali mulohaza qilish mumkin.

Xo'jalik sub'ektlariga soliq yuki davlat soliq siyosatining natijasi bo'lib, har qanday soliq tizimining sifat tavsifini ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda, olinayotgan soliqlar darajasi, bir tomondan, ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligi, boshqa tomondan esa davlatning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoji miqdori bilan belgilanadi. Shu sababli soliq yukining og'irligini kamaytirish, birinchi navbatda, davlat xarajatlarini qisqartirish va ijtimoiy xizmatlarning to'lovlilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Ayrim mutaxassislar soliq tizimining samaradorligini YaIMda soliqlarning hissasi bilan bog'laydilar. Boshqa bir guruhdagi mutaxassislar esa soliq yukini to'lovlarning barchasini birlashtirish yo'li bilan hisoblashni tavsiya etadilar. Bunda byudjetdan tashqari fondlarga va mahsulotni sotish hajmiga ajratmalar ham soliq yukining tarkibiga kiritiladi.

Jamiyat a'zolariga soliq og'irligining taqsimlanish darajasini tavsiflab aytish mumkinki, ishlab chiqarishdagi aksariyat soliqlar, xususan, egri (bilvosita)) soliqlar tovar tannarxi tarkibiga kiritiladi va pirovard natijada iste'molchi zimmasiga tushadi. Aholining soliq yukini, jon boshiga soliq salohiyatini olinadigan o'rtacha boshiga daromadga nisbatan aniqlash mumkin.

Shu asosda butun mamlakatning soliq salohiyatini hisoblashda, barcha soliq summasi va sug'urta badallarining majmui sifatida hisoblash soliq yukini hisoblashda yollangan xodimlar mehnatiga haq to'lashda har bir so'miga barcha soliqlar summasining, shuningdek, soliq yuki salmog'ini, yalpi qo'shilgan qiymat salmog'i ulushi bilan aniqlanib, uni aholining soliq yuki koeffitsientiga tuzatish (ko'paytirish) kiritish taklif etiladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan soliq yukini YaIMdagi soliq ulushi sifatida hisoblash metodologiyasi juda oddiy va tushunarlidir. Shuning uchun u chet mamlakatlarda keng qo'llaniladi. Ayni paytda, bu metodologiya turli ishlab chiqarish tarmoqlariga va iqtisodiyotning turli sektorlariga mansub bo'lgan korxonalar uchun, uni taqqoslab mikrodarajadagi soliq yuki darajasini tadqiq etish imkonini bermaydi.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi yuridik shaxslarga soliq yukini hisoblashning metodologiyasini tavsiya etgan. Unda soliq yuki barcha hisoblangan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar, byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlarning hisobga olingan summasi, mahsulot sotish hajmiga va boshqa sotuvdan tushumni o'z ichiga olgan nisbat orqali aniqlanadi.

Ish haqini to'lash bo'yicha xarajatlarning ortishi byudjetdan tashqari fondlarga to'lovning ko'payishiga ta'sir etadi. Soliq yukining ortishiga, shuningdek, soliq to'lovlarining byudjetga o'z vaqtida o'tkazilmasligi natijasida to'langan jarimalar ham ta'sir etishi mumkin.

Soliq yukini aniqlashda absolyut va nisbiy soliq yukini farqlash lozim. Absolyut soliq yuki - bu jami to'langan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'lib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga o'tkaziladi, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soliq majburiyatlarining absolyut miqdoridir. Statistik hisobotlarda bu ko'rsatkichga haqiqatda soliq to'lovlarining byudjetga o'tkazilganini va byudjetdan tashqari fondlarga o'tkazilgan majburiy sug'urta badallarini, shuningdek, bu to'lovlar bo'yicha boqimandalik kiritiladi.

Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan byudjetdan tashqari fondlarga to'lanadigan sug'urta badallari majburiy to'lovlar bo'lib, soliq xarakteriga egadir. Shu sababli soliq yukini hisoblashda ularni hisobga olish zarur.

Biroq, absolyut soliq yuki soliq majburiyatlarining ziddiyatini ifodalamaydi. Bu ko'rsatkich soliq to'lovchilar miqdori bilan to'lash manbalarining mosligini aks ettirmaydi. Shu sababli, nisbiy soliq yuki ko'rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Nisbiy soliq yuki deb uning absolyut miqdorining yangidan yaratilgan qiymatga munosabati tushuniladi, ya'ni soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar hissasi hamda yangi yaratilgan qiymatdagi boqimandalik ham bunga qo'shiladi.

Soliq to'lovlarini to'lash manbai bo'lib qo'shilgan qiymat hisoblanadi. Qo'shilgan qiymat - tovar va xizmatlar qiymati bo'lib, oraliq iste'molga kamaytiriladi, ya'ni keyingi ishlab chiqarish nuqtai-nazaridan iste'molga kamaytiriladi. Soliqlarni undirishning turli usullari bir maqsadni, ya'ni qo'shilgan qiymatning bir qismini olishni nazarda tutadi.

Shunday qilib, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishida soliq yukining ta'sirchanligi shubhasizdir. Uning ta'siri, umumiy ko'rinishda, salbiy yoki ijobiy bo'lishi mumkin. Soliq yuki og'irlashgan paytda tadbirkorlik faoliyati susayadi va hatto, umuman to'xtab qolishi ham mumkin. Aksincha, soliq yukining nisbatan engillashuvi tadbirkorlik faoliyatining faollashuviga olib keladi. Lekin soliq yukini engillashtirishni tadbirkorlikni rivojlantirishning yakka-yu yagona sababi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq emas. Undan tashqari soliq yukini engillashtirish ham o'zining mantiqiy chegarasiga ega bo'lib, bu chegara ko'p jihatdan davlat byudjetidan qilinishi lozim bo'lgan xarajatlarning hajmi bilan bog'liqdir. Shu munosabat bilan hozircha bizning nazarimizda O'zbekiston sharoitida tadbirkorlik faoliyatini yanada faollashtirish uchun soliq yukini yanada engillashtirish emas, balki mavjud tarkib topgan soliq yukini iqtisodiyotning tarmoqlari o'rtasida qayta taqsimlashni dolzarb masala sifatida qaramoq lozim.

Respublikamiz soliq siyosatini takomillashtirishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soliq yukini kamaytirishga ahamiyat berilmoqda. Soliq yukini aniqlashning turli mamlakatlarda, shu jumladan, respublikamizda ham o'ziga xos usullari mavjud bo'lib, lekin soliq yukini aniqlashning eng maqbul usullarini ishlab chiqish va amaliyotga qo'llash dolzarb muammoligicha qolmoqda.

Ma'lumki, soliq yukè ham ishlab chiqaruvchilar, ham iste'molchilar zimmasiga tushadi. Biroq yo'qotish hajmi odatda bir xil bo'lmaydi (yuqorida keltirib o'atilgan hisob-kitoblar faqat bizning shartli misolimizga xos). Soliq yukining xususiyati bozor talabi va bozor taklifining egiluvchanligiga bog'liq bo'ladi.

Ortiqcha soliq yuki jamiyatning soliqqa tortiladigan tovarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishni ularning maqbul darajasidan qisqartirish oqibatida ko'rgan zarari hajmidir. Bu qoidadan kelib chiqadigan xulosa shuki, davlat iqtisodiyotni haddan tashqari katga soliqlar bilan qiynab qo'ymaslik uchun o'zining qayta taqsimlash siyosatini haqiqiy "zarur minimum" bilan cheklashi lozim. Nega deganda, daromadlarni qayta taqsimlash, biz aniqlaganimizdek, jamiyat uchun muayyan yo'qotishlarga sabab bo'ladi.

Respublikamiz soliq siyosatida mahsulot ishlab chiqaruvchi sohalar va jismoniy shaxslar uchun soliq og'irligini tobora kamaytirib borish tadbirlari ko'rilmoqda. Masalan, 2016 yilda yalpi ichki mahsulotga nisbatan davlat byudjetiga undirilgan soliq ulushi 20 foizgacha qisqardi. Ko'pgina xorijiy davlatlarda bu ko'rsatkich hozir o'rtacha 30-33 foizni tashkil etadi. Eng muhimi, soliq og'irligini bundan buyon ham

kamaytirish siyosatini yurgizish, soliqlarning rag‘batlantiruvchi rolini oshirib borish, ayniqsa, tabiiy va mineral xom ashyolardan foydalanish borasida korxonalar faoliyatiga ta‘sir doirasini kuchaytirish lozimligi ta‘kidlab o‘tildi. Soliqlar og‘irligini faqat yuridik shaxslargagina emas, balki jismoniy shaxslarga nisbatan ham kamaytirish tadbirlari belgilangan.

Respublikamizda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar zimmasidagi soliq yukini izchil kamaytirishga alohida e‘tibor qaratib kelindi. Bunda, birinchi navbatda, ularning daromadlaridan undiriladigan bevosita soliqlarning salmog‘ini pasaytirish lozimligi alohida ahamiyatga ega. Buning natijasida korxonalar ixtiyorida qoladigan mablag‘lar ulushining ko‘payishi evaziga ularning aylanma mablag‘lari miqdorini oshirib borish va optimal darajasini saqlash, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, uning samaradorligini oshirish maqsadida investitsiyalarni keng jalb etish, ishchi-xodimlar mehnatini yanada rag‘batlantirish imkoni yaratiladi.

O‘zbekistonda soliq yukini kamaytirishga yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i, ish beruvchilar uchun ish haqi tarzidagi daromadlarga nisbatan yagona ijtimoiy to‘lov va boshqa shu kabi asosiy soliqlar stavkalarini kamaytirish, ayrim samarasiz soliqlar va yig‘imlarni bekor qilish yoki ularning soliq solish bazasini qisqartirish, shuningdek, iqtisodiyotning ayrim tarmoq va soha korxonalariga soliqlardan turli imtiyozlar berish orqali erishildi. Natijada soliq yuki yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1991 yilda 41,2 foizni tashkil etgani holda 2000 yilda 27,9 foizni, 2016 yilda esa 20 foizni tashkil etdi. Boshqa majburiy to‘lovlarni hisobga olganda bu ko‘rsatkich 30-33 foizdan oshmaydi. Dunyo davlatlari soliq amaliyotida bu ko‘rsatkich normal holat hisoblanadi.

Soliq og‘irlig‘ini kamaytirish iqtisodiyotimizda yuridik shaxslarning o‘z ixtiyorida qoladigan daromadlarini ko‘paytirish va shu orqali ishlab chiqarishni kengaytirish, kreditorlik qarzlarni kamaytirish va nihoyat, boqimandalar bo‘lmasligiga olib keladi. Bu esa soliqlarning iqtisodiyotga ta‘sirini yanada kuchaytiradi, tadbirkorlikning yerkin rivojlanishiga sharoit yaratadi.

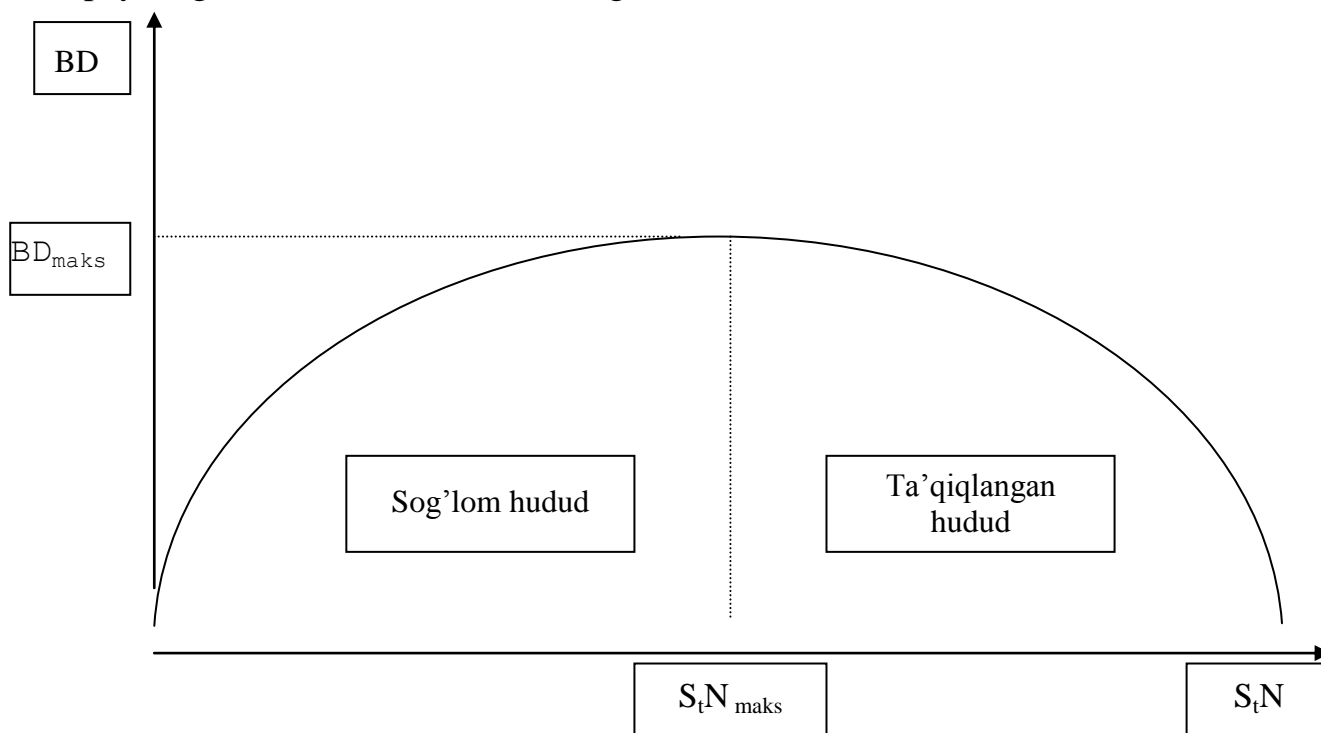
Jahon iqtisodiy taraqqiyotida o‘zining muayyan o‘rniga ega bo‘lgan taklif iqtisodiyoti nazariyasi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Taklif iqtisodiyoti nazariyasi soliqlarni kamaytirish va korporatsiyalarga soliq imtiyozlarini berishni nazarda tutadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra yuqori soliq stavkalari tadbirkorlik qiziqishini kamaytiradi va investitsiya siyosati, ishlab chiqarishni yangilash va kengaytirishni cheklab qo‘yadi. Bu nazariyaning asosiy g‘oyalaridan biri davlat xarajatlarini kamaytirishdir. Ularning shiorlaridan biri tartiblovchi kuch - bu bozorning o‘zidir, davlat boshqaruvi va yuqori soliqlar faqatgina uni normal amal qilishiga xalaqit beradi.

Soliq stavkalari shkalalarini shakllanish darajasi bo‘yicha umumiy qonun bor.

Keng soliqqa tortiladigan bazaga nisbatan kamroq soliqqa tortish stavkasini qo‘llash, etarli darajada kam bo‘lgan soliq bazasiga nisbatan esa buning teskarisi, alohida soliq turlarini yuqori stavkada qo‘llash kerak. Ko‘rinib turibdiki yuqori va past soliq stavkalari xo‘jalik faoliyatiga va tadbirkorlarni ish faolligiga har xil ta‘sir ko‘rsatadi.

A.Smitning fikricha soliq yukini kamaytirilishi natijasida davlat ko‘proq yutadi, ya‘ni soliqdan ozod bo‘lgan summadan ortiqcha daromad olish mumkin va natijada olingan daromad soliqqa tortish uchun qo‘shimcha soliqqa tortish ob‘ekti bo‘ladi. Shu bilan birga soliq to‘lovchilar soliq summasini o‘z xohishlari va engillik bilan byudjetga o‘tkazib berishadi. Bu esa davlatni ortiqcha xarajatlardan, ya‘ni soliqlarni undirish, soliq bo‘yicha jinoyatlarni topish va unga nisbatan jazolarni qo‘llash xarajatlarini kamaytiradi. A.Smitning bu g‘oyalari uning davomchilariga emas, balki keyingi iqtisodchi olimlar uchun aksioma bo‘lib qoldi.

1980 yillarda AQShda iqtisodiy taklif nazariyasini rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan olimlar M.Bernson, G.Stayn va A.Lafferlardir. Bu olimlar soliq stavkalarini pasaytirish orqali soliqni progressivligini kamaytirishga yerishish, bu esa korxonalarini kelajakda investitsiya qilishlari uchun jamg‘arma manbalarini ko‘payishiga olib keladi deb hisoblashgan.

BD – byudjet daromadlari; D_{maks} – maksimal byudjet daromadlari;
 $S_t N$ – soliq stavkasi; $S_t N_{maks}$ – maksimal soliq stavkasi.

9.2.1- “Laffer egri chizig‘i”

A.Laffer progressiv soliq stavkasi va byudjet daromadlarini parabola ko‘rinishidagi egri chiziq bilan ifodaladi va u quyidagi fikrga keldi: soliq stavkasini

pastligi xususiy sektorning investitsiya faoliyatiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Koʻplab iqtisodchilar soliq toʻlovchilarning daromadini byudjetga olishning chegarasi borligi va soliq ogʻirligini koʻpaytirib yubormaslik haqida yozib oʻtganlar. Davlat milliy ishlab chiqarishni oʻsishi yoki pasayishiga soliq stavkalarini oʻzgartirish va byudjet xarajatlari orqali taʼsir koʻrsatadi.

A.Lafferning hisobiga koʻra soliqlarni kamaytirish natijasida iqtisodiyotning oʻsishi va davlat daromadlarining oʻsishini isbotlab bergan. Bu tarixda Laffer egri chizigʻi deb ataladi. Soliq stavkasi maʼlum darajaga etishi soliq tushumlarini koʻpaytiradi, uning yanada oshirilishi aksincha soliq tushumlarini kamaytiradi. Iqtisodiy subʼektlarning soliq stavkasining dinamikasiga taʼsiri bir ondayoq sezilmaydi, balki qandaydir vaqt oʻtgandan soʻng seziladi. Laffer egri chizigʻi davlat daromadlarining oʻsishi soliq stavkalarining kamayishiga obʼektiv bogʻliq ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bu egri chiziqda yotuvchi fundamental gʻoya shundaki, soliq stavkasining chegarasi qancha yuqori boʻlsa, individlarni soliqni toʻlashdan chetlashlari shuncha koʻp boʻladi. Chunki odamlar soliq toʻlash uchun ishlamaydilar. Sof foyda, yaʼni daromadlardan soliqlarni ayirib tashlagan summa individlarni ishlayaptimi yoki yoʻqligini koʻrsatadi. Agar tadbirkor oʻzining ishlab chiqarish faoliyatidan daromad olish kelajagiga ishonmasa, yaʼni uni daromadlari yuqori progressiv stavkali soliqlar bilan olib qoʻyiladigan boʻlsa, tadbirkor bozorda normal faoliyat koʻrsatmay qoʻyadi. Daromadning koʻp qismi soliqlar orqali tortib olib qoʻyiladigan boʻlsa, tadbirkorni ishlab chiqarishni kengaytirishga, yangilashga va yangi ishlab chiqarishga investitsiya qilishga qiziqishi yoʻqoladi.

Soliq stavkasining oʻsishi faqatgina maʼlum darajaga etgunicha byudjetga tushadigan daromadlarni oʻsishiga olib keladi, keyin bu oʻsish sekinlashadi va yana oshgan sari byudjet daromadlari uning oshishiga nisbatan tezroq kamayadi. Shunday qilib soliq stavkasi maʼlum darajaga etganidan tadbirkorlik tashabbusi oʻladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga boʻlgan ragʻbat kamayadi, soliqqa tortiladigan daromadlar kamayadi, natijada soliq toʻlovchilarning bir qismi iqtisodiyotni “qonuniy” sektordan “yashirin” sektoriga oʻtadi. Laffer nazariyasiga koʻra iqtisodiyotning rivojlanishi soliq yukini oshishiga toʻgʻri proporsionaldir, yaʼni soliqlar oshishi bilan yashirin iqtisodiyot koʻpayadi, natijada olingan daromadlarning koʻp qismi deklaratsiyada koʻrsatilmaydi. Bunga aksincha, soliqlarni kamaytirilishi iqtisodiyotni rivojlantirishga ragʻbat beradi. Bu esa davlat daromadlarini soliq stavkasi va yukini koʻpayishi hisobiga emas, balki soliqqa tortiladigan bazani koʻpayishi hisobiga oshadi.

9.3. SOLIQLARNING YALPI TALAB VA YALPI TAKLIFGA TA'SIRI

Soliqlarning joriy qilinishi va mavjud soliq tizimiga o'zgarishlar kiritilishi bevosita yoki bilvosita yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etadi. Tovar narxi qancha yuqori bo'lsa, uni sotib olishga tayyor xaridorlar shuncha kam va uni ishlab chiqaruvchilar esa ko'proq taklif qiladilar. Bozor muvozanati talab va taklif kesishgan nuqtada to'xtaydi.

Talabning egiluvchanligi xaridorning taklif qilinayotgan tovarni sotish shartlariga bog'liq ravishda (eng avvalo, narxiga qarab) sotib olishga tayyorligi darajasini ko'rsatadi. Xaridorlar kelishuvga qanchalik ko'p intilsalar, talab shunchalik kam egiluvchan bo'ladi. Talab egiluvchan bo'lmasa, sotuvchilar soliq yukini xaridorlar zimmasiga osongina o'tkazib yuboradilar.

Talabning narx egiluvchanligi asosiy omillariga quyidagilar kiradi:

1. O'rni bosuvchi tovarlarning mavjud bo'lishi. Agar bozorda bir-birining o'rni bosuvchi tovarlar qancha ko'p bo'lsa, talab ham shuncha egiluvchan bo'ladi: xaridorda qimmat tovarlarning o'rniga arzonrog'ini sotib olish imkoniyati tug'iladi. Lekin bozorda bir-birining o'rni bosadigan ne'matlar mavjud bo'lmasa, xaridor belgilab qo'yilgan narxga ko'nishga majbur bo'lib, bunday holatda talab egiluvchan bo'lmaydi.

2. Tovarga ketgan xarajatlarning xaridor byudjetidagi ulushi. Ne'matlar qiymati xaridor byudjetida qanchalik katta o'rin tutsa, unga talabning egiluvchanligi shunchalik yuqori bo'ladi. Agar qalamning narxi 10 foiz ko'tarilsa, unga talab sezilarli darajada pasaymasligi mumkin: qalamning narxi shu qadar kichikki, xaridor bu tovar narxi oshganini payqamasligi ham mumkin. Lekin avtomobilning narxi 10 foiz oshsa (boshqa teng shartlar qatorida), talab ancha-muncha kamayib ketishi aniq: narxning mutlaq o'sishi xaridorning "hamyoni" uchun haddan ziyod katta bo'ladi.

3. Tovarining foydalilik darajasi. Kundalik ehtiyoj tovarlariga talab odatda egiluvchan bo'lmaydi; ziynat buyumlariga talab esa egiluvchandir. Masalan, non, gugurt, tuzga talab an'anaviy egiluvchan sanalmaydi. Aksincha, qimmatbaho, ko'ngilochar va shu kabi boshqa buyumlarga talab bir muncha egiluvchan bo'ladi.

4. Vaqt omili. Xarid qilish xususidagi qarorga kelish uchun muddat qancha ko'p bo'lsa, talab ham shu qadar egiluvchan tu'n oladi. Xaridorlar yangi narxga moslashishlari uchun vaqt kerak: ularning didi va iste'mol texnologiyasi asta-sekin o'zgarib boradi. Masalan, qimmatlashgan mol go'shti o'rniga ma'lum muddat mobaynida emish sifatida baliq va parrandalardan foydalaniladi. Mana, boshqa misol: 1970 yillarda G'arb davlatlarida neft narxi ko'tarilishi sababli eski texnologiyalarni energiyani tejaydigan yangi texnologiyalarga almashtirish jarayoni bir necha yil davom etdi, oqibat-natijada neft mahsulotlariga bo'lgan talab keskin kamayib ketdi.

Tovarga talab qanchalik kam egiluvchan bo'lsa soliqning kat'oa qismi

iste'molchilar zimmasiga tushadi, chunki bozordagi narx keskin ko'tariladi. Buning aksicha, xaridorlar qimmatlashgan tovarlarni olishdan osongina voz kechsalar narx deyarli ko'tarilmaydi va zararni sotuvchilariëig o'zlari qoplashga majburdirlar.

Taklifning egiluvchanligi sotish sharoiti o'zgarganda taklif etilayotgan tovarlarning miqdorini sotuvchilarning ko'paytirish yoki kamaytirish imkoniyatlarini belgilab beradi. Sotuvchilar kelishuëga qanchalik ko'p intilsalar, bozor taklifi shunchalik kam egiluvchan bo'ladi. Taklif egiëuvchan bo'lmaganida soliq yukini ma'lum darajada ishlab chiqaruvchilar o'z zimmalariga olishga "rozi" bo'ladilar.

Soliq stavkalarini o'sishi davlat byudjeti daromadlarini oshirishga qaratilganligi bilan u ma'lum muddatgacha amal qiladi. Davlat soliq stavkalarini o'zgartirish orqali iqtisodiyotga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Lekin davlatning soliq stavkalarini yuqori yoki past qilib belgilashi natijasida yalpi talab va taklifning egiluvchanligiga qay darajada ta'sir etish muammosi paydo bo'ladi.

Taklif egiluvchanligining asosiy omili tovar sotish sharoiti o'zgarishiga munosabat bildirish uchun ishlab chiqaruvchi ixtiyorida mavjud bo'lgan vaqt miqdoridir. Iqtisodiyotning tarmoqlari o'rtasida resurslarni (ishchi kuchi, uskunalari, xom ashyo) qayta taqsimlash ma'lum muddatni talab etadi. Binobarin, tadbirkorlar ixtiyoridagi vaqt qancha ko'p bo'lsa, ular ishlab chiqarishning tuzilishini o'zgargan bozor sharoitiga moslashtirish uchun shunchalik katta imkoniyatga ega bo'ladilar hamda taklifning egiluvchanligi ham ortadi.

Egiluvchan taklifli vaziyatda bilvosita soliq joriy etilganda ishlab chiqaruvchilar mahsulot tayyorlash hajmini osongina qisqartirib, shu hisobdan bozorda narxni ko'tarishlari ko'rsatilgan. Bunday holatda soliq yukining katta qismi xaridor zimmasiga o'tkaziladi. Aksincha, taklif egiluvchan bo'lmaganida ishlab chiqaruvchilar mahsulot tayyorlash hajmini keskin darajada qisqartira olmaydilar va bozorda narx deyarli o'zgarmaydi. Bunday holatda soliq to'lovlarining asosiy qismini tadbirkorlarning o'zlari qoplaydilar.

Shunday qilib, soliq narxning o'sishi orqali iste'molchi zimmasiga o'tishi mumkin. Soliqning iste'molchi zimmasiga o'tkazilishi bozorning o'ziga xos xususiyatlariga, bozor talabi va taklifiga bog'liqdir. Agar tovarga talab barqaror bo'lsa, ya'ni kam egiluvchan vaziyatlarda soliqlarni iste'molchilar zimmasiga mahsulot bahosini ko'tarish yo'li bilan o'tkazishi mumkin. Agarda talab egiluvchan bo'lsa bahoni ko'tarishga bo'lgan intilish tovar hajmining, shunga tegishli ravishda ishlab chiqarish, foyda va soliq hajmlarining kamayib ketishiga olib keladi. Talabning egiluvchanligi soliqqa tortishni tartibga solib turuvchi va cheklaydigan omildir.

9.4. SOLIQLAR VA INVESTITSİYALARNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Soliq mexanizmidagi o‘zgarishlar yalpi talab va yalpi taklifning o‘zgarishiga ta‘sir qilishi bilan birgalikda, investitsiyalar o‘zgarishiga ham ta‘sir etadi. Bunday olib qaraganda soliqlar va investitsiyalar o‘rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Soliqlar vositasida yangidan yaratilgan qiymatning davlat va soliq to‘lovchilar o‘rtasida taqsimlanishi soliqlar va investitsiyalar o‘rtasidagi aloqadorlikni ta‘minlaydi. Soliqlar bo‘yicha engilliklar berilishi ko‘p jihatdan soliq to‘lovchilarni ishlab chiqarishga rag‘batini kuchaytiradi, ularda ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilish moyilligini kuchaytiradi. O‘z navbatida soliqlar vositasida investitsiyalarning rag‘batlantirilishi kelajakda davlat byudjetiga undiriladigan soliq bazasini kengayishiga xizmat qiladi. Masalan, bu holatni birgina misol bilan izohlashimiz mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Bozorni iste‘mol tovarlari bilan to‘ldirishni rag‘batlantirish hamda ishlab chiqaruvchilar va savdo tashkilotlarining o‘zaro munosabatlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi 2002 yil 13 noyabrdagi 390-son Qaroriga muvofiq yuqori sifatli, raqobatbardoshli iste‘mol tovarlari ishlab chiqarishni ko‘paytirishni va ularning assortimentini kengaytirishni rag‘batlantirish, ichki iste‘mol bozorini ular bilan yuqori darajada to‘ldirish maqsadida 2003 yildan 2008 yilga qadar yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig‘i, kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun yagona soliq, ayrim turdagi tovarlarga nisbatan belgilangan aksiz solig‘i, yer solig‘i bo‘yicha bir qator imtiyozlar belgilanganki, ushbu imtiyozlar vositasida korxonalarining investitsiya mablag‘lari kengaytirilishiga yerishishi asosiy maqsad qilib qo‘yilgan. Ushbu qayd etilgan imtiyozlarning eng xususiyatli tomoni shundan iboratki, imtiyozlar berilishi munosabati bilan bo‘shaydigan mablag‘lar korxonalar tomonidan faqat ishlab chiqarish hajmlarini ko‘paytirish, ishlab chiqarilayotgan iste‘mol tovarlarining assortimentini kengaytirish va raqobatbardoshligini oshirish bilan bog‘liq tadbirlargagina sarflanishi mumkin yoki boshqacha qilib aytganda bo‘shaydigan mablag‘lar yuqoridagi tadbirlargagina investitsiya qilinishi mumkin. Aks holda, ya‘ni bo‘shaydigan mablag‘lardan boshqa maqsadlarda foydalanilgan hollarda ushbu mablag‘lar, amaldagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan jarimalarni hisobga olgan holda to‘liq hajmda byudjetga undiriladi.

Soliqlar bilan investitsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritir ekanmiz, shuni alohida qayd etishimiz lozimki, investitsiyalarning o‘sishi ham o‘z navbatida soliqqa tortiladigan bazaning oshishiga olib keladi. Yuqoridagi misolimizga qaytadigan bo‘lsak, malakatimiz soliq tizimida amal qilayotgan ushbu imtiyozlar investitsiyalarni o‘sishiga olib kelishi bilan birgalikda kelajakda soliq bazasini ham kengayishiga xizmat qiladi.

Soliqlar vositasida yangidan yaratilgan qiymat ko‘proq miqdorda davlat tomonidan o‘zlashtirilsa korxonalarining ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatlarini cheklaydi. Lekin bunda shuni ham ta‘kidlash o‘rinliki, buning ham ayrim ijobiy jihatlari mavjud. Ma‘lumki, davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri norentabel sohalarga investitsiya kiritishdan iborat. Ishlab chiqaruvchilarga qanchalik imtiyozlar berilgan bilan ularda norentabel sohalarni investitsiya qilishga moyillikni kuchaytirmaydi. Chunki, ularning bunday faoliyati ularga kelajakda foyda bermaydi. Ana shuning uchun davlat soliqlar hisobiga shakllantirilgan mablag‘lar hisobidan ana shunday sohalarga investitsiya kiritishini ham qaysidir ma‘noda soliqlar va investitsiyalar o‘rtasidagi aloqadorlikning bir ko‘rinishi sifatida izohlash mumkin.

Mamlakatimizda olib borilayotgan soliq siyosati investitsiyalarni jalb qilishga va shu orqali soliqqa tortiladigan bazaning kengayishiga, iste‘mol tovarlarini ko‘payishiga xizmat qiladi. Soliqlar vositasida investitsiyalarni keng jalb qilish mumkin, lekin investorlar ko‘proq rentabelli sohalarga mablag‘ yo‘naltiradilar, ularning norentabel sohalarga investitsiyalarni sarflash moyilligi kam. Davlat esa soliqlar vositasida investitsiyalarni norentabel sohalarni rivojlantirishga yo‘naltirishi har bir davrda o‘zining dolzarbligi bilan ajralib turadi.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi deganda nimani tushunasiz?
2. Soliqlarga doir qanday makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni bilasiz?
3. Soliq yuki deganda nimani tushunasiz?
4. Soliq yukini ifodalovchi ko‘rsatkichlarga qanday ko‘rsatkichlar kiradi?
5. Soliq yukini qanday ko‘rinishlarda ifodalash mumkin?
6. Laffer egri chizig‘i mohiyatini tushuntirib bering?
7. Soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga ta‘siri deganda nimalarni tushunasiz?
8. Soliqlar orqali yalpi talab va yalpi taklifga qanday ta‘sir etiladi?
9. Soliqlar va investitsiyalarning bog‘liqligini izohlab bering?
10. Respublikamizda soliqlar vositasida investitsiyalarni rag‘batlantirish jarayoni qanday kechmoqda.

X.BOB. SOLIQ ISHINI TASHKIL ETISH ASOSLARI

REJA:

10.1.Soliq xizmati va bojxona organlari faoliyatining huquqiy asoslari.

10.2.O'zbekiston Respublikasi soliq xizmati organlarining tarkibiy tuzilishi.

10.3.Davlat soliq qo'mitasining vazifalari va funktsiyalari.

10.4.Soliq xizmati organlarining boshqa organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi.

10.5.AQSh soliq tizimida soliq idoralari faoliyati.

10.1. SOLIQ XIZMATI VA BOJXONA ORGANLARI FAOLIYATINING HUQUQIY ASOSLARI.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'liq va barqaror yig'ilishini ta'minlash, davlatning moliya tizimi mustahkamligining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda, mazkur masalaning echimi soliq ma'murchiligi bilan uzviy bog'liq bo'lib, mamlakatimiz soliq tizimini takomillashtirish xususiy biznes va davlat o'rtasidagi optimal munosabatlarni shakllantirish, soliq to'lovchilarning soliq ma'murchiligi sifatini yaxshilash ushbu jarayonning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Soliqlar yordamida iqtisodiyotni tartibga solish davlatning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy masalalaridan bo'lib, uning yo'nalishi mamlakatning o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini to'liq bajarilishini ta'minlashga qaratiladi.

Soliq ma'murchiligi qonun hujjatlarida belgilangan soliqlarni hisoblash, davlat byudjetiga o'tkazish va soliq qonunchiligini bajarilishi ustidan nazorat o'rnatish bo'yicha soliq to'lovchilar va davlat organlari faoliyatini o'z ichiga oladi.

Soliq ma'murchiligi davlat tomonidan soliq munosabatlarini boshqaruv tizimi sifatida qaralib, davlat tomonidan ushbu boshqarishni amalga oshirish uchun uning usullari va shakllari belgilab olinadi. O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va bozor iqtisodiyotiga o'tilishi iqtisodiy rivojlanishning yangicha shart-sharoitlari soliqqa tortishning mutlaqo yangi tizimini joriy qilishni talab qildi va bunday tizimning birmuncha optimal darajada amal qilishini ta'minlaydigan mexanizmning yangi tuzilmasini yaratishni taqozo etdi.

Respublikamizda hozirda amal qilayotgan soliq va bojxona idoralari tizimi o'zining muayyan tarixiga ega. Soliq idoralari sobiq Ittifoqda 60-yillarda ham mavjud edi va ularning tuzilmasi, tabiiyki, O'zbekiston hududida ham amal qilardi. Keyinchalik ular faoliyati to'xtatib qo'yildi va faqat 1990 yil 12 mayda qabul qilingan «Davlat soliq inspeksiya tashkilotining huquqlari, vazifalari va mas'uliyati

to'g'risida»gi Qonunga muvofiq, 1990 yilning 1 iyulidan boshlab qayta tiklandi. Biroq bu tuzilmalar moliya organlari tizimida amal qilar edi.

Respublikamizda soliq idoralari faoliyati 1990 yilning oxirida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qoshida Davlat moliya-soliq bosh boshqarmasini tashkil qilish to'g'risida»gi Qarori (1990 yil 17 dekabrda 383-sonli) qabul qilinganidan so'ng faollasha boshladi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining «O'zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to'g'risida»gi 1991 yil 14 iyundagi Nizomi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to'g'risida»gi 1991 yil 12 avgustdagi 217-sonli Qarori qabul qilinganidan keyin davlat nazorati va boshqaruvining mustaqil tuzilmasi sifatidagi soliq idoralarning shakllanishi va faoliyat ko'rsatishiga asos solindi. Respublika davlat boshqaruvining mazkur tuzilmasi 1994 yilgacha, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirilgunga qadar faoliyat ko'rsatdi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining maqomi, asosiy vazifalari, funktsiyalari vakolat doirasi va faoliyatining tashkiliy asoslari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasini O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirish to'g'risida»gi 1994 yil 18 yanvardagi Farmoniga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasini tashkil etish va faoliyat ko'rsatishi masalalari to'g'risida»gi 1994 yil 18 martda qabul qilgan Qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida»gi Nizomga binoan belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ushbu qaroriga binoan Davlat soliq qo'mitasi soliq va bojxona siyosatini amalga oshirish, shuningdek davlatning iqtisodiy manfaatlari va mulkiy huquqlari himoyasini ta'minlash sohasida davlat nazorati organi ekanligi belgilab qo'yildi.

1997 yil bojxona ishini tashkil etishni takomillashtirish, yagona bojxona siyosatini olib borish, respublika bojxona organlari faoliyatining tezkorligi va ta'sirchanligini oshirish, ularning mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashdagi rolini kuchaytirish, shuningdek, bojxona ishi sohasida xalqaro hamkorlikni yanada kuchaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi 1997 yil 8 iyuldagi PF-1815-son Farmoniga va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 1997 yil 30 iyuldagi 374-son Qaroriga muvofiq Davlat Bojxona Qo'mitasi tashkil etildi, ya'ni soliq va bojxona faoliyatining funktsiyalari bir

biridan ajratildi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi 1997 yil 29 avgustdagi Qonuni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 1998 yil 12 yanvardagi Qaroriga muvofiq soliq organlarining asosiy funktsiya va vazifalari belgilandi.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahrining davlat soliq boshqarmalari, viloyat davlat soliq boshqarmalari, shuningdek, tumanlar, shaharlar va shaharlardagi tumanlar davlat soliq inspeksiyalari davlat soliq xizmatining quyi organlari hisoblanadi.

Davlat soliq xizmati organlari o'z faoliyatlarida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi Qonun va boshqa qonun hujjatlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari va boshqa me'yoriy hujjatlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga amal qiladi.

Davlat soliq xizmati organlari o'z faoliyatini davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy organlaridan mustaqil ravishda, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiradi. Davlat soliq xizmati organlari tomonidan o'z vakolatlari doirasida qabul qilinadigan qarorlar barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy hisoblanadi.

10.2. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ XIZMATI ORGANLARINING TARKIBIY TUZILISHI

Davlat boshqaruvi organining tashkiliy tuzilishi (ichki tuzilmasi) deganda uning huquqiy va tashkiliy jihatdan nisbatan mustaqil va alohida tusdagi bir-biriga o'zaro bog'langan bo'linmalarining uyushmasi tushuniladi, ularning har biri alohida tarzda va barchasi birgalikda davlat vakolatlarining amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Organning tuzilishi unga yuklangan vakolatlarning samarali tarzda bajarilishini, har bir tarkibiy bo'linmaning vakolatlari va mas'uliyatining aniq chegaralab qo'yilishini, hammaning yagona bir butun mexanizmning unsurlari sifatida kelishilgan holda ish olib borishini ta'minlashi lozim. Davlat soliq qo'mitasi tuzilmasi va faoliyatini tashkil etish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 1998 yil 12 yanvardagi 14-son Qarori bilan tasdiqlangan «Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida»gi Nizomga va unga kiritilgan o'zgarishlarga asosan belgilangan.

Respublika soliq idoralarining tuzilishi bu uch darajali ierarxiya bo'lib, u markaziy idora, ya'ni Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi,

Toshkent shahri, viloyatlar soliq boshqarmalarini hamda tumanlar va shaharlardagi soliq inspeksiya organlarini o'z ichiga oladi.

Viloyat davlat soliq boshqarmasi soliq qonunlariga rioya qilinishini ta'minlash, davlatning iqtisodiy va mulkiy huquqlarini himoya qilish sohasidagi davlat nazoratining hududiy organi hisoblanadi.

Viloyat davlat soliq boshqarmasi O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi Nizomning bajarilishini ta'minlashda mahalliy bojxona idoralari bilan bahamjihat harakat qilinishini amalga oshiradi.

Tumanlardagi, shaharlardagi va shaharlar tumanlaridagi davlat soliq inspeksiya organlari davlat soliq boshqarmasi tasarrufida bo'lgan va u bilan birgalikda soliq idoralarining bir yagona tizimini tashkil etadigan idoralar hisoblanadi.

Davlat soliq boshqarmasi o'zining faoliyati to'g'risida faqat O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi oldida javob beradi. Soliq inspeksiya organi esa o'zining bevosita rahbari bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari oldida javob beradi.

Soliq inspeksiya organi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi Nizomga amal qilgan holda ushbu Nizomning uning vakolatlariga tegishli talablarini to'liq amalga oshiradi. Tuman (shahar) soliq inspeksiya organlarining tuzilishi va xodimlar soni Qoraqalpog'iston Respublikasining Davlat soliq boshqarmasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari tomonidan Davlat soliq qo'mitasi belgilagan ish haqi fondi va xodimlar soni doirasida tasdiqlanadi.

Davlat soliq qo'mitasining tuzilmaviy bo'linmalari, odatda, funktsional asosda tashkil etiladiki, uning mohiyati rahbarlikning mustaqil funktsiyalarga taqsimlanishi va har bir ana shunday funktsiyani maxsus tuzilmaviy bo'linmaning (boshqarma, bo'lim, sektor) amalga oshirishidan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tuzilishining negizini quyidagicha uchta tamoyil tashkil etadi.

Nazorat-muvofiqlashtiruvchi - tarmoqli tamoyil (savdo, xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarini nazorat qilish, umumiy ovqatlanish korxonalarini nazorat qilish bo'limlarini o'z ichiga oladigan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarini nazorat qilish boshqarmasi; dehqonchilik - sanoat majmui korxonalarini taftish qilish bo'limi) nazorat-muvofiqlashtiruvchi - funktsional tamoyili (jismoniy shaxslarni, yuridik shaxslarni soliqqa tortish boshqarmalari) bilan birga qo'shib olib boriladi.

Nihoyat, tuzilmaviy bo'linmalar funktsional bo'linmalar (ular orasida mablag' bilan ta'minlash, buxgalterlik hisobi va hisoboti bo'limi va shu kabilar bor) va markaziy idoraga xizmat ko'rsatadigan bo'linmalar kotibiyati, rais huzuridagi inspeksiya va shu kabilar bilan to'ldiriladi.

Davlat soliq qo'mitasining tuzilmaviy bo'linmalari ushbu boshqaruv organining ishchi idorasi hisoblanadi. Ularning faoliyati rang-barang bo'lib, mazkur organ funktsiyalarining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Bu bo'linmalar turli materiallarni tayyorlaydi, Davlat soliq qo'mitasining boshqaruviga taalluqli o'zga faoliyatni bajaradi, shu jumladan muvofiqlashtirish tusidagi funktsiyalarni bajaradi, maslahatlar beradi, fikr-mulohaza va xulosalar taqdim etadi, loyihalarning ekspertizasini o'tkazadi, hujjatlarning loyihalarini, yuqori hokimiyat va boshqaruv organlariga takliflarni tayyorlaydi.

Boshqaruv organlarining butun faoliyati, barcha tashkiliy munosabatlari va huquqiy munosabatlari organning o'z vakolatlarini amalga oshirishining natijasi hisoblanadi. Idoraning vakolatida boshqaruvning irodaviy mazmuni hammadan ko'prok namoyon bo'ladi. Davlat huquqiy normalarni chiqarish yo'li bilan boshqaruv idorasining vakolatini belgilar ekan ushbu organning har qanday sohadagi hatti-harakatlarining chegaralarini belgilab beradi.

10.3. DAVLAT SOLIQ QO'MITASINING VAZIFALARI VA FUNKTSIYALARI

Davlat soliq qo'mitasining huquqlari uning boshqaruv faoliyati to'g'risida tasavvur beradi. Davlat idorasining huquqlari – biron bir vazifani amalga oshirish mumkinligi me'yoridir, uning burchi esa - mazkur vazifani tegishlicha amalga oshirish me'yoridir. Davlat idorasining funktsiyasi tegishlicha hatti-harakat me'yor sifatida biron-bir boshqaruv harakatini ko'rsatish chog'ida kamroq konkretlashtirilgan burchdan farq qiladi, me'yoriy tarzda umumiy ko'rinishda ifodalangan bir qator tipik burchlarning umumlashgani sifatida qaraladi.

Huquqlar bilan majburiyatlar o'rtasidagi farq ularni amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Huquqlar davlat organiga u yoki boshqa masalalarni hal etishda tanlash erkinligini beradi. Majburiyatlar organning faoliyat yuritishini qat'iy tartibga solib turadi, ularni amalga oshirish shart-sharoitlari esa, qonunda aniq ifodalangan bo'lishi lozim.

Davlat soliq xizmati organining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- soliq qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlarning to'g'ri hisoblanishi, soliqlar to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- soliq qonun hujjatlariga rioya etishda zarur shart-sharoitlarni ta'minlash, soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga yordam ko'rsatish;
- soliq siyosatini amalga oshirishda bevosita ishtirok etish;
- soliq solish sub'ektlari va ob'ektlarini to'liq va o'z vaqtida hisobga olishni ta'minlash;
- soliqqa doir xuquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish va bartaraf qilish;

- nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish va taftish qilishlarni muvofiqlashtirish.

O'ziga yuklatilgan vazifalarga muvofiq Davlat soliq qo'mitasi quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

1. Qonun hujjatlariga rioya qilinishi, soliqlar to'g'ri hisoblangani, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi, ana shu maqsadda:

- soliq solish ob'ektlari va sub'ektlarini hisoblangan va to'langan soliqlarni to'liq hamda o'z vaqtida hisobga olishni, jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishining qonun hujjatlarida belgilangan tartibga rioya qilinishi ustidan nazoratni ta'minlashga doir;

- soliq qonun hujjatlarini buzish faktlarini to'plash, tahlil qilish va baholashga hamda soliqqa oid huquqbuzarliklarga imkon beruvchi sabab va sharoitlarni bartaraf etish bo'yicha takliflar kiritishga doir;

- yuridik va jismoniy shaxslarga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ularni ro'yxatga olish (identifikatsiya) raqamlarini bergan holda soliq to'lovchilar sifatida ularni hisobga qo'yish haqida hujjatlarni berishga doir;

- soliqlar tushimini ta'minlash ishida topshiriqlarni bajarish natijalarini tahlil qilishga doir;

- jismoniy shaxslar daromadlarini yalpi deklaratsiyalash tizimini bosqichma-bosqich joriy etishga doir;

- xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar yordamida tartibga solish choralari ishlab chiqishga, hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va tuzishga, soliq siyosatini, shuningdek, ikki tomonlama soliq solishni bartaraf etish bo'yicha bitimlarni muvofiqlashtirishga doir;

- muddatida to'lanmagan soliqlarni undirishga, musodara qilingan, egasiz mol-mulk, xazinalarni, shuningdek, meros qoldirish huquqi buyicha davlatga yoki fuqarolarning o'zini- o'zi boshqarish organlariga o'tgan mol-mulkni hisobga olish, baholash va sotish ustidan nazorat qilishga doir ishlarni tashkil etadi.

2. Yagona umumdavlat soliq siyosatini amalga oshirishda ishtirok etadi, ana shu maqsadda:

- soliq qonun hujjatlarini takomillashtirish bo'yicha uslubiy ishlarni olib boradi;

- O'zbekiston Respublikasining Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasining boshqa vazirlik hamda idoralari bilan hamkorlikda O'zbekiston Respublikasi hududida ijro etish uchun majburiy bo'lgan soliq qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha yo'riqnoma va boshqa me'yoriy hujjatlarni belgilangan tartibda e'lon qiladi;

- byudjetga soliqlar tushishi prognozini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

- soliqlarni hisoblab yozish va to'lash bilan bog'liq hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va boshqa hujjatlar shakllarini ishlab chiqadi;

- soliq qonun hujjatlari bo'yicha me'yoriy hujjatlar to'plamlarini tayyorlaydi va nashr etadi. O'z qo'l ostidagi organlarni qonun va yo'riqnomaviy materiallar, soliq to'lovchilarni hisobga olish shakllari bilan ta'minlash bo'yicha choralar ko'radi.

3. Yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonunlarda muhofazalanadigan manfaatlarini himoya qiladi, soliq solish masalalari va soliq qonun hujjatlarini buzishlar bo'yicha shikoyat va arizalarni belgilangan tartibda ko'rib chiqadi, ana shu maqsadda:

- soliq qonun hujjatlari masalalari bo'yicha me'yoriy hujjatlarni soliq to'lovchilarga o'z vaqtida etkazilishini ta'minlaydi;

- soliq qonun hujjatlari to'g'risidagi axborotni nashr etish, ko'paytirish va qo'l ostidagi tashkilotlarga etkazish uchun servis markazlar faoliyatini, soliq to'lovchilarni soliqlarni to'g'ri hisoblash, hisobot va deklaratsiyalarni taqdim etishga o'rgatishni, shuningdek, maslahat xizmatlari ko'rsatishni tashkil etadi.

4. O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlaridan kelib chiqib va davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliq qonun hujjatlari qo'llanishi amaliyotini hisobga olib, davlat soliq xizmati organlari ishining ustun yo'nalishlarini belgilaydi, ular faoliyatini takomillashtirishga doir kompleks dasturlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi, davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari va boshqa me'yoriy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqadi hamda belgilangan tartibda kiritadi.

5. Xuquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlikda soliqqa doir huquqbuzarliklarga qarshi kurashning uzoq muddatli va joriy dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

6. Soliq qonun hujjatlarini buzishlar to'g'risidagi arizalar, xabarlar va boshqa ma'lumotlarni tekshiradi.

7. Xizmat vazifalarini bajarayotganida davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslari faoliyatining xavfsizligini ta'minlaydi.

8. Qonun hujjatlariga muvofiq soliq to'lovchi to'g'risidagi ma'lumotlar sir saqlanishiga doir ishlarni tashkil etadi.

9. Qo'l ostidagi bo'linmalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

10. Davlat soliq xizmati hududiy organlarining kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish bo'yicha ishini tashkil etadi, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirishni yo'lga qo'yadi, ana shu maqsadda davlat soliq xizmati organlari idoralarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirish bo'yicha markazlar tashkil etadi.

11. Davlat soliq xizmati organlari xodimlari lavozimlarining tavsifnomalarini ishlab chiqadi, rahbarlar va mutaxassislarni attestatsiyalashni, ularga belgilangan tartibda maxsus unvonlar berilishini amalga oshiradi.

12. Davlat soliq xizmati organlari ishining samarali bo'lishini ko'zlab:

- soliq axborotini qabul qilish, qayta ishlash, uzatish va saqlashning eng sarmehnat jarayonlarini avtomatlashtirish maqsadida soliq, tushumlari, barcha soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarga ishlov berishning yagona kompyuter tizimini yaratadi va undan foydalanadi, soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslarning yagona reestrini shakllantiradi va yuritadi;

- davlat soliq xizmati organlarining moddiy-texnika ta'minotini, materiallar va uskunalarga ajratilgan fondlardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshiradi;

- davlat soliq xizmati organlarining ijtimoiy rivojlanish va moddiy-texnika ta'minoti maxsus fondini to'g'ri shakllantirish, taqsimlash va ishlatish ustidan nazorat qiladi;

- soliqlar va soliq to'lovchilarni hisobga olishning yagona kompyuter tizimini yaratish, davlat soliq xizmati organlarini moddiy-texnikaviy ta'minlash, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradi va xorijiy soliq organlari bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

13. Yuridik va jismoniy shaxslarning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish hamda taftish qilishni belgilangan tartibda muvofiqlashtiradi, nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik sub'ektlari moliya-xo'jalik faoliyati tekshirilishi va taftish qilishini to'xtatish to'g'risida takliflar kiritadi. Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa funktsiyalarni ham bajaradi.

10.4. SOLIQ XIZMATI ORGANLARINING BOSHQA ORGANLAR VA TASHKIOTLAR, MOLIYA-KREDIT MUASSASALARI BILAN O'ZARO HAMKORLIGI

Davlat soliq idoralari o'z oldilariga qo'yilgan vazifalarni bajarish va o'z funktsiyalarini amalga oshirish davomida davlatning boshqa idoralari bilan doimiy hamkorlik qiladilar. Davlatning boshqa idoralari bilan o'zaro munosabatlarda aniq soliq idoralarining mazkur vazifa va funktsiyalarni qanday darajada bajarishini ham belgilab beradi.

Davlat idoralari tizimi umumiy vakolatli, funktsional va tarmoq idoralarining bir butun holda o'zaro hamkorlik qiluvchi tizimini ifodalaydi. Shu sababli, davlat soliq idoralari davlatning boshqa tashkilotlari bilan o'zaro aloqalari xarakterini o'rganish mustaqil tahlil va doimiy takomillashish ob'ekti sifatida qaralishi kerak. Soliq idoralarining respublika iqtisodiyotiga huquqiy ta'sirining ko'lami kengligini, mazkur idoralar ish shakllari va faoliyat mazmunining o'ziga xosligini hisobga olsak, ushbu muammoga katta e'tibor berish juda muhimligi to'g'risida xulosa kelib chiqadi.

Soliq qonunlari so'zsiz ravishda o'zgartirishlarga muhtoj bo'lgan bir sharoitda davlatning soliq tizimi soliqlarning to'g'ri hisoblanishi va ularning byudjetga to'liq

miqdorda kiritilishi, soliq idoralarini tashkil etish paytida ular oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishi, soliq to'lovchilarning munosabatlari, soliq qonunlariga rioya qilinishi ko'p jihatdan respublikadagi soliq, huquqni muhofaza qilish, davlat hokimiyati va boshqaruvining boshqa organlarining muvofiqlashtirilgan tarzdagi amaliy, operativ ravishdagi bahamjihat harakatiga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq qo'mitasi davlat organlari bilan birgalikda soliq qonunlarining ko'llanilish amaliyotini muntazam tarzda tahlil etadi va umumlashtiradi, ular asosida amaldagi me'yoriy hujjatlarga respublikadagi iqtisodiy vaziyatning rivojlanishini talab qiladigan o'zgartirishlar va qo'shimchalarni kiritish yuzasidan tegishli takliflarni beradi.

Davlat soliq qo'mitasining ishtirokida amalga oshiriladigan ma'muriy-huquqiy munosabatlarni ko'rib chiqarkanmiz, ularning ichida Davlat soliq qo'mitasi davlat boshqaruvining mustaqil sub'ekti sifatida namoyon bo'ladigan munosabatlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Davlat soliq qo'mitasi bilan ijrochilik hokimiyatining rahbari O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, shuningdek hokimiyatning oliy vakillik organi - O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va respublika ijrochilik xokimiyati organi - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'rtasida vujudga keladigan munosabatlardir. Davlat soliq qo'mitasining respublikadagi davlat va ijrochilik hokimiyati rahbari Respublika Prezidenti bilan munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi normalarida belgilab berilgan.

Konstitutsiyaning 89-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Mahkamasining Raisi hisoblanadi, bunda u o'ziga yuklangan vakolatlarga muvofiq ravishda ijro etuvchi hokimiyat devonini tuzadi va unga rahbarlik qiladi, respublika oliy hokimiyati va boshqaruv organlarining bahamjihat ishlashini ta'minlaydi, O'zbekiston Respublikasi vazirliklarini, davlat ko'mitalarini hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzadi va tugatadi, shu masalalarga doir farmonlarni Oliy Majlis tasdig'iga kiritadi.

Prezident, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi a'zolarini lavozimlarga tayinlaydi va bo'shatadi, respublika boshqaruv organlarining qabul qilgan hujjatlarini to'xtatadi va bekor qiladi, O'zbekiston Respublikasining qonunlarini imzolaydi. Prezidentning respublika Konstitutsiyasi va qonunlari asosida va ularni ijro etish yuzasidan chiqaradigan farmonlari ko'pincha direktivalar va aniq vazifalardan iborat bo'ladiki, bunda hukumatning va Davlat soliq qo'mitasining harakatlarining uyg'unligi ta'minlangan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi bilan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining o'zaro munosabatlari masalasiga kelganda quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Bunday huquqiy munosabatlar uchun quyidagilar asosiy omil hisoblanadi: birinchidan, Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq uning vakolatlariga kiritilgan har qanday masalani, shu jumladan, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni joriy qilishga doir masalani o'zining ko'rib chiqishi uchun qabul qilishga haqlidir.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi 19-bandiga va «O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi to'g'risida»gi Qonunga muvofiq Oliy Majlis Prezidentning vazirliklar, davlat qo'mitalari va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tashkil etish va tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining ijro etuvchi hokimiyat organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash Oliy Majlisning favqulodda vakolatlariga kiradi.

Agar respublika Prezidenti davlat boshqaruvi organlarining hujjatlariga nisbatan ularni bekor qilish huquqiga ega bo'lsa, Oliy Majlis bunday yuridik vakolatlarga ega emas. Oliy Majlis o'zining doimiy amal qiluvchi qo'mitalari va komissiyalari orqali Davlat Soliq Qo'mitasiining faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatib turadi.

Shunday qilib, Davlat soliq qo'mitasi bilan Oliy Majlisning bahamjihat harakati avvalo uning qonunchilik funksiyalarini amalga oshirishi jarayonida namoyon bo'ladi.

Davlat soliq qo'mitasi bilan respublika hukumati, Vazirlar Mahkamasi o'rtasida juda mustahkam o'zaro munosabatlar mavjud. Vazirlar Mahkamasi - O'zbekiston Respublikasining ijro etuvchi hokimiyat organi hisoblanadi va butun davlat boshqaruv organlari tizimiga ularning kelishilgan tarzidagi faoliyatini ta'minlagan holda rahbarlik qiladi. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq respublikaning faoliyat doirasiga tegishli bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va u to'g'risidagi Qonunga binoan Mahkamasining vakolatlariga kiradigan davlat va xo'jalik boshqaruvining hamma masalalarini hal etishga haqlidir.

Aynan Vazirlar Mahkamasi vazirliklar va davlat qo'mitalarining, idoralar va davlat boshqaruvining boshqa organlarining faoliyatini muvofiqlashtirib turadi va yo'naltiradi, shuningdek, vazirliklar, davlat qo'mitalari to'g'risidagi tegishli Nizomlarni tasdiqlaydi, ya'ni davlat organining tuzilishini va uning vakolatlarini belgilaydi. Qonunning ushbu normalari boshqa barcha davlat boshqaruvi organlari singari Davlat soliq qo'mitasini ham Vazirlar Mahkamasiga bo'ysunishini va uning oldida mas'uliyatli ekanligini bildiradi.

Vazirlar Mahkamasining Davlat soliq qo'mitasiga bevosita rahbarlik qilishi Davlat soliq qo'mitasi amal qiladigan me'yoriy hujjatlar, umumiy direktivalar yoki aniq (yakka tartibdagi) ko'rsatmalar chiqarish shakli orqali ham namoyon bo'ladi

Davlat soliq qo'mitasining hujjatlari xususida shuni aytish mumkinki, agar ular amaldagi qonunlarga zid bo'ladigan bo'lsa, Vazirlar Mahkamasi ularni bekor qilishi mumkin. Davlat soliq qo'mitasi soliq qonunlarini takomillashtirishga doir takliflarni belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritish bo'yicha to'liq huquqqa ega.

Davlat soliq qo'mitasi o'ziga yuklatilgan asosiy vazifalarga muvofiq ravishda, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar byudjetlariga soliqlar va boshqa to'lovlarning kelib tushishiga doir toshpirlarning bajarilishi natijalarini tahlil etish va keyinchalik bu borada Vazirlar Mahkamasiga axborot berish vazifasini ham bajaradi.

Davlat soliq qo'mitasi xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan chora-tadbirlarni ishlab chiqishda, soliq siyosatini muvofiqlashtirish masalalari bo'yicha xorijiy davlatlar bilan hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va imzolashda, ikkiyoqlama soliq solinishini bartaraf qilish yuzasidan Vazirlar Mahkamasining topshirig'iga binoan hukumatlararo bitimlarni tasdiqlash va imzolashda ishtirok etadi.

Vakillik hokimiyatining mahalliy organlari davlat boshqaruvi organlari bilan turli yo'nalishlar bo'yicha bahamjihat hamkorlik qiladilar.

Davlat soliq organlarining mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorlikdagi harakati ularning O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan yagona soliq siyosatini amalga oshirishda, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va tumanlar byudjetlariga soliqlar va boshqa to'lovlarning kelib tushishini ta'minlash borasidagi topshiriqlarning bajarilishi natijalarini tahlil etishda qatnashishida namoyon bo'ladi.

Davlat soliq inspeksiylarining tegishli ma'muriy-hududiy birlikda markazlashtirilgan idora usuli va qonunchilik rejimida ish olib borishi ham ko'rib chiqilayotgan organlarning munosabatlarini tavsiflash uchun muhim ahamiyatga ega.

Hamkorlikdagi harakatning ayni shunday darajasida umumdavlat va hududiy manfaatlarining qo'shib olib borishning mahalliy hokimiyat organlari hududlarini kompleks tarzda rivojlantirishning turli xildagi muammolari vujudga keladi. Ularning muvaffaqiyatli tarzda hal etilishi, hamkorlik masalalarining birgalikda muhokama qilinishi, vakillik hokimiyati mahalliy organlari vakillarining ishtirokini taqozo etadi.

Davlat soliq qo'mitasi kundalik faoliyat jarayonida davlat boshqaruvining boshqa organlari bilan tez-tez munosabatlarga kirishadiki, bunday munosabatlar davlat nazoratining ushbu markaziy organi faoliyati tusini aniq-ravshan ajratib ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar uning asosiy tartibga soluvchi omili bo'ladi. Hokimiyat va boshqaruvning deyarli barcha organlari bu jihatni u yoki bu darajada hisobga olishi kerak bo'ladi va aynan shu holat Davlat soliq qo'mitasining ushbu organlar bilan ko'p turdagi munosabatlarining ob'ektiv zarurligini belgilaydi.

Shu jihatdan olganda, davlat boshqaruvining Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi singari organlar tizimining hamkorlikdagi harakati birmuncha muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo mazkur organlar oldida turgan vazifa va maqsadlarning umumiylikini ta'kidlab o'tish kerak bo'ladi. Moliya vazirligi moliya tizimi tarkibiga kiradigan organlarni boshqarish jarayonida O'zbekiston Respublikasi moliya tizimi mexanizmining yaxlitligini, bozor munosabatlarining shakllanishi va aholini ijtimoiy himoyalash sharoitida narxlarni tartibga solishning iqtisodiy usullarining ahamiyatini kuchaytirishni ta'minlay borib davlatning moliyaviy, valyuta, narx-navo, monopoliyaga qarshi siyosatiga muvofiq keladigan soliq siyosatini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining soliq va moliya organlari korxonalarining xorijiy valyutadagi mablag'larini majburiy tartibda sotilishi lozim bo'lgan summalarini, shuningdek korxonalarining to'laydigan soliqlarining to'g'riligi va o'z vaqtida amalga oshirilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

Davlat soliq qo'mitasi bilan respublikaning bank tizimi o'rtasida g'oyat mustahkam hamkorlik qaror topgan. Ular o'tkaziladigan valyuta operatsiyalarining amaldagi qonunlarga muvofiqligini va buning uchun zarur ruxsatnomalarning mavjuddigini, rezidentlarning byudjetga soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lashga oid majburiyatlarini, shuningdek, xorijiy valyutani O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankiga sotishiga doir majburiyatlarini bajarishlarini, valyuta mablag'laridan maqsadli va samarali foydalanilishni, xorijiy valyutadagi to'lovlarning asosligini, nihoyat, valyuta operatsiyalari bo'yicha hisob va hisobotning to'liqligini va ob'ektivligini birgalikda tekshiradi.

O'zbekiston Respublikasining barcha bank muassasalariga soliq boshqarmalari va inspeksiylarining taqdimnomalariga binoan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hisobvaraqlaridan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarga oid qarzlarning summasini muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun 0,07 foiz miqdoridagi penyani hisoblagan holda undirib olish huquqi berilgan.

Bank yoki kredit muassasasining aybiga ko'ra soliq to'lovchining to'lov topshiriqnomasi ijro qilinmagan hollarda esa ushbu bank yoki kredit muassasasidan soliq to'lovchining yoki soliq idorasining topshiriqnomasi kelib tushgan kundan keyingi uchinchi kundan boshlab to'lov muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun soliqning to'lanmagan summasidan belgilangan tartibda penya undirib olinadi. Penyaning undirilishi bank yoki kredit muassasasini soliqqa oid topshiriqlarni bajarishdan ozod qilmaydi.

Davlat soliq qo'mitasi asosiy faoliyatini O'zbekiston Respublikasining amaldagi soliqqa oid qonunlariga rioya qilinishi, soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, to'liq hamda o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish jarayonida respublika huquqni muhofaza qilish organlari tizimi bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatish zarurati paydo bo'ladi.

Davlat soliq qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokuraturasi, O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati va va ularning joylardagi bo'linmalari bilan amaliy hamkorligi ularda davlatning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish yuzasidan qator umumiy vazifalarning mavjudligi bilan bog'liqdir. Ularning har biri o'z vakolatlari doirasida tegishli vosita va usullar orqali iqtisodiyotdagi jinoiy vaziyat xususida zarur axborotlarni yig'ishni amalga oshiradi, ularni tahlil qiladi va aniqlangan huquqbuzarliklarga nisbatan choralar ko'radi.

Bunday chora-tadbirlar orasida O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi bajaradigan chora-tadbirlarga katta ahamiyat beriladi, bu organ soliq va bojxona idoralaridan huquqni muhofaza qilish organlariga beriladigan materiallarni ko'rib chiqilishi ustidan amaliy nazorat yuritilishini ta'minlashi va ushbu materiallar yuzasidan qo'zg'atiladigan jinoiy ishlar bo'yicha tekshiruvlarning borishi, to'liqligi, sifati va muddatlari ustidan kat'iy nazorat yuritishi, sudlarning bunday ishlarni ko'rib chiqishida prokurorlarning albatga ishtirok etishlarini ta'minlashlari lozim bo'ladi.

Soliq idoralarining rahbarlari o'z xizmatlari va bo'linmalarining O'zbekiston Respublikasining soliqqa oid qonunlari buzishlarini o'z vaqtida aniqlash va ularga barham berishga, shuningdek o'zaro manfaatli bo'lgan boshqa masalalarni hal etishga oid harakatlarini doimiy ravishda muvofiqlashtirib turishlari shart. Shu maqsadlarda ishchi guruhlari tashkil etilishi, kelishilgan harakatlar uchun manfaatdor bo'linmalar vakillarining muntazam tarzda uchrashuvlar o'tkazilishi, eng muhim muammolar esa hay'atlarning birgalikdagi yig'ilishlarida ko'rib chiqilishi mumkin.

Birgalikdagi ishlar bo'yicha yagona dalolatnoma tuziladi va uni bir tomondan, ushbu tekshirishni o'tkazgan xodimlar, ikkinchi tomondan esa, tekshirilgan korxonalar, muassasa, tashkilotning rahbari va bosh hisobchisi yoki tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan fuqaro imzolaydi.

Xulosa qilib aytganda, respublikamizda soliq xizmati organlari o'z oldiga qo'yilgan vazifa va funktsiyalarga muvofiq bir qancha organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi. Bunday hamkorlik respublikaning barcha hokimiyat idoralari, jumladan, respublika prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, sud organlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Davlat soliq qo'mitasining ushbu idoralar bilan hamkorligi ko'pincha qonuniy aktlarni ishlab chiqish, ijrosini ta'minlash kabi masalalarda ifodalansa, uning moliya-kredit muassasalari bilan hamkorligi bevosita soliqlarni undirib olishga qaratilgan vazifalarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

10.5. AQSH SOLIQ TIZIMIDA SOLIQ IDORALARI FAOLIYATI

AQShdagi soliq yig'ish tizimining uch pog'onaligi uning tarixiy rivojlanish evolyutsiyasini aks ettiradi. Shunga asosan, soliq idoralari uch bosqichda faoliyat ko'rsatadi.

Birinchi bosqich - AQShning federal soliq idoralari.

Ikkinchi bosqich - Shtatlar soliq idoralari.

Uchinchi bosqich - Mahalliy (shahar, okrug) soliq idoralari.

Soliq idoralari bir-biriga bog'liq bo'lmagan va o'zaro bo'ysunmagan holda faoliyat ko'rsatadi, ammo hamkorlikda ishlab, ma'lumotlar almashish yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Federal idorani komissar boshqaradi. Bu AQSh Prezidenti tomonidan tayinlanadigan siyosiy lavozim. Komissar muoviniga esa kunlik operatsiyalarga va o'tkazilayotgan siyosatning turg'unligini ta'minlashga mas'ul bo'lgan fuqaro xizmatchisi (shahodatlanmagan fuqaro) tavsiya etiladi. Federal soliq boshqarmasi (FSB) AQShning asosiy sanoat va madaniy markazlarida joylashgan 7 regional boshqarmaga ega (Nyu-York, San-Frantsisko, Tsintsinati, Dallas, Filadelfiya, Atlanta, Chikago)⁵⁰.

Regional boshqarmalarni regional komissar boshqaradi. Regional boshqaruvning funktsiyalari milliy boshqaruv tomonidan ishlab chiqarilgan dastur va siyosatning bajarilishini ta'minlash, bo'ysunadigan boshqarmalar (tuman boshqarmasi va soliq markazlari) ishlarini muvofiqlashtirish va nazorat qilishdan iborat.

Hozirgi vaqtda AQShda 63 tuman boshqarmasi, 10ta xizmat ko'rsatish markazi va 3 kompyuter markazi mavjud.

Tuman boshqarmalari asosan yirik sanoat va madaniy markazlarda joylashgan va har bir shtatda kamida bittadan tuman boshqarmasi mavjud. Boshqarma boshlig'i - tuman direktori tomonidan tavsiya etiladigan fuqarolik lavozim.

Soliq idoralari dastur yo'nalishlari doirasida fuqarolar bilan bevosita muloqat olib boradilar. Ular muloqat chog'ida:

- soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish: axborotlar, konsultatsiyalar, soliq deklaratsiya shakllari va mos adabiyotlar bilan ta'minlash;
- to'ldirilgan soliq deklaratsiyalari va unga mos hujjatlarni tekshirish;
- to'lanmagan soliqlarni topish va soliq to'lovchilarning hisoblaridan mos summalarini olishni ta'minlash;
- soliq to'lovchilarning shikoyatlarini tahlil qilib, qoniqtirish ishlarini olib boradilar.

⁵⁰ Jane Fracknall-Hughes. The Theory, Principles and Management of Taxation: An introduction, Routledge Taylor and Francis Group. 2015

Soliqlarni to'lamaganlarni aniqlash maqsadida o'tkazilgan tekshirish axborotlaridan foydalanib, bozorni o'rganish va soliqlarni ixtiyoriy to'lash darajasini ko'tarish uchun keng miqyosdagi texnologiyalardan foydalanadilar.

Xizmat ko'rsatish markazlari har bir regionda kamida bittadan joylashgan bo'lib, uning boshlig'i - xizmat ko'rsatish markazining direktori hisoblanadi.

Markaz direktorining vazifalariga FSB faoliyatiga xizmat ko'rsatish bilan birga soliq deklaratsiyalari va axborotlar hujjatlarini qayta ishlash, soliq deklaratsiyalarini dastlabki tekshirish va qo'shimcha axborot yoki hujjatlarini tasdiqlovchi ma'lumotlarni olish maqsadida soliq to'lovchilar bilan yozishmalar o'tkazish kiradi.

Kompyuter markazlari Detroyt, Martinsburg va Memfisda joylashgan bo'lib ularning vazifalari quyidagilardan iborat:

- elektron pochta orqali qabul qilingan hamma soliq deklaratsiyalarini va to'lovlarini olish va qayta ishlash;
- dastlabki olingan ma'lumotlarni qayta ishlab, navbatdagi tahlil uchun muammolarni aniqlash yoki soliq to'lovchilar bilan muloqotning zarurlik darajasini aniqlash;
- hisobotlarni ro'yxatdan o'tkazish va mamlakatning FSBga hisobotlarni elektron ko'rinishda jo'natishdan iborat.

AQSh shtatlarining barchasiida o'zining mahalliy hukumatlariga bo'ysunadigan va shtatlarning soliqlari bilan shug'ullanadigan okrug soliq idoralari mavjud.

Shahar bosqichida shahar byudjetiga tushadigan soliqlar bilan shug'ullanuvchi o'z soliq idoralari faoliyat ko'rsatadi.

Soliq to'lovchilar AQSh Hukumatiga federal soliq, shtatga soliqlar va mahalliy soliqlarni to'laydilar va mos ravishda har yili soliq deklaratsiyalarining kamida 3 ko'rinishini to'ldiradilar.

Soliqqa tortish qonunchiligi soliqlarni to'lashdan bosh tortganlik uchun juda qat'iy sanksiyalarni ko'zda tutadi, jumladan: butun mol-mulkini musodara qilishgacha etib boradigan jarimalar, 1 yildan 5 yilgacha muddatda qamoqda saqlash, ommaviy axborot vositalari orqali mas'uliyatsiz ST haqida xabar berish kabilar. Alohida kompyuter dasturi yordamida hamma soliq deklaratsiyalari-ning 1 foizi tanlanib, har yili tekshiriladi. Ixtiyoriy tekshirishlar esa faqat ilmiy-tadqiqot va tekshirish maqsadlari uchun o'tkaziladi.

AQShda davlat sektorining kamligi hisobga olinib, daromadlarning asosiy qismi aholining daromadlaridan olinadi, bu tadbirkorlarning foydasi (80 foiz) va korporatsiyalarning foydasini ham o'z ichiga oladi.

AQShda soliq to'lashlar bo'yicha imtiyozlarga kichik biznes korxonalari, shuningdek, notijorat asosida ishlaydigan tashkilot va korxonalar, maorif, davlat o'quv muassasalari va hokazolar ega. AQSh soliq tizimi – soliq siyosati, moliya

tadbirlari, davlatning tadbirkorlikka ta'sir o'tkazishi bozor munosabatlari rivojlangan bu mamlakat xo'jalik mexanizmining asosiy unsurlari hisoblanadi⁵¹.

AQShda doimiy soliq tushumlarining aksariyat qismi federal byudjetga yuborilib, xususiy kapitalni iqtisodiyot sohasiga jalb etishga mo'ljallangan. Soliq imtiyozlari bevosita turli usullar orqali tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashadi. Aholidan olinadigan daromad solig'ining nisbati katta bo'lib, u o'sib boruvchi shkala bo'yicha hisoblanadi. Ijtimoiy sug'urta ajratmalar federal byudjetda hajmi bo'yicha ikkinchi o'rinda bo'lib, uni ish beruvchi yoki ishchining o'zi to'laydi. To'lov stavkasi har yili o'zgarib turadi. Uchinchi katta soliq – korporatsiya solig'idir. Korporatsiyalar tabaqalashtirilgan stavkalarda 15, 25 va 34 foiz soliq to'laydi. Korporatsiyalardan shtatlar byudjetiga ham tegishli soliqlar olinadi. Odatda, uning miqdori 3-12 foizgacha bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti mexanizmi tadbirkorlikning erkinligini ta'minlaganligi sababli resurslar taqsimoti, narxlar tovarlar ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar asosida, foydaning o'rtacha miqdorini hisobga olgan holda belgilanadi. AQShda jismoniy shaxslar va korporatsiyalardan olinadigan soliq miqdori umumiy tushumning 75 foizdan yuqori qismini ta'minlaydi.

Shtatlar korporatsiyalar va fuqarolardan daromad solig'ini yig'ib oladilar. Sotuvlardan olinadigan soliq ularning daromad manbai bo'lib, uning bir qismi shahar byudjetiga o'tkaziladi. AQSh shtatlaridan 44tasida savdodan olinadigan soliq qo'llaniladi. Mahalliy soliqlarning tarkibi va stavkalari to'rt guruhga bo'linadi. Birinchi guruh – bevosita soliqlar (mulk solig'i, er solig'i, sovg'alar va meroslardan olinadigan mahalliy soliq) faqat shu hududda yig'iladi. Bilvosita soliqqa tortish turlicha bo'lib, asosan, savdo va maxsus aktsiz soliqlaridan iborat. Ikkinchi guruh – bu soliqlar mahalliy soliqlardan faqat shaklan farq qiluvchi umumdavlat soliqlariga qo'shimcha bo'lib, uning ma'lum foizi mahalliy byudjetga ajratiladi. Uchinchi guruh – transport vositalariga, mehmonxonalarga, musiqa va sport tadbirlariga, kommunal xizmatlarga belgilangan soliqlarni o'z ichiga oladi. Iste'mol soliqlariga avtomashinalarni ro'yxatga olish, avtomashinalar turar joyiga, yonilg'iga soliq, aktsiz solig'i va yo'llar uchun olinadigan soliqlar kiradi. To'rtinchi guruh – mahalliy soliqlar, mazkur hududni boshqarish organlari ixtiyoriga o'tkaziladi. Bu guruhga ekologiya solig'i ham kiradi va u atrof-muhitni muhofaza qilish va tozalashga sarflanadi.

AQShda ichki soliq xizmati (ISX) soliq to'lovchilarni soliq hisobotlarini elektron holatda topshirishga undab, soliq hisobotlarining elektron fayllar turini ko'paytirmoqda. 2003 yil 51,2 million, 2004 yil hisobiga esa salkam 61 million soliq deklaratsiyalari onlayn tartibida to'ldirilgan. 2007 yilda ISX 80 foiz soliq

⁵¹ Jane Fracknall-Hughes. The Theory, Principles and Management of Taxation: An introduction, Routledge Taylor and Francis Group. 2015

deklaratsiyalarini elektron holatda to'ldirilishiga erishgan. Bunday holat esa joriy deklaratsiyalar sonini ikki barobar o'sishiga olib keladi.

ISX soliq to'lovchilarga elektron deklaratsiya dasturidan foydalanishning afzalliklarini yoritishda maxsus yo'riqnomalar chiqarib, radio va televidenie dasturlaridan foydalanadi. Elektron deklaratsiyalar soliq to'lovchilar uchun ham, ISX uchun ham juda qulaydir. Shuning uchun ham ISX soliq to'lovchilar uchun bepul elektron deklaratsiyalar dasturlarini qo'llashni tavsiya etadilar.

Elektron deklaratsiya AQSh soliq hukumati uchun juda katta iqtisodiy foyda keltiradi. 2004 yilda ISX elektron hisobot dasturini yangi (S va C) korporatsiyalarni hisobga olgan holda ilk marotaba kengaytirdilar. Bu esa o'z navbatida, elektron hisobot topshiruvchilar sonining kengayishiga olib keldi.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Davlat soliq xizmati organlarining huquqiy bazasi qanday qonun hujjatlari bilan belgilanadi?
2. Davlat bojxona xizmati organlarining huquqiy bazasi qanday qonun hujjatlari bilan belgilanadi?
3. Davlat soliq qo'mitasi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
4. Davlat soliq boshqarmasi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
5. Davlat soliq inspeksiyasi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
6. Soliq xizmati organlarining boshqa tashkilot, muassasalar bilan hamkorligi deganda nimalarni tushunasiz?
7. Soliq xizmati organlarining bojxona xizmati idoralari bilan hamkorligini tushuntirib bering?
8. Soliq xizmati organlarining bank massalari bilan hamkorligini tushuntirib bering?
9. Soliq xizmati organlarining auditorlik tashkilotlari bilan hamkorligini tushuntirib bering?
10. Soliq siyosatini amalga oshiruvchi organlar vakolatlari nimalardan iborat?
11. Soliq xizmati organlarining moliya-kredit muassasalari qanday o'zaro hamkorligi mavjud?
12. «Soliq xizmati to'g'risida»gi qonunning qabul qilinish zarurligi va asosiy xususiyatlarini ko'rsating.
13. Soliq siyosatini amalga oshirishda Davlat Soliq Qo'mitasining tutgan o'rnini qanday?

14. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasining qanday funksiyalari va vazifalari mavjud?
15. Soliq ishini tashkil etish asoslari nimalardan iborat?
16. Soliq xizmati organlarining huquqiy asoslari va tarkibiy tuzilishi qanday?
17. Soliq xizmati organlari tarkibi va asosiy funksiyalari nimalardan iborat?

XI.BOB. XALQARO SOLIQQA TORTISH.

REJA:

- 11.1. Xalqaro soliqqa tortishning asosiy tamoyillari, huquqiy asoslari.
- 11.2. Jahon soliq kodeksini qabul qilish zarurati va ahamiyati.
- 11.3. Xalqaro ikki yoqlama soliqqa tortishni tartibga solish.

11.1. XALQARO SOLIQQA TORTISHNING ASOSIY TAMOYILLARI, HUQUQIY ASOSLARI

Jahon hamjamiyati iqtisodiy tizimlari integratsiyasi va tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi xorijiy mamlakatlar soliq tizimlarini o'zaro ta'siriga olib keldi. Turli malakatlarda soliqqa tortishni u yoki bu masalalariga bo'lgan yondashuvlarni bir biriga mos kelmasligi nizoli vaziyatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Masalan, xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortish ana shunday masalalardan biridir.

Xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortish deganda ikki yoki undan ortiq mamlakatda bir soliq to'lovchining faoliyati aynan bir xil yoki o'xshash soliq turi bilan bir vaqtning o'zida soliqqa tortish ifodalanadi.

Ikki tomonlama soliqqa tortishni belgilovchi ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- soliqqa tortish ob'ektining o'xshashligi;
- soliqqa tortish sub'ektlarining o'xshashligi;
- soliq to'lash muddatining o'xshashligi;
- soliq to'lovining bir xilligi va boshqalar.

Har bir mamlakatda soliq qonunchiligini kengaytirish va huquqiy jihatdan mustahkamlash, shuningdek, tovar, xizmat va kapitalni eksport qiluvchilarga soliq imtiyozlari berish bilan bog'liq tadbirlarning umumiy yig'indisi mamlakatning tashqi soliq siyosati deyiladi. Ushbu siyosatning qaysi tomonga yo'nalishi muayyan vaziyatdan kelib chiqadi. U byudjet daromadlarini oshirish nuqtai nazaridan yoki eksportni qo'llab-quvvatlash maqsadidan kelib chiqishi mumkin. Ammo, shu narsani yoddan chiqarmaslik lozimki, bu sohada manyovrlashtirish imkoniyatlari ancha chegaralangan: yuqorida aytilganidek, hech bir mamlakat o'z fuqarolari yoki kapitali uchun boshqa mamlakatdan, mahalliy aholiga qo'llanilayotgan soliqqa tortishga nisbatan imtiyozliroq bo'lgan tartibni talab qilishga xaqli emas. Xuddi shuningdek, hech bir mamlakat o'z hududida faoliyat yuritayotgan xorijiy fuqaro va shaxslarga, soliq yukini mahalliy aholidan keskin farq qiluvchi nisbatlarda oshirishga xaqli emas.

Bunday holatning yuz berishi, mazkur mamlakatning xorijiy bozorlaridagi faoliyatiga nisbatan ham xuddi shunday chora-tadbirlar qo'llanilishiga olib kelishi mumkin.

Aksariyat mamlakatlar soliq qonunchiligida xorijiy shaxslar va kompaniyalarni soliqqa tortishning faqatgina umumiy tomonlari belgilab beriladi va ular keyinchalik hukumat ko'rsatmalarida, sud qarorlarida, ma'lum milliy odatlarda va boshqalarda aniqlashtiriladi.

Har bir mamlakat uchun xalqaro soliq munosabatlarini tartibga solinishida quyidagilar asosiy vositalar hisoblanadi:

- bir yoklama chora-tadbirlar yoki milliy soliq siyosatining chora-tadbirlari bo'lib, boshqa mamlakatlar hukumatlari bilan hech qanaqa kelishuvlarsiz amalga oshiriladi (mamlakatda faoliyat yuritayotgan xorijliklar va mamlakatning xorijda faoliyat yuritayotgan fuqaro va korxonalariga nisbatan soliq tartibining belgilanishi);

- shartnomaviy chora-tadbirlar ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama asosda (xalqaro kelishuv), yoki "soliqlarning garmonlashuvi" deb nomlanadigan kelishuvlar doirasida (ya'ni, ikki yoki undan ortiq shartlashayotgan mamlakatlarning milliy soliq siyosatlarini o'zaro muvofiqlashtirish asosida) gi chora-tadbirlar.

Hozirgi kunda, amalda yuzdan ortiq soliq kelishuvlari mavjud. Bundan tashqari, u yoki bu darajada mamlakatlar o'rtasidagi soliq munosabatlariga tegishli bo'lgan turli xil xalqaro kelishuvlar ham mavjud.

Umuman, soliq kelishuvlari bir nechta tur va ko'rinishga ega. Ulardan ayrimlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- ma'muriy yordam ko'rsatish bo'yicha kelishuvlar;
- "chegaralangan" soliq kelishuvlari;
- umumiy soliq kelishuvlari;
- hadya va merosdan olinadigan soliqlar bo'yicha kelishuvlar;
- ijtimoiy sug'urta to'lovlari bo'yicha soliq kelishuvlari va boshqalar.

Hozirda ushbu kelishuvlarning barchasi ko'pchilik vaziyatlarda yangi kelishuv shakli bo'lgan "Umumiy soliq kelishuvi" bilan almashtirilmoqda (ushbu soliq kelishuvi to'liqligicha "Ikki yoqlama soliqqa tortishni bekor qilish hamda daromad va kapitalni soliqqa tortish sohasidagi chetga chiqishlarga qarshi kurash bo'yicha kelishuv" deb nomlanadi va asosan, birinchi jahon urushidan so'ng, keng qo'llanila boshlangan).

11.2. JAHON SOLIQ KODEKSINI QABUL QILISH ZARURATI VA AHAMIYATI

Birlashgan millatlar tashkiloti u yoki bu xalqaro dasturlar asosida bozor islohotlarini amalga oshirayotgan davlatlarga ma'lum bir loyihalarni ishlab chiqish va joriy etishda yordam berish hamda hamkorlik qilishni amalga oshiradi. Bunday

hamkorlik yo'nalishlaridan biri - zamonaviy xalqaro iqtisodiy talablarga javob beradigan milliy soliq tizimining yuzaga kelishiga, shakllanishi va rivojlanishiga yordam berishdir. Aynan shunday chora-tadbirlarni amalga oshirish jarayonida, ya'ni xalqaro soliq dasturi doirasida Jahon soliq kodeksini tayyorlash fikri yuzaga keldi. Ushbu Kodeksning asosiy maqsadi - islohotlarni amalga oshirayotgan davlatlarga ilmiy asosda soliq munosabatlarini tashkil qilish, yagona terminologiya va yagona mazmundagi izohni yaratish imkoniyatlarini taqdim etishdir.

Jahon soliq kodeksi asoslari shaklidagi ushbu hujjat 1993 yilda tayyorlanib, nashrdan chiqarildi. Uning mualliflari Garvard universiteti (AQSh) mutaxassislari Uord M. Xassi va Donald S. Lyubik. Soliq Kodeksiasoslari 300 betdan iborat bo'lib, 591 ta modda va izohni o'z ichiga olgan.

Kodeksning kirish qismida mualliflar ko'pgina davlatlar tajribasidan o'tgan soliq tizimining zamonaviy ma'nosini ochib berishga harakat qilganliklarini yozishgan.

Jahon soliq kodeksi namuna sifatida bo'lishiga qaramasdan, unda soliq to'lovlarining aniq stavkalari, uning minimumlari va imtiyozlar berilgandir.

Kodeks matni va unda berilgan stavkalar kodeksdan foydalanishni hohlovchi davlatlar uchun majburiy emas, balki tavsiyaviy tusga ega.

Milliy soliq qonunchiligi tayyorlanayotganda ushbu davlat mutaxassislari tomonidan mamlakatdagi aniq iqtisodiy va huquqiy shart-sharoitlar inobatga olinishi kerak.

Kodeksda berilgan nizom alohida ahamiyatga ega. Nizomga ko'ra, soliq tizimi orqali iqtisodiy subsidiyalar berish to'g'ri subsidiya to'lovlariga nisbatan kam samaralidir. Imtiyoz turlari va engilliklarning ko'pligi, soliq imtiyozlarini nazorat qilishning qiyinligi sababli, soliq tizimini murakkablashtiradi va samaradorligini pasaytiradi, uning zarur bo'lgan egiluvchanlik xususiyatlarini yo'qotadi. Bundan kelib chiqib, kodeksda soliqlardan vaqtinchalik yoki doimiy ozod etish kabi imtiyozlar ko'zda tutilmaydi. Rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyoti xususiyatlarini hisobga olgan xolda, Kodeks mualliflari fikricha, ushbu davlatlar daromadlarining asosiy qismi bojxona bojlari, qo'shilgan qiymat solig'i, aktsizlar hamda korxonalar va tashkilotlar foydasiga soliq hisobiga shakllanadi. Bunday soliq tizimi soliqlarni undirish bilan bog'liq bo'lgan ma'muriy xarajatlar jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliqqa nisbatan kam bo'ladi.

Tavsiya etilayotgan Kodeksdagi soliqlar tizimiga faqatgina yuqori daromadlarga ega bo'lgan aholi qismiga qo'llaniladigan jismoniy shaxslardan olinadigan individual daromad solig'i ham kiritilgan. Bu bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlarda asosan rivojlanayotgan va sobiq sotsialistik davlatlarda individual daromad solig'ini rivojlangan davlatlardagi kabi keng miqyosda qo'llash uchun etarli darajadagi ma'muriy va huquqiy mexanizmlar mavjud emasligi bilan izohlanadi. Individual

daromad solig'i soliq tushumlari maqsadida emas, balki tenglik hissini qaror toptirish maqsadida joriy etiladi.

Jahon soliq kodeksini ishlab chiqqanlar, soliq qonunlarini tayyorlash va qabul qilish soliq islohotiga dastlabki qadamdir deb hisoblaydilar. Asosiysi, soliq apparatining samaradorligini yaratishda deb biladilar. Adolatli va yuqori salohiyatli soliq xizmatining mavjudligi soliq islohotidagi muvaffaqiyatlarning zaruriy shartidir.

Jahon soliq kodeksi asosiy soliq turlari bo'yicha 5 qismga bo'linib, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlarda joriy etish uchun tavsiya qilinadi. Birinchi qism - daromad solig'i; ikkinchi qism - qo'shilgan qiymat solig'i; uchinchi qism - aktsiz soliqlari; turtinchi qism - ko'chmas mulkka soliq; beshinchi qism - soliq ma'muriyati, deb nomlanadi.

11.3. XALQARO IKKI YOQLAMA SOLIQQA TORTISHNI TARTIBGA SOLISH

Xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf etishning asosiy mexanizmlaridan biri ikki tomonlama soliq kelishuvlaridir. Soliq kelishuvlarining asosiy maksadi hamkor mamlakatlar o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ikki yoqlama soliqqa tortishning barcha ko'rinishlariga barham berishdan iborat. Ushbu kelishuvlar ma'lum qoida va tadbirlar ketma-ketligini qat'iy tartibda amalga oshirishni ko'zda tutadi. Kelishuvlar ikki yoqlama soliqqa tortishga qanday qilib barham beradi?

Soliq kelishuvlari ikki yoqlama soliqqa tortishga barham berishning uch pog'onali tizimini qo'llashni ko'zda tutadi. Birinchi bosqichda, hamkor mamlakatlarda "rezident" va "daromad manbasi" qoidalaridan kelib chiqadigan ikki yoqlama soliqqa tortishga barham beriladi. Ushbu maqsadlarda kelishuvda ikki yoqlama rezidentlik va "moddiy" moddalar bo'yicha tortishuvlarni echishga qaratilgan qismlar mavjud bo'lib, ular tomonlardan biriga daromadlarning aniq turlari bo'yicha ma'lum soliqqa tortishda mutloq huquq beradi.

Ikkinchi bosqichda, "rezident" va "daromad manbasi" moddalar bo'yicha barcha munozaralar hal etilgandan so'ng, qolgan ikki yoqlama soliqqa tortishga barham beriladi. Bunday barham berish har bir mamlakatning ichki me'yorlari asosida ta'minlanadi. Yangi soliq kelishuvida esa, ushbu me'yorlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi ko'rib chiqiladi. Oxirgi holatda, ikki yoqlama soliqqa barham berish bo'yicha yangi tartib, kelishuv asosida joriy etilishi mumkin. Odatda, quyidagi usullardan biri qo'llaniladi: "ozod qilish" usuli yoki "soliq krediti" usuli. Soliq kelishuvi tuzilayotgan paytda tomonlar ushbu ikki usuldan birini tanlashi, yoki ularni ikkalasidan ham zaruriy paytlarda foydalanishi mumkin. Ammo, shuni alohida

ta'kidlash lozimki, soliq kelishuvlarida "soliq krediti" usulidan ko'proq foydalaniladi. Bu holatni hattoki, ichki soliqqa tortish tizimida ko'proq "ozod qilish" usulidan foydalanadigan mamlakatlarda ham kuzatish mumkin. Buning asosiy sabablaridan biri "soliq krediti" usulida soliqlarni to'lashda xalqaro chetga chiqish imkoniyatlarining ancha pastligidir.

Uchinchi bosqichda, hamkor mamlakatlarda soliqqa tortiladigan daromadlarni turlicha aniqlash sababli kelib chiqadigan ikki yoqlama soliqqa tortishga barham beriladi. Bunday ikki yoqlama soliqqa tortish, odatda, soliq organlarining o'z vakolatlari doirasida soliqlarni undirish uchun soliq to'lovchilar daromadlarini qayta taqsimlash bo'yicha harakatlaridan kelib chiqadi. Aksariyat mamlakatlarda soliq organlariga bunday huquq ichki qonunchilikda ko'zda tutilgan bo'lib, tadbirkorlik daromadlari, foiz va royalti to'g'risidagi kelishuv moddalarini bilan tasdiqlanadi. Masalan, 1977 yilda qabul qilingan IXRT Shakliy konventsiyasining tadbirkorlik daromadlari to'g'risidagi moddalariga binoan, "doimiy faoliyat yurituvchi tashkilot"ning foydasi soliq ma'muriyati tomonidan xuddi shunday faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi korxonalar, tashkilotning foydasi kabi hisob-kitob qilinishi mumkin. Foiz va royalti xaqidagi moddada esa, kreditor va qarzdor o'rtasidagi alohida kelishuvlar natijasida kelib chiqadigan o'zgarishlarga barham berish to'g'risida so'z boradi. Ammo, o'z-o'zidan ma'lumki, agar biror mamlakat mahalliy korxonalariga nisbatan soliqqa tortiladigan daromadni yoki biror shaxsni, xorijiy shaxs foydasiga o'tkazgan va xarajat sifatida aks ettirilgan summasini "tiklasa", unda ushbu summani oluvchi xorijiy shaxs daromadlari bo'yicha kerakli o'zgarishlar amalga oshiriladi. Aks holda, birinchi mamlakat soliq organlarining bunday kvalifikatsiyani inobatga olmasligiga qaramasdan, xorijiy shaxs tomonidan olingan ushbu summa, xorijiy shaxsning daromadi sifatida qaytadan soliqqa tortilishi mumkin. Soliq kelishuvlari mavjud bo'lmagan sharoitda, birinchi mamlakatning soliq organlari, soliq to'lovchining bunday daromadlari, ikkinchi davlat hukumati tomonidan daromad sifatida tan olinmaydi va ushbu daromadlarni soliqqa tortish bazasidan chiqarish zarurligi bo'yicha iltimosnomasini ko'pchilik hollarda qondirmaydi.

Soliq kelishuvlari, ikki yoqlama soliqqa tortishga barham berish maqsadlaridan tashqari, muhim maqsad soliq to'lashdan chetga chiqish holatlariga qarshi kurashni ko'zlaydi. Ushbu sohada soliq kelishuvlari orqali soliq organlari hamkorligining asosi va tartibi belgilanadi. Shuning uchun ham, soliq kelishuvlarida daromadlarni yashirishga qarshi, chet elga daromadni yashirin tarzda o'tkazishga qarshi soliq organlarining birgalikdagi kurashi bo'yicha bir qator yo'riqnomalar kiritiladi. Bu "doimiy faoliyat yurituvchi tashkilot"ning daromadlarini tartibga solish bo'yicha yo'riq; assotsiatsiyalashgan korxonalar to'g'risidagi modda (bosh kompaniya va filiallar o'rtasida daromadlarni taqsimlash bo'yicha tuzatishlar kiritishga imkon beradigan); alohida munosabatlar tufayli hamkorlar o'rtasida foiz to'lovlari va royalti

bo'yicha soliqqa tortiladigan daromadlardagi "xatolarni" to'g'rilash bo'yicha shartlar va boshqalar.

Yuqorida aytib o'tilganidek, boshqa asosiy masalalar bilan birga, soliqqa doir masalalarni ham o'z ichida oladigan bir qancha xalqaro kelishuvlar mavjud.

Birinchidan, ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar asosini tashkil etuvchi keng tarqalgan kelishuvlar. Ushbu kelishuvlarda qoidaga binoan boshqa mamlakatning fuqaro va kompaniyalariga xuddi mahalliy fuqaro va kompaniyalar uchun joriy qilingan soliq tartibini joriy qilish to'g'risidagi yo'riqnomalar aks etadi. Ammo, shu narsa qayd etiladiki, har bir mamlakat o'z fuqarolariga va kompaniyalariga beradigan soliq imtiyozlarini boshqa mamlakat fuqarolariga va kompaniyalariga berishga majbur emaslar.

Ikkinchidan, diplomatik va konsullik munosabatlarini o'rnatish bo'yicha kelishuvlar. Ushbu kelishuvlarda tomonlar diplomatik va konsullik idoralari hamda ularda faoliyat yuritayotgan shaxslarga beriladigan soliq imtiyozlarini o'zaro kelishadilar. Imtiyozlar hajmi, odatda, ushbu shaxslarning boshqa mamlakat hududida bo'lish maqsadlari va faoliyat doiralari bilan chegaralanadi. Mazkur imtiyozlar ro'yxati 1961 va 1963 yillarda qabul qilingan ko'p tomonlama diplomatik hamda konsullik vakolatxonalarida haqidagi Vena konventsiyalarida o'z aksini topgan.

Dunyoning aksariyat mamlakatlari ushbu konventsiyaga a'zo. Shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagi ikki xil kelishuvlarda ko'zda tutiladigan kelishuvlar, u yoki bu ko'rinishda, umumiy soliq kelishuvlarida ham inobatga olinadi.

Uchinchidan, hamkor mamlakatdan olib kiriladigan tovar va xizmatlarga maksimal darajadagi qulay soliq muhitini yaratishga yo'naltiriladigan tartibni qo'llash bo'yicha, tomonlar o'rtasida tuziladigan savdo kelishuvi va shartnomalari. Soliqlar bo'yicha ta'sir etishga ko'ra, ushbu kelishuvlar, ko'pchilik holatlarda faqatgina boj to'lovlari bo'yicha keng tarqaladi. Ammo, ba'zi hollarda, ushbu kelishuvlar umumiy soliqlarga ham tegishli bo'lishi hamda tashqi savdo faoliyatining boshqa me'yorlarini (valyuta bo'yicha, bank operatsiyalari bo'yicha va boshqalar) ham qamrab olishi mumkin.

Yaponiya soliq tizimi

Chet el soliq qonunchiligini urganuvchilari uchun Yaponiya soliq tizimi aloxida qiziqish kasb etadi. Yaponiyaning barcha soliq daromadlarining 64% dan ortig'ini xukumatni moliyaviy qudratini ifodalovchi federal soliqlar tashkil etadi. Evropa mamlakatlaridan farqli ularoq, Yaponiya davlatida daromadni kuproq qismini daromad soliqlari–korporatsiyalarning foyda solig'i va jismoniy shaxslarning daromad soliqlari tashkil qiladi.

Korporatsiyalarning foyda solig'i Yaponiyada milliy, prefektura va munitsipalitet byudjetlar xisobiga kelib tushadi. Soliqning milliy stavkasi 33,48%ni, prefektura soliqg'i milliy soliqning 5%ni, munitsipalitet solig'i esa-milliy soliq

stavkasining 12,3%ni tashkil etadi. Shunday qilib, ushbu soliq buyicha olingan soliqlarning umumiy xajmi korporatsiya foydasining qariyb 40%ni tashkil qiladi. Yaponiyada kichik biznes uchun ushbu soliqning imtiyozli stavkalari xam kuzda tutilgan. Bu soliq buyicha soliqqa tortiladigan baza bulib, xalqaro buxgalteriya xisobi qoidalariga asosan aniqlanadigan korporatsiya foydasi xisoblanadi. Oxirgi yillar davomida korporatsiyalar foydasi solig'idan tushadigan tushum xajmi, milliy byudjet umumiy daromad xajmini, barcha tushumlarining chorak qismini tashkil etadi.

Yaponiyadagi soliqqa tortiladigan daromad kategoriyalari tug'risida.

Turli yillar davomida byudjet daromad xajmining 35 foiz dan 42 foizgacha ulushini jismoniy shaxslardan olinadigan soliq tashkil etgan. Jismoniy shaxslarning daromad solig'i Yaponiya davlat byudjeti uchun katta ahamiyatga ega.

11.3.1-jadval

Yaponiyada qabul qilingan jismoniy shaxslar daromad solig'i stavkalari.

Soliqqa tortiladigan daromad, mln. ien	Soliq stavkasi, %			
	Milliy	Prefektura	Munitsipalitet	Jami
1,6 dan kam	10	2	3	15
1,6-3,0	10	2	8	20
3,0-5,5	20	2	8	30
5,5-6,0	20	4	11	35
6,0-10,0	30	4	11	45
10,0-20,0	40	4	11	55
20,0dan yuqori	50	4	12	76

Izox: Soliqqa tortiladigan summalardan olinadigan chegirma darajalari turli soliq imtiyozlari tufayli barcha guruxlar uchun kuplab belgilari bilan farqlanadi. Shu sababli guruxlar buyicha soliq stavkasi va soliqqa tortiladigan daromad jadvalda kursatilgan kabi tug'ri kelishi shart emas.

Daromad solig'i ish xaqi, dexqonlar va erkin kasb egalari daromadlari, kuchmas mulkdan kelgan daromad (ijaraga berish) xamda dividendlar, foizlar, nafaqa va boshqalardan olinadi. Soliqqa tortiladigan daromadlar Yaponiyada 9 toifaga bulinadi:

- 1.Pul omonatlari buyicha foizlar.
- 2.Dividentlar.
- 3.Kuchmas mulkdan olingan daromad.
- 4.Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad.
- 5.Ish xaqi.
- 6.Pensiya va nafaqalar.
- 7.Bir martalik daromadlar.

8. Aralash xar tomonlama kelgan daromadlar.

9. Kapitaldan olinadigan daromad.

Bularning kupchiligi (foiz va dividendlardan tashqari) soliq tulashdan ozod etilgan yoki soliq imtiyozlari belgilangan. Bundan tashqari, daromadini kam kupligiga qaramasdan, xar bir Yaponiya fuqarosi *yashash solig'ini* (bir yilda 3200 ien) tulashi shart. Yaponiya amaliyotida oddiy yapon soliq tulovchisi me'yoridan ortiq soliq yukini kutarmayaptimi degan savol tugiladi. Ammo shuni xam inobatga olish kerakki, jismoniy shaxslarni soliqqa tortishda katta imtiyozlarni xam kuzda tutadi.

O'rta darajadagi soliq tulovchi foydalanadigan asosiy soliq imtyozlari «bazaviy imtiyoz» (soliq tulovchi daromadining soliqqa tortilmaydigan minimal qiymati 350000 ienga teng) va xuddi shunday imtiyozlarning xotin yoki er xamda qaramoqg'ida bulgan barcha oila azolari uchun berilishi xisoblanadi. Bundan tashqari, quyidagi daromad turlari: ish xaqi, nafaqa, ijtimoiy sug'urta kabi daromad turlari maxsus soliq ozodliklariga ega. Yaponiya Moliya vazirligi xar bir soliq tulovchi uchun soliqqa tortiladigan bazani xisoblashda 5 ta imtiyoz va ozodliklarni taqdim etadi. Jismoniy shaxslar uchun daromad solig'iga nisbatan soliqqa tortiladigan eng kam miqdorini xisoblash tizimi quyidagi jadvalda berilgan.

Daromad solig'ini xisoblash uchun, soliq tulovchining turli manbaalardan olgan daromadlari qushiladi va sungra daromadning umumiy summasidan turli chegirmalar (ijtimoiy sug'urta badallari, xayotni sug'urta qilish va nafaqa fondi, tibbiy xizmatga ketadigan xarajatlar xamda nogironlar, qariyalar, bevalar uchun maxsus chegirmalar) inobatga olingan xolda soliqqa tortilmaydigan eng kam miqdor chegirib qolinadi. Buning natijasida Yaponiyada 4 kishidan iborat bulgan oila uchun soliqqa tortilmaydigan eng kam miqdor qiymati AQSH, Germaniya, Angliya, Frantsiya kabi mamlakatlarga nisbatan ancha yuqoridir⁵².

Aniq va xususiy soliqdan ozod etishdan tashqari, soliq tizimiga ayrim muxim sabablarga kura, turli manbaalardan olingan soliqqa tortiladigan daromadlarga nisbatan, bir qator maxsus imtiyozlar xam mavjud:

- axolining turli qatlamlari daromadlarini tug'ri soliqqa tortish maqsadida soliq tulovchining soliqqa tortiladigan daromadlarini kamaytiradigan maxsus chegirma kiritilgan. Bu chegirma uz mexnatini sotish yuli bilan daromad oladigan yollangan ishchi uchungina qullaniladi. Chegirma miqdori maxsus aniqlanadigan shaxsiy xarajatlari (personal expenses) miqdoriga teng. Bu chegirmani kiritishdan maqsad bir tomondan yollanma mexnat kishilarini, ikkinchi tomondan tadbirkorlarni teng soliqqa tortishga erishishdir. Tadbirkorlar uzlarining shaxsiy xarjatlarning bir qismini

⁵² Jane Fracknall-Hughes. The Theory, Principles and Management of Taxation: An introduction, Routledge Taylor and Francis Group. 2015

«biznes xarajatlari xisobiga» boshqacha aytganda, tannarxga yozib quyadi va natijada undan soliq olinmaydi, qaysiki, yollanma mexnat shaxslari ushbu chegirma kiritilgunga qadar bundan maxrum edilar (bu esa Yaponiya soliq boshqarmasi nuqtai-nazaridan soliqqa tortishning adolat mezonlariga tug'ri kelmaydi). Shu sababli Yaponiya xukumati va soliq boshqarmasi tadqiqotlar utkazilib, uning natijasida yuqoridagi «adolatsizlik»ga barxam berish uchun yollanma mexnatdan daromad oladigan shaxslarning soliq manbai 28,6 % ga kamaytirilishi kerakligini aniqladi. Bu foiz Yaponiyada qonuniylashtirilgan.

- Bir qator maxsus yuriqnomalar soliqqa tortish maqsadlari uchun tijoratdan kelgan daromadlarni xam taqsimlashga imkon berdi. Tushgan foydadan barcha zarur xarajatlar, olib tashlangach, qolgan daromad, soliqqa tortish obekti bulib xisoblanadi. Soliq deklaratsiyasini tuldirayotgan soliq tulovchilariga soliqqa tortiladigan daromaddan soliq deklaratsiyasini tayyorlash uchun ketgan 100.000 ien miqdoridan katta bulmagan qiymatni olib tashlashga ruxsat berilgan. Xozirda bu miqdor 350.000 ienni tashkil kiladi.

- Yaponiyada bir xil yillik daromadga ega bulgan oila azolari (er-xotin) bir yoki ikki kishi ishlashidan qatiy nazar turli xil daromad solig'ini tulaydilar. Zamonaviy Yaponiya soliq tizimi, er-xotin xar ikkalasi bir xil daromad olib ishlaydigan oilalarni qullab quvvatlaydi. Shuning uchun faqat bir kishi ishlaydigan oilalar og'ir soliq yukini tulashga majburdirlar. Jadvalda bir kishi ishlaydigan va ikki kishi ishlaydigan oilalar tulaydigan soliq miqdori kursatilgan.

11.3.2-jadval

Oila daromadidan olinadigan soliq miqdori.

Bir va ikki kishi ishlaydigan oilalar tomonidan tulnadigan soliq miqdori

Daromad shkalasi, Mln, ien	Bir kishi ishlaydigan oila		Ikki kishi ishlab, bir xil daromad oladigan oila	
	Soliq summasi	Soliq yuki darajasi, %	Soliq summasi	Soliq yuki darajasi, %
3	0	0	0	0
4	57500	1,4	57500	1,4
5	130500	2,6	130500	2,6
8	469000	5,9	384500	4,8
10	821000	8,2	560500	5,6
20	4282000	21,4	2836500	14,2
30	5577500	28,6	6182000	20,6
50	18077500	36,2	14177500	28,4

Yuridik va jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i, meros va xadya soliqlari tug'risida.

Yuridik va jismoniy shaxslar mol-mulk solig'ini mulk qiymatining 1,4% ni tashkil qiladigan yagona stavka buyicha tulaydilar. Yaponiyada mulkka egalik xuquqining bir shaxsdan ikkinchi shaxsga utish jarayonini soliqqa tortishga katta e'tibor beriladi. Mulkni boshqa shaxsga egalikka berish, meros, sovg'alar xamma vaqt soliqqa tortiluvchi ob'ektlar bulib kelgan.

Topshiriladigan xususiy mulkni soliqqa tortishning ikki asosiy shakli mavjud: sovg'a va vasiyatnoma. Bunga mos ravishda meros solig'i va sovg'a solig'i mavjud. quyidagi chizmada merosdan soliq olish ketma-ketligi kursatilgan.

Farzand, ota-ona, aka-uka yoki opa-singil bulmagan merosxurlar uchun meros solig'i stavkasi qushimcha 20 % ga oshadi, umumiy soliq stavkasi esa, ushbu qushimchalar qushilgan xolda merosxurning 75 % xaqiqiy ulushidan oshmasligi kerak.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Xalqaro soliq kodeksi asoslarini qabul qilish zarurati va ahamiyati.
2. Xalqaro soliqqa tortishni tartibga solish yo'llari.
3. Soliq siyosati tushunchasi va asosiy yo'nalishlari.
4. Xalqaro ikki yoqlama soliqqa tortishni tartibga solish.
5. Soliq va byudjet tizimining o'zaro bog'liqligi: uyg'unligi va muammolari.
6. Soliq xizmati organlarining tarkibi va asosiy funksiyalari.
7. Xalqaro jahon soliq kodeksi asoslarini qabul qilish zarurati va ahamiyati.
8. Soliq stavkalarining mazmuni hamda ulardan iqtisodiyotni boshqarishda foydalanish yo'nalishlari.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 104 b.
3. Mirziyoyev Sh. M. Yerkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 56 b.
4. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 48 b.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «O‘zbekiston», 1998. 361-bet.
6. Karimov I. 2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. –T.: “O‘zbekiston”, 2014.
7. Vahobov A., Malikov T. Moliya. Darslik. –T.: “Noshir”, 2011
8. Vahobov A., Jo‘raev A. Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik. –T.: “Sharq”, 2009
9. Jo‘raev A., Safarov G’. Soliq nazariyasi -T.: TMI, 2008. -210 b.
10. Sanaqulova B. Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish. O‘quv qo‘llanma. –T.: “NOSHIR”, 2012
11. Гадоев Э. и др. Упрощённая система налогообложения. Учебно-практическое пособие. –T.: “Норма”, 2011
12. Гадоев Э. и др. Косвенные налоги. Учебно-практическое пособие. –T.: “Норма”, 2011
13. Malikov T., Jalilov P. Budget-soliq siyosati. Darslik. –T.: “Akademnashr”, 2011
14. Shamsutdinov F., Shamsutdinova Sh. Chet mamlakatlar soliq tizimi. Darslik. –T.: “Fan va texnologiya”, 2011
15. Заяц Н. Теория налогов. Учебник. –М.: “БГЕУ”, 2014
16. Попова С. и др. Теория и история налогообложения. Учебник. –М.: “Деко и Сервис”, 2015
17. Майбуров И., Соколовская А. Теория налогообложения. Учебник. –М.: “ЮНИТИ-ДАНА”, 2015
18. Черник Д., Шмелев Ю. Кризис и налоги. Учебное пособие. –М.: “Экономика”, 2014
19. Тарасова В., Владика М., Саприкина Т., Семикина С. Налоги и

налогообложение. Учебник. –М.: “КНОРУС”, 2014

20. Перов А., Толкушкин А. Налоги и налогообложение. Учебное пособие. –М.: “Юрайт”, 2015

21. Алиев Б. Теория и история налогообложения. Учебное пособие. –М.: “Вузовский учебник”, 2015

22. Jo’raev A., Toshmatov Sh., Abduraxmanov O. Soliqlar va soliqqa tortish. O’quv qo’slanma. –Т.: “Norma”, 2009

23. Deborah Schanz, Sebastian Schanz. Business Taxation and Financial Decisions (Germany), Springer. 2011

24. Taxation (UK), BPP Learning Media Ltd BPP House, Aldine Place 142–144 Uxbridge Road London W12 8AA, FA 2014

25. Advanced Taxation (UK), BPP Learning Media Ltd BPP House, Aldine Place 142–144 Uxbridge Road London W12 8AA, 2014

26. Jane Fracknall-HugheC. The Theory, Principles and Management of Taxation: An introduction, Routledge Taylor and Francis Group. 2015

Qo’shimcha adabiyotlar:

27. Yo’ldoshev A. Soliq va soliqqa tortish. Darslik. –Т.: “Fan va texnologiyalar”, 2007

28. Tuxliev B. va boshqalar. Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik. –Т.: “Iqtisodiyot”, 2007

29. Haydarov N. Soliqlar va soliqqa tortish masalalari. Darslik. –Т.: “Akademiya”, 2007

30. Бункина М.К., В.А.Семёнова. Макроэкономика: Учебник. -М.:Дело и Сервис, 2000. -512 с.

31. Майбуров И.А. Налоговая политика. Теория и практика. Учебник. –М.: “ЮНИТИ-ДАНА”, 2014

32. Александров И.М. Налоги и налогообложение. –Т.: “Дашков и К”, 2014

33. Сердюков А.Э. Налоги и налогообложение: Учебник для ВУЗов. –М.: “Питер”, 2013

Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O’zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi.– Т.: “Adolat”, 2019

2. O’zbekiston Respublikasining Davlat soliq xizmati to’g’risida”gi qonuni. 1997 yil 29 avgust

3. O’zbekiston Respublikasining “Soliq va byudjet siyosatining 2016 yilga mo’ljallangan asosiy yo’nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga o’zgartish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida”gi O’RQ-398-sonli Qonuni

4. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 9 dekabrda "2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi O'RQ-589-son Qonuni.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 27 dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2017 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-2699-sonli qarori

6. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevralda PF-4947-sonli Farmoni.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 avgustda "Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3168-sonli Qarori

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 iyunda «Mahalliy byudjetlarni shakllantirishda mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet vakolatlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida» PF-5075-sonli Farmoni

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 iyunda "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5116-sonli Farmoni

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyunda "Mahalliy eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3157-son Qarori

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 4 iyunda "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik sub'ektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2005 yil 5 oktyabrda PF-3665-son Farmoniga o'zgartirish kiritish to'g'risida"gi PF-5102-son Farmoni.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet vakolatlarini kengaytirish va mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishdagi mas'uliyatini oshirish to'g'risida"gi PQ-3042-sonli Qarori

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 iyunda "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontseptsiya"si to'g'risidagi PF-5468-sonli Farmoni.

Ilmiy jurnallar:

14. Ashurova N. Soliq imtiyozlari va byudjet daromatlarining uzviyligi. Moliya-ilmiy jurnali. 2015 yil 4-son.82-86 b.

15. Abdurahmonov H.T. Soliq siyosatining investitsiyalarga ta'sirini baholash modeli. //Moliya.-Toshkent, 2014,-№1.-B.67-72.

16. Abdurakhmonov H/T/ Fiscal policy and its features in the developing countries. Actual problems of tax policy. Minsk. 2015. B. 5-8.
17. Razzoqov A. Nizomilmulkning iqtisodiy qarashlari. «O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi». 1999 yil 11-son.
18. Saburova S. Xiva xonligida soliq. «Soliq to‘lovchining jurnali», 2001 yil 12-son.

Statistik nashrlar

19. O‘zbekiston statistik axborotnomasi. - Toshkent, 2014 - 2018.

Internet resurslar:

20. <http://www.gov.uz> - O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali
21. <http://www.soliq.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi
22. <http://www.lex.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi
23. <http://www.mf.uz> - O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirligi
24. <http://www.ziynet.uz> - Jamoat axborot ta‘lim tarmog‘i
25. <http://www.customs.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo‘mitasi
26. <http://www.uz> – UZINFOCOM markazi
27. <http://www.nalog.ru> - Rossiya Federatsiyasining Federal soliq xizmati

MUNDARIJA	
KIRISH	
I BOB. “SOLIQ NAZARIYASI” MODULIGA KIRISH	
1.1. “Soliq nazariyasi” fani ijtimoiy-iqtisodiy fan sifatida	
1.2. Fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog‘liqligi.....	
1.3. “Soliq nazariyasi” fanini o‘rganish usullari.....	
II BOB. SOLIQLARNING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH TARIXI	
2.1. Soliqlarning paydo bo‘lishi, ilk ko‘rinishlari va rivojlanish bosqichlari	
2.2. Soliqlar va soliqqa tortish munosabatlariga doir g‘oyalar va nazariyalar	
2.3. Markaziy Osiyo hududida soliqlarning paydo bo‘lishi, o‘ziga xos xususiyatlari va rivojlanishi.....	
2.4. Amir Temur va temuriylar davrida soliqlar va soliqqa tortishning xususiyatlari	
2.5. Xonliklar va Chor Rossiyasi davrida soliqlar va soliqqa tortishning xususiyatlari	
2.6. Sobiq Ittifoq davrida soliq'larga bo‘lgan yondashuv	
III BOB. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA TAMOYILLARI	
3.1. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati	
3.2. Soliqlarning ob‘ektiv zarurligi va umumiy belgilari	
3.3. Soliqlarning funktsiyalari	
3.4. Soliqqa tortish tamoyillari	
IV BOB. SOLIQ ELEMENTLARI VA ULARNING TAVSIFI	
4.1. Soliq elementlarining mohiyati va tarkibi	
4.2. Soliq stavkalari	
4.3. Soliq imtiyozlari	
4.4. Soliqlarni undirish usullari	

4.5. Soliq mexanizmi.....	
V BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ TIZIMI VA UNING SHAKLLANISHINING NAZARIY ASOSLARI	
5.1. Soliq tizimini mohiyati va uning klassifikatsiyasi.....	
5.2. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlar.....	
5.3. Umumdavlat hamda mahalliy soliqlar	
5.4. Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yig'imlar....	
5.5. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari	
VI BOB. SOLIQ MUNOSABATLARI SUB'EKTLARINING HUQUQLARI VA SOLIQ MAJBURIYATLARINING BAJARILISHI	
6.1. Soliq to'lovchilarning huquqlari	
6.2. Soliq to'lovchilarning majburiyatlari	
6.3. Soliq to'lovchilar tomonidan majburiyatini bajarish tartibi	
6.4. Soliq solish ob'ektlarini va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarni aniqlash xususiyatlari	
6.5. Soliq hisoboti tushunchasi. Soliq hisobotini tuzish va taqdim etish tartibi	
VII BOB. SOLIQ SIYOSATI VA UNING ASOSIY YO'NALISHLARI	
7.1. Soliq siyosatining mohiyati	
7.2. O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatining huquqiy asoslari, xususiyatlari va yo'nalishlari	
7.3. Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda davlat hokimiyati organlarining vakolatlari	
7.4. Soliq siyosatini amalga oshirishda soliq xizmati organlarining o'rnini va ularning boshqa moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi	
VIII BOB. SOLIQQA OID HUQUQBUZARLIK TUSHUNCHASI, TURLARI VA JAVOBGARLIK TO'G'RISIDAGI UMUMIY QOIDALAR	
8.1. Soliqqa oid huquqbuzarlik tushunchasi.....	
8.2. Soliqqa oid huquqbuzarliklarning turlari hamda ularni sodir etganlik uchun javobgarlik	

8.3. Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortishning umumiy shartlari	
8.4. Moliyaviy sanksiyalar va ularni qo'llash tartibi.....	
IX BOB. SOLIQLAR VA MAKROIQTISODIY HOLATNING UZVIY BOG'LIQLIGI	
9.1. Soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi	
9.2. Soliq yuki va uni aniqlash tartibi	
9.3. Soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga ta'siri	
9.4. Soliqlar va investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi	
X.BOB. SOLIQ ISHINI TASHKIL ETISH ASOSLARI	
10.1. Soliq xizmati va bojxona organlari faoliyatining huquqiy asoslari.....	
10.2. O'zbekiston Respublikasi soliq xizmati organlarining tarkibiy tuzilishi.....	
10.3. Davlat soliq qo'mitasining vazifalari va funktsiyalari.....	
10.4. Soliq xizmati organlarining boshqa organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi.....	
10.5. AQSh soliq tizimida soliq idoralari faoliyati.....	
XI.BOB. XALQARO SOLIQQA TORTISH	
11.1 Xalqaro soliqqa tortishning asosiy tamoyillari, huquqiy asoslari.....	
11.2. Jahon soliq kodeksini qabul qilish zarurati va ahamiyati.....	
11.3. Xalqaro ikki yoqlama soliqqa tortishni tartibga solish.....	
ADABIYOTLAR RO'YXATI	

Jo‘rayev Abdug‘affor Safarovich
Safarov G‘iyosiddin Abdullaevich
Meyliyev Obid Raxmatullayevich

SOLIQLAR VA SOLIQQA TORTISH
(II QISM)

DARSLIK

Muharrir:

700084, Toshkent, A. Temur ko‘chasi, 60 A.